

Д-Р АМИ БУЕ
/1836, 1837, 1838/

Роден е в Хамбург на 16 март 1794 г. Произхожда от старо френско емигрантско семейство на хугеноти. По майчина линия е потомък на известна фамилия от Елзас, а по баща — на семейство от Бержерак, преселило се в XVII в. в Бордо, а след това в чужбина. Според някои родови документи фамилията Буе имала известни връзки с Балдуин Фландърски.

Семейство Буе принадлежи към големите морски търговци и има за видно състояние.

Получава много солидно образование. Отначало учи у дома, а по-късно в търговско училище, показвайки големи способности по математика. След това изучава в Берн и в Женева книговодство. Гимназиалното си образование завършва в Париж, и висшето — в Единбург, Шотландия, като доктор на медицинските науки. Обаче още от студентство проявява подчертан интерес към геологията. Първият му голям труд, отпечатан през 1820 г., отразява такива негови изследвания в Шотландия. Изобщо в центъра на вниманието му стои тази наука. Специализацията си в тази област той осъществява чрез теоретични и практични занимания в кабинетите и в лабораториите на известните френски и немски естественици Кювие, Ламарк, Бленвил, фон Буш и други; чрез прослушване лекции в Берлинския университет по минералогия и кристалография при проф. Вайс; чрез системни научни пътувания. През 1820—1834 г. прави геоложки проучвания и други изследвания в Шотландия, Англия, Ирландия, Франция, Германия, Австрия, Унгария и в други страни.

По препоръка и със съдействие на френското правителство А. Буе се насочва към това да осъществи системни проучвания на Балканския полуостров. Тези препоръки са в духа на френските политически интереси по „Източния въпрос“ с оглед да се набележат пътищата за опазване на политическото равновесие в тази зона. За тази своя много голяма и отговорна задача той се готви задълбочено близо две години: прави подробни библиографски справки, като се запознава с почти всичко писано дотогава за Балканите в областта на геологията, както и с обнародваните пътеписи за тези земи и с редица географски трудове за тях. Голяма част от тях използва при написването на своите трудове.

На 24 януари 1836 г. той уведомява Геоложкото дружество в Париж, че възнамерява да започне проучвания на балканските земи, спадащи към европейските предели на тогавашната Османска империя. За тази цел сформира добре подбрана комплексна научна експедиция, в която влизат: геоло-

зите Монталамбер (бивш офицер от френската кавалерия) и младият учен Викенел; ботаникът и познавачът на старините Фридрихцал и зоологът-фармацевт Шваб. Самият Буе пък като медик, естественик-геолог и полиглот (ползуващ няколко балкански езика — албански, сръбски, турски и други, — както и още няколко славянски и европейски езици) допълва необходимата квалификация на тази сериозна и ерудирана бригада с естествоизпитателен профил. Нейната задача е да посети и проучи Сърбия, Босна, Албания, Хърватско, както и тогавашните български земи — България или Мизия, Тракия и Македония. През с. г. започва първото му пътуване, за да се повтори и потрети след това съответно през 1837 и 1838 г., но вече с известни изменения в маршрута и с други придружвачи.

Времето, когато ученият прави своите пътешествия на Балканите, съвпада с царуването на султан Махмуд II (1808—1839 г.), известен с опитите си за реформи, които обаче не довеждат до никакви обективни и съществени резултати за подобряване положението на Империята и още по-малко на поробените народи. През трите си последователни пътешествия, всяко от които трае по няколко месеца, д-р Буе успява да събере огромен материал, да натрупа непосредствени впечатления. Те засягат най-различни проблеми, свързани с посетени земи и с населяващите ги народи. Сред тях естествено преобладават свързаните с геолога — географските му проучвания. Но не са малко и отнасящите се до икономиката, бита, историята, религията, езика и други сфери от духовния и социалния живот на местните жители. Той посещава по-голямата част от балканските земи, опознава почти всички тогавашни български земи, влизащи в пределите на Османската империя. Сам Буе подчертава това и изтъква с известно съжаление, че не е могъл да обходи изцяло Родопите и че не е достигнал до Добруджа.

Д-р Ами Буе е учен с всестрани интереси, с енциклопедични познания, с голяма ерудиция. Макар че главните му изследвания са от обсега на естествените науки и най-вече от областта на геологията, минералогията, географията, орографията и ботаниката, по време на постоянните си пътешествия той следи с голям интерес, проучва с внимание редица факти, събития и проблеми, свързани с историческото развитие и просветно-културните изяви на населението на посетените страни, особено на тези в европейската част на Империята. Те са сравнително по-малко познати не само нему, но изобщо на европейския свят. Той проявява особено внимание към етнографията, топографията, топонимията, фолклора, историята и книжнината на народите, влизащи в състава на Османската империя. Не отбягват от погледа му и някои демографски и социално-политически проблеми. Интересува се специално и от археологическите паметници, както и от старите ръкописи и книгохранилища. Не пренебрегва и езиковите въпроси. Особено важно е обстоятелството, че той е между малцината чужди пътешественици, които така всестранно, системно и сравнително обективно (като прави известни критични бележки както по адрес на подчертаните туркофили, така и към туркофобите, посетили преди него Империята) проучват и опознават балканските народи в тяхното тогавашно ежедневие. И още нещо го отличава от другите пътешественици: неговото продължително пребиваване в нашите земи. Това му дава възможност да получи впечатления и да направи изводи не само за тогавашното положение на Османската империя, но и за нейното бъдещо развитие, ко-

ето интересува много Западна Европа и не по-малко Франция с оглед откриване на нови пазари, на възможностите за търсене на източници за суровини. Макар че не е чужд на основната линия в политиката на Франция спрямо Турция, която е за запазването на нейната цялост, Буе прозира отмирането на Империята и възможностите за възраждането на подвластните ѝ народи. Той неколкократно отбелязва, че те притежават прекрасни качества и добродетели (без да отминава и някои техни недостатъци), които без съмнение ще ги изведат до широкия път на прогреса. И предвещава голямата бъдеща роля на славянството и на славянската култура, богата в своята самобитност, носителка на многообразен духовен заряд. Изследванията на Буе са най-конкретни и в най-широк мащаб от това време — 30-те години на миналия век — и имат подчертан енциклопедичен характер. Естествено големият кръг от въпроси и проучвания, които занимават учения, не му позволяват да ги обхване в необходимата пълнота и задълбоченост. Затова от неговия поглед се изплъзват редица факти и събития особено такива от живота и развитието на нашия народ, характерни за бързия и всестранен негов растеж през Възраждането. Епохалното дело на Паисий, започналата национално-църковна борба и други подобни събития от нашата история остават за него неизвестни. А при посещението си в Габрово той проявява интерес и отбелязва незначителни неща, но нищо не споменава за Габровското училище, основано тук преди неговото идване. Или пък давайки сведения за състоянието на книгопечатането сред балканските народи, не споменава нищо, вероятно поради неосведоменост, за съществуването на българската печатница в Солун, основана през 1838 г. Може би причината за известна едностранчивост и непълнота в неговата информация би трябвало да се търси в обстоятелството, че той не е познавал българския език. Затова общува повече със сърби и гърци, от които вероятно черпи и сведенията си относно българските въпроси. Разбира се, за това е допринасял и фактът, че по онова време Гърция е вече независима, а Сърбия — полувасална. И още нещо: че тогава гръцката и сръбската книжнина, които той ползува, имат значително по-високи постижения. Не без значение са и личните контакти, които ученият има особено със сръбския княз Милош и синовете му. Той предоставя на Буе свои доверливи хора, за да го придружават и осведомяват по време на някои негови маршрути. И все пак странно е, че Буе не бележи нищо за немалките постижения на възрожденската ни книжнина. Защото тогава тя вече наброява няколко десетки заглавия, между които са издаденият от Софроний Врачански „Неделник“, книги на Йоаким Кърчовски, на Кирил Пейчинович, д-р Петър Берон и други учебно-педагогически, географско-исторически, филологически и най-вече църковно-религиозни съчинения. Или пък че не споменава за подвизите на изявени по онова време наши хайдути, нито пък за порасналото политическо съзнание на народа ни, в резултат на което точно тогава са организирани Велчовата завера, както и няколко опита за въстание в западните български земи. Слабост в трудовете на Буе са и допуснатите немалко неточности и грешки особено при предаването на географските наименования; на личните имена; на турски, български, румънски, албански и другоезични думи и термини. Обяснението за това би трябвало да се търси преди всичко в обстоятелството, че все пак той не владее добре тези езици, че те звучат странно за неговото

ухо, и особено в невъзможността да се предадат на френски някои особености от фонетиката на балканските езици.

Отбелязаните непълноти, неточности и слабости в трудовете на Буе не омаловажават огромния му принос в науката и в нейното развитие през миналия век. И особено неговите постижения в областта на геологията и изобщо на балканистиката. Той и до днес се счита заслужено за основоположник на балканската геология. Голямото му научно дело е оценено още от неговите съвременници: избран е за почетен, редовен или дописен член на почти петдесет научни института, академии и дружества в Европа и в Америка. И на първо място във Франция, Австро-Унгария, Англия, Русия.

Отначало, както бележи и самият Буе, трудовете му са достойни само на тесен кръг специалисти. Но когато след Кримската война „Източният въпрос“ навлиза в най-решиителната си фаза, те получават широка гласност и разпространение. Сред многобройните му публикации, писани на няколко езика (с преобладаване на френския), главно място заемат посветените на Балканите, плод на неговите трикратни пътешествия из тези земи. Те наброяват няколко хиляди страници. Между тях се открояват двата му капитални труда, пътеписи по своята същност, а именно: четиритомникът „Европейска Турция“ и двутомникът „Сборник от маршрути“, от които по-долу следват значителни откъси. Той е автор също така и на няколко карти — географски и етнографски, — които бележат етап в балканската картография. Особено ценна е неговата етнографска карта, която се смята като първа в историята на нашата етнография (тъй като съставената от Шафарик подобна карта била изработена по устни сведения, взети от втора и трета ръка. Тя е издадена на немски език в 1849 г. и е включена във физическия атлас Бергхаус, отд. 8, № 19). В трудовете му, посветени на Балканите, голям дял се пада на нашите земи. Изобщо той допринася много за популяризирането на българското име в Европа и за изявяването на българския народ като отделна нация. За българите Буе пише не само в посочените тук две произведения, но и в своята автобиография, както и в труда си, посветен на тогавашното състояние и перспективите за развитие на жп. дело на Балканите (вж. тук библиогр. № 61). Той пише за нашия народ още в 1836 г., пише за него и след 40 г., по време на Априлското въстание, когато целият прогресивен свят издига глас в негова защита.

Името на Ами Буе и някои от трудовете му са известни у нас още през Възраждането. В своите пътеписи за България Л. Каравелов не само, че го споменава, но дава положителна оценка на делото му (Независимост, IV, 52, 29. VI. — 12. X. 1974; Знаме, I, 1—7, 8. XII. 1974 — 26. I. 1875; Знаме, II, 3, 4, 5, 15 и 30. III. 1976, 15. III. 1978). След Освобождението българската наука оценява също достойно големите заслуги на д-р Ами Буе още в началото на нашия век. През 1901 г. по случай 20 г. от смъртта му (Буе умира във Виена на 21/9 ноември 1881 г.) е била учредена тържествена научна сесия, на която тогавашният ректор на Висшето училище, днес Софийския университет „Климент Охридски“, известният наш геолог проф. Георги Златарски, произнася обстойна академична реч за неговото дело и заслуги.¹

Досега от трудовете на Ами Буе у нас са превеждани отделни неголеми откъси във връзка с изследвания на наши геолози, географи, историци и пр. Но едва чрез настоящото издание за първи път голяма част от двата негови основни труда за Балканите ще станат достойни и на българския читател.

МАРШРУТ ОТ БЕЛГРАД ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ
ПРЕЗ ПОЖАРЕВАЦ, МИЛАНОВАЦ, ВИДИН,
ШИПЧЕНСКИЯ БАЛКАН И АНДРИНОПОЛ

Ами Буе представя в началото данни за пътуването от Белград до Видин през Пожаревац и Милановац (I, 5—24).

От Видин нататък главните пътища в България са: този за Ниш (около 20 часа), този за Пирот през Арзер паланка² и Чипровац (около 23—24 часа), този за София през Арзер паланка, Дриновац (Дреновче), Микловац (тур. Мелговджа), Берковац (тур. Берковча) и Сумугу балкан³ (35—36 часа). Най-сетне пътищата покрай Дунава и към Балкана.

Укрепеният град Видин има красив изглед с 20-те си минарета. Просторни каменни двуетажни сгради принадлежат на пашата и са разположени на малко възвишение. Около повечето къщи има китки дървета. Там се вижда нещо като замък с малки кули. Този търговски град наброява повече от 20 000 души, между които има много българи и власи. По Дунава винаги са спрели големи ладии. Срещу града в Дунава има един остров. Видин е център на доста голям пашалък, в който има 12—13 паланки и дори 5 града — Видин, Никополи, Плевна, Ловча и Шистова. Населението му е преобладаващо българско, но малка част от тези българи в сравнение с останалите са мохамедани и значителен брой са римокатолици. Азиатските турци изчезват почти сред тази славянска маса. Броят на това население достига около 200—300 хиляди души. Освен в четирите града главните аяни са и в следните паланки: Раова, Вичедрина⁴, Джибра-Паланка⁵, Азер-Паланка⁶, Белградчик, Дриновац, Мелковац⁷, Враца, Каменопол, Пирсник⁸, Чипровац, Сирищник, Берковац, Викрар⁹ и Извор.

От Видин до Ловча (около 35 часа) пощенският път е вървял някога покрай Дунава до Раова, но според картата на Киперт той сега изглежда минава от Арзер-Паланка право към Вичедрина (Вивардже) и оттам в Плевна или Ловча, като минава или не минава през Раова. От Видин до Острова се върви покрай Дунава през вълнообразен терен с малки терциерни възвишения или през равнина, докато влашкият бряг е съвсем равен. До Лом се преминава през дузина планински реки, главните от които са: Тернек¹⁰, Видбаут¹¹ (?), Арзер при Арзер-Паланка и Сморден¹². Лом-Паланка е изградена върху склона на един хълм и също над река. След брода на Лом, който извира в Църни-Вър над Пирсник¹³, се стига в Цибру или Джибра-Паланка¹⁴, село с джамия и с повечето дървени къщи сред дървета. Цибрица, на турски Джибра, извира на северозапад до Чипровац и Сирищник, малки български паланки, под чието ведомство са доста села. Друго едно възвишение с еднообразно било, идещо от североза-

пад към югоизток, отделя този район от долината на Нишава. Цибрица се преминава след Джибра-Паланка, но Угустул¹³ преди Костолин (тур. Кодосли) и недалече Скидул¹⁴ (Сейдул) се влива в Дунава. Угустул, или Огустул или Огуст, е образуван от множество рекички в Берковската котловина, оградена откъм югозапад от Стара-Планина (?), по г. Киперт¹⁵, докато изворите на Скидул са също в източната част на споменатото възвишение. Всичките шест големи реки между Видин и Раова текат от югозапад към североизток и извираат в надлъжни долини, които пресичат под прав ъгъл първото направление и са успоредни на големия канал на геологически терциерни времена между котловините на Ниш, София и Горна Тракия или на големия военен път от Ниш за Татар-Базарджик. Картата на г. Киперт твърде добре определя числото на тези долини на две или три. Гънката на северозапад-югоизток от Баня за София е оградена от възвишение, което обхваща Църни-Вър или връх (Черния връх) на север от Пирот и Сумугу Балкан на север от София. Оттатък минава гънката Печенаброд по пътя Берковица — София и на югозапад от Стара-Планина (?). После гънката, където са Сирищник, Чипровац, Лом, Изнебол¹⁶ и Мали Тимок. Най-сетне гънката Берковац — Пирсник, Търговище, Велики Тимок. Г. Киперт назовава с името Кируш¹⁷ част от планинския гребен на североизток от споменатата вдлъбнатина. Както в Юра и в Алпите, водите от тези успоредни гънки извираат само през напречни клисури или проломи, общо взето, варовикови, като при Белоградчик на (р.) Арзер, при Средокрив¹⁸ на (р.) Сморден, над и под Пирсник на (р.) Лом, при (Бие)лоград¹⁹ и над Мелковац на (р.) Цибрица. На север от Берковац на Огустул и над Враца на Скитул. Тази орография продължава отчасти по северния склон на Балкана, но тя е по-слабо изразена вследствие на по-късните деструкции и гънките, както и бърдата се простират почти по посока запад—изток. След преминаването на Скидул се достига Раова, наречена още Орова (?). Паланката Раова е разположена при изхода на една долинка към Дунава, има около 8 джамии и няколко сносни къщи, както и китки с дървета, пръснати по бърдата и към Дунава. Тези дунавски брегове са били обитавани още от римско време. Сега те изглежда, че са с 2000 католици българи, истински оазис сред гръцката църква в този край. Те са съсредоточени главно в Арзер и Лом-Паланка и са най-вече само остатъци от маджарски колонисти от времето, когато българските царе са се считали васали на унгарската корона. След брода на Инсикра се стига в Острова, където се оставя Дунавът, за да се навлезе в България. Искърът се преминава с лодка при Главва, но Вид или Щерещул на власите — по брод след Махала²⁰ (Магала от картите), и при Плашия²¹ преди Плевна се прекосяват последните ниски терциерни възвишения на България, които се простират успоредно на Дунава и се извисяват все повече, колкото се върви на юг.

Плевна (тур. Пилавна) е български град с 10—15 хиляди жители, с множество джамии и с обичайните за Турция дървесни видове. Оттам се преминават само две височини, за да се стигне в обширната алувиална равнина преди Ловча. По този военен път, както по всички подобни, по които някога са били настанени мюсюлмански колонисти, българските села остават надалеч, скрити, въпреки че по тази равнина има доста такива. При все това там е селото Кържине²². Второто бърдо след Плевна е позвисено от първото и заравненият му връх е покрит с храсталаци и стига до 1425 фута височина. От билото му се наслаждаваш на просторен изглед над предпланините на Балкана и над широката долина на Осма, течащ от север към изток. В нея има множество български села. Между Дунава и тази височина се различават три големи гънки на терена, докато в южното му подножие има още две възвишения, между които има чешми. В тези околности са скрити в теснини българските села Шалковица²³, Слатина и Ново село²⁴. Остатъкът от пътя до Ловча върви през суха равнина, само отчасти обработена. Преди града има пасбища. Той е разположен от двете страни на Осма, при устието на дълбока теснина от варовикови планини, много стръмни, спадащи към системата на долната креда.

Ловац (на турски Ловча или Лофча) е град с най-малко 12 до 15 хиляди души. Наброяват се 300 къщи или християнски домакинства, останалите са мюсюлмани, които населяват главно западния бряг на Осма. Покрит каменен мост с дюкяни свързва двата бряга на тази река. Конакът на аянина е до площада на източния бряг. Това е четвъртита едноетажна сграда с просторен двор. Има един часовник и 8—9 джамии с минарета. Източната част на Ловча се опира на Балкана и е построена амфитеатрално. Тесни улички водят към върха на възвишението, което, като се издава в равнината, представлява великолепно наблюдателница за инженера-географ. Понеже генералшабни офицери са се били качили там при руската окупация, османците не обичат никак да виждат там чужденци. Друга уличка с къщи върви срещу течението на Осма, оградена с високи варовикови брегове, и отвъд двете извивки, които тази река описва, има гробища. Други гробища има при изхода на града към запад и север и първото е оградено с хубава ограда, истинска новост в Турция. Най-сетне големият хан с обширния си двор и с първия си етаж напомня само на двуредни клетки от менажерия. Освен това местоположението на Ловча е извънредно красиво, процепът на сивите скали, който е зает от Осма, е в рамката на хълмове, покрити с хубави лозя и овощни градини. През сезона на разлистването изгледът е наистина очароваш. За един неприятел, идващ откъм Дунава, Ловча е първото укрепление за отбрана на Балкана, но с оглед завладяването на България, мюсюлманското население на този град, както и в Шумла, има голямо значение, поради това че се намира сред множество турски или българо-мо-

хамедански села. При все че е открит град, той би могъл да се превърне в убежище за османците, както и за изходен пункт на техните бойни операции. От друга страна, този град е разположен като Търнава, или Тирнава, при изхода на долините от планините, където има славянско население, най-непокорното в България, а именно онова при изворите на Вид, Осма, Русита и Янтра. Девствеността на Високия Балкан е била през всички времена убежище за недоволните и оттам те са могли лесно да достигнат до Родопите и до други също така сигурни планински вериги в Македония и Горна Мизия. А пък и проходите във Високия Балкан турците избягват и там няма пощенски станции, но търговците от Татарбазарджик и от Филипополис и най-вече кираджините или наемащите товарни коне преминават понякога през тези усамотени места, за да стигнат Дунава и най-вече Ловча. В зависимост от изходното място долината на Труча²⁵ или на Кумсу им е преходът, за да се изкачат в Балкана, и ако целта им е Ловча, те вървят покрай Осма и отиват в Калужерица²⁶, където се намира манастирът Успение Богородично, после в Троян и Латец²⁷. Всички тези селища и някои други села съществуват нанстина и дори ми говориха за стръмни проломи до манастира. Пътят Ловча — Селви излиза непосредствено от теснината на Осма и започва да се изкачва през овощни градини, орешаци и черешаци. Но е необходим един час, за да се достигне вълнообразното плато, което е необработено или покрито най-много тук-там с дъбови храсталаци. То се извисява на 900 фута и над Ловча, който ще да е на около 800 фута над Черно море. На 3 левги от града се слиза в долинка, където има една чешма, после пак се изкачва на плато над 2000 фута височина и същото като предходното. И тук също не се забелязва посадение дори в долината на запад. На 4 левги от Ловча се преминава долинка с посока запад—изток и с хубава почва за растителност, напоявана от Рупчер. Единствени биволите използват там природните дарове. По-неже това е един от главните пътища в Турция, не бива да се учудваме, че българите са били държани далеч от него. При това османците сами са насърчавали установяването там на мюсюлмански села и изобщо са успели да изтикат трудолюбивото българско население повече към Балкана в Горна Мизия и Македония. Останалото са свършили войните с русите, в резултат на което от всички провинции в Турция България има най-много целини и предлага най-малко съестни припаси за една армия. От друга страна, комуникациите там са по-леки, отколкото другаде в Турция, с изключение на Тракия, защото тази област, главно с възвишения, предлага също най-вече пътища, достъпни за колни. Малко плато отделя долината на Рупчер²⁸ от друга, със същото направление и едва на височината по към югоизток остава вдясно турското село Агинджилар²⁹. То е обкръжено с ниви от жито и царевича и на изток има лозя и плодни дръвчета. На юг гористите хълмове се издигат на 400 фута над този обширен

планински прелез. Там работеха незабулени турски жени из нивите, докато други се бяха покатерили по черешите, които ние пожелахме да вкусим, но страхът да бъдем изненадани от турците ни накара да отминем, без да заговорим на когото и да било. Спускането в равнината на Селви на 1200 фута височина е доста стъпалообразно и през всичкото време на изток можеш да наблюдаваш течението на Русита в просторната долина на Селви и лозята по хълмовете отвъд реката. На югозапад при източните извори на Осма се издигат извисените и покрити с ливади била на Коджа Балкан над зоните с брестове и дъбове. Това са най-вече върховете, наречени Турриан Балкан³⁰ (5000 фута), Деспотохайласи³¹ (5100 фута) и върхът на 5251 фута до Свендол Богоридица над Калофер или между това селище и Калужерица на Осма. Г. Киперт с основание отбелязва комуникацията между Селви и Зладица, защото предпланините на Балкана не ни се виждаха високи в това направление.

На три четвърти час преди Селви на север се отминава турското село Гърмеси³² и се прекосява малка река, изтичаща пак в посока запад—изток в Русита. Селви трябваше преди чумата от 1838 г. да има около 5—6 хиляди души, ако се съди по обсега му и по трите му джамии с минарета (срв. моята *urquie*, т. 3, с. 563). Като кръстовище на четири пътища тя може да е с някакво значение и равнините на Русита със съседните хълмове биха били доста благоприятни за разгръщането на бойните сили, докато от Селви ще може да се проникне с известна лекота в долините в подножието на Централния Балкан. Русита се преминава по брод на югоизток от голямото гробище, което е при изхода от града. Реката е с широко легло, пълно с речни камъни, и твърде плитка през лятото. На югоизток от Селви се разстила един полски изглед над хълмовете с лозя, сред които има ниви и къщи. Но тези следи от култури изчезват скоро, защото на $\frac{3}{4}$ левга от Селви се изкачваш през дъбови горички на малка платформа, откъдето към изток се вижда една предпланина на Балкана от варовикова креда, разстилаща се, както и тази планинска верига приблизително от запад към изток. Тя е вероятно една левга широка. В средата ѝ се различават гори и пасища, между тези сплескани върхове, а пък стръмнините се извисяват срещу веригата на Балкана. Но под тези скали планината слиза със слаба полегатост към долината. Щом се стигне до niskия планински превал, на 2100 фута, който свързва това възвишение с другото при Троян, се намираш над една дива област, отделяща пътника от Балкана. При все това поради постепенното изкачване до това място пътят не изглежда да допуска дълга отбрана главно с оглед на това, че липсват големи гори, потроен релеф и дълбоки планински теснини. От друга страна, тези места могат да се използват като наблюдателен пост, защото оттам може да се изкачиш на съседна варовикова верига от 2800 фута и да обгърнеш значителен обсег от областта. В та-

зи обширна доста гориста долина се открояват две или три ниски бърда, успоредни на Балкана и на веригата, за която токущо споменах и която се издига на около 500—1000 фута над дъното на долината. Там се слиза, като се пресече косо подножието на съседното възвишение, и човек е изненадан, че тази местност не е така дива, както изглежда, защото сред множество дървета са скрити доста села.

Цялото северно подножие на Балкана и най-вече на Коджа-Балкан чак до Демир-Капия³³ е доста гористо и просечено както от напречни долини, така и от надлъжни бразди. Поради това то е военно шахматно поле, което изглежда благоприятно разположено за призованите да се отбраняват откъм север, толкова повече че има на доста голямо разстояние от Балкана нещо като крайна стена, разрушена само тук-там. Би могло да се предполага, че в случай на въстание българите могат да се оттеглят в този край, където селата биха се изгубили в горите, както в Сърбия, и осланяйки се на Балкана, могат да противостоят на турците, при все че са неспособни да им окажат отпор в равнината или на ниските оголени плата в Долна и Източна България. Кавалерията там би била не от особена полза и дори би пречела. Сами при този брой българите от България не могат и да мислят за подобно нещо.

Първото село, което се среща, е Азабели³⁴, населено с мюсюлмани. По-нататък видяхме цяла група цигани на път — едни на коне, други в коли, а трети пеша. После забелязахме, че от един съседен манастир в подножието на планината се връщат множество пременени българи. След като се бяха причестили, те хубаво се бяха напили и наяли и в първия момент по шума, който вдигаха отдалеч, помислих, че е някакъв панаир. Наистина поклоненията са винаги свързани със събиране на панаирски търговци. Понеже Габрова беше на 3 левги, след това отидохме да спим в Колибола³⁵, български колиби от 60 домакинства, разположени (на 1832 фута височина) извън пътя към юг отвъд малка рекичка. Мястото е подбрано великолепно, за да се скрие цялото село от погледа на турците, защото в първия момент се вижда само гора от високи редки дървета върху малък склон. Едва когато се стигне до най-високото му място, се разкриват селските къщи, всяка от които е с градинката си и с бахчата си, обкръжена с дървен плет* от сплетени клонки.

* Понеже субашията или българският селски първенец не бе у дома си, ние сами потърсихме в селото къщата, която изглеждаше да има най-много удобства за отсядане. Спряхме се на една, която бе с открит балкон или чардак на първия етаж и без да изчакаме стопаните на жилището, отворихме вратата към двора, разтоварихме конете си, заведохме ги в конюшнията и се настаняхме на чардака. Стопанката на къщата не захъсна и разгорещена от угощението при поклонението, ни оказа прием по твърде досаден начин и дори ни каза неща, които според нашия татарин бяха дързости. Той бе приседнал спокойно, пушейки лулата си, но при несдържаното бърбене на тази хубавица, сложи ръце на кръста и я обсипа с псувни. Това, както и пристигането

Оттук до Габрова на разстояние $2\frac{1}{2}$ часа, по пътя* няма нищо забележително. Той прекосява леко хълмиста област, покрита с дъбрави, обработена или с пасбища, но не се виждат села. Влизайки в Габрова, пътят се стеснява между Янтра и варовикова скала, на която има турски чардак. Пред града има каменен мост с 4 свода, изграден от старите български царе според надписа. Габрова е разположено на 1084 фута височина в подножието на скалист хълм, на ръба на източния бряг на Янтра. Този градец се състои най-вече от една единствена голяма, много дълга и лошо постлана улица. Към средата ѝ има нещо като площад с доста дюкяни и с една часовникова кула. Всички къщи са само едноетажни и в голямата си част са дървени. Населението почти изцяло е българско и ще да е до 5000 души. Султан Махмуд, който неотдавна бе минал преди пристигането ни през 1837 г., бе направил, разказваха там, големи дарения на бедните без разлика на религия. Говореха за 100 000 пиастри и добавяха, че това е било заради лоялното поведение на жителите от паланката по време на войната срещу русите. Ние намерихме там един сносен хан с три стаи, едната от които беше с камина, другите бяха покрити с рогозки и килимчета. За разлика от други градчета на Турция Габрова имаше и няколко леки момичета, но бяха преценили, че трябва да ги прогонят от града поради султана, докато в Европа пристигането на коронованите глави се отпразнува, като се събират артисти, балерини и леки жени.

Едва напуснахме Габрова, трябваше отново да прекосим Янтра по втори каменен мост, който също е остатък от епохата на българските царе и е силно извит. Извървява се нагоре населената долина на Габровасу, чиито очертания са такива, че след четвърт час път на юг, след това се тръгва на изток, от 3 градуса южно към 3 градуса северозападно. После се насочва човек отново за четвърт час от север към юг, за да тръгне след това от

на мъжа ѝ, който ни поздрави, ѝ запуши устата. Един брадат български старец пристигна малко след това и татаринът от уважение към възрастта, както всички турци, му предложи да смръкне емфие и чаша сливова ракия. В това време стопанката и нейната другарка се бяха съвсем закотрили. Наистина не бе леко за тях, вместо да си легнат, да съблекат хубавите си дрехи, за да приготвят вечеря на турци и на неверници. При все това нашите приветливи обноски, перспективата, че ще бъдат възнаградени и дори че ще споделят остатъка от вечерята с нашите слуги, и това, че нашият татарин започна разговор на български, всичко това създаде сърдечно сближение и предизвика татаринът да се провикне: „Когато са учтиви към нас, аз също умея да съм нежен с жените.“ Щяхме също да повторим с нашите стопани поклонението от предишната вечер, но старата черква бе разрушена, за да я възстайовят. Освен това тези тегоби по настаняването на пътниците в Турция са доста по за предпочитане пред настаняването на военни, когато ги призовават в Европа, понеже стопаните нямат защо да се оплачат от някаква щета и на това отгоре са заплатени по-добре.

* Учудващо е, че пощенският път от Селви за Габрова липсва на картата на г. Киперт.

североизток към югозапад и отново от изток към запад. Съседните височини са покрити с дъбове или са с голи скали. Изобщо по този път няма нищо интересно, докато се изостави посоката изток—запад, за да се навлезе в една долинка, водеща в подножието на Балкана на 2198 фута височина. Малък пролом от белезникави варовични скали затваря входа ѝ и върху планинската рекичка минава мостче. Тя се влива в Янтра и извира на запад и югозапад в балканското подножие.

На една голяма левга от Габрова е първата част от изкачването по Шипченския балкан. То е много тежко и трае повече от половин час или 35—40 минути. Трасето на пътя не е много очертано; при все това всякаква лека кола може лесно да се изкачи и особено ако се използват волове. Тези животни умеят по-добре от конете да устояват леко на глинеста почва. Прекарването на оръдия с известен калибър е дори възможно с волове или на ръка, но ако човек не бърза много, не би било трудно и да се направят 2—3 заобикалки по пътя, и временно да бъде подкрепен пътят с камъни и с дъбови стволоче, с каквито изобилствува околността. Една чешма е сложена тъкмо до върха на тази стръмнина, където пътят е извънредно широк. Когато стигне човек до първата преграда на Балкана, там се виждат царевичащи и черешащи и в югозападна посока се достига скоро първата караулка. Буковете започват от този пост до следващия, който е разположен на друг планински ръб. До него се стига по хубав коларски път, описващ обширна извивка към запад. Оттук до планинския прелез има само половин час път, така че цялото изкачване не трае повече от 2 часа и половина, като се смята от балканското подножие. След това се изкачва върху един хребет, който отделя дълбоките гористи долини и се разстила към юг. При очертаванията на наскоро поправения през 1837 г. път бяха държали сметка за изгледа. През пролуките се виждаха балканските предпланини, но най-доброто място за съзерцание се намира на малкия гол връх на няколкостотин крачки, преди да се достигне странноприемницата на Шипченския проход на 4453 фута височина.

От този малък връх се виждат множество долини и ниски възвишения, по които се открояват само буковите и дъбовите гори, отвъд тях се виждат вълнообразните краища на Дунавската равнина, а към запад — малък връх с поляни над горите на Шипченския балкан. Странноприемницата се намира на планинския прелез, толкова тесен, че към югозапад веднага се рейваш към Шипченската равнина, а към североизток — към високите гористи бразди на балканските долини. Този заслон, изцяло дървен и много полезен за пътниците особено зиме, бе построен по заповед на султан Махмуд, когато бе минал оттам. Той се състоеше от широк яхър, пред входа на който имаше две стаи за пътниците.

Преди острото спускане от Шипка трябва още да се изкач-

ваш няколко минути, за да заобиколиш едно голямо варовиково възвишение, което се издига над прохода откъм юг. Едва след като се премине това последно препятствие, се разгръща пълен изглед към горния басейн на Тонджа, или Тунджа, и на малката верига, която го отделя от Тракийските равнини. На изток от пътя има много остър и гол наклон. Поради преминаването на султана в 1837 г. бяха сметнали за нужно да поставят там дървена преграда. По-нататък пътят описва множество извивки през шистови оголени и ронливи скали над Шипка, поради което е необходим цял час, за да се стигне до селото. Този път, поради това че е съвсем изкуствен, има чести срутвания, най-вече в долната си част. Незначителен брой войски, снабдени с няколко оръдия, поставени към върха на Шипченския проход, вероятно биха могли да удържат затворен прохода и да попречат на изкачването на планината от двете страни. Затова русите не можаха да го форсират в 1829 година.

Шипка (дантела) на 1760 фута е заобиколена с розови градини и купището розови цветове разпръсва постоянно благовоиние. При все че тук се извлича розово масло, то се рафинира само в Кезанлик. Ако не беше тази култура, околностите на това село не биха били особено привлекателни, защото балканските склонове са голи, а пък равнината в голямата си част е само със сухи пасища, без дървета и отвъдната верига е без открояващи се очертания. На запад се вижда връзано място между споменатата верига и високия Балкан, прелез, през който се отива в Калофер, и в равнината на Филипополис.

Равнината на Шипка има дузина могили (вж. моята *Turquie* т. 3, с. 349), които ни карат да мислим, че пътят от Кезанлик и дори може би този от Габрова, са били използвани през римско време. Но отсъствието на всякакви следи от пътища и римски съоръжения навежда поне на предположението, че Балканският проход се е намирал на място, различно от днешното. Очевидно равнината е била дъно на обширно езеро, което се е оттекло преди историческо време през теснините, които днес заема Тунджа. То е било поне 3 левги дълго и $1\frac{1}{2}$ левги широко и дъното му е понастоящем на височина средно от 1600—1700 фута. На една левга от Шипка турското село Шекерли (Захарна) е приветливо обкръжено с орешаци, други плодни дървета и розови храсти. Група български пътници, седнали под едно столетно дърво, представляваше една от онези картини, които имаха още по-ориенталски изглед, поради това че по същото време минаваше в силен галоп татарин при непрекъснатите възгласи на своя сюрюджия или куриер. След това пътят минава само през хубави нива и пасища чак до град Кезанлик (на 1650 фута). Улиците там са поддържани чисти благодарение на множеството течащи вади, които се вливат в Тонджа, течаща на юг. Градът е с около 10 000 души, има множество джамии и доста обширна чаршия, където тук-там се виждат сплели се лозини. Пощенската

станция има доста удобен конак и чисти стан, покрити с килими за пътници. Едва слезли, при нас дойде да ни посети търговец на розова есенция. Той е млад турчин с много красиво лице. Есенцията се продава на тегло и в малки стъклени мускалчета, украсени по вкуса на туркините. Търговците разполагат с асортимент от тях и ги пълнят според това, кои от тях ще предпочете човек. За всеки неприятел, който прехвърли Балкана в този пункт, Кезанлик е първото населено място, където би могъл да се надява, че ще може да се снабди със съестни припаси. Околностите на този град са твърде приятни, най-вече към североизток, защото розовите градини и лозята покриват склоновете на малките бърда, покрай чието подножие се върви известно време, за да се стигне до Ески-Загра. Но на една левга от града човек е заставен да прекоси равнина с морави и блата, където пасат крави, биволи и коне. На $1\frac{1}{2}$ левга от Кезанлик се преминава малка река, идеща от запад или северозапад, а на $2\frac{1}{2}$ левги има чешма, от която пътят завива към югоизток по посока на гористите възвишения. Преди да се стигне до тях, трябва да се премине Тонджа по дъвен каменен мост, отатък който след минаването на султана бе направено турско кафене, много чисто, на един етаж. В краен случай там може да се пренощува. Недалеч оттам, на изток, се намират развалините на сярна минерална баня. Разрушението ѝ изглежда да е било причинено от разливането на малката планинска река, която идва от югозапад и се влива в Тонджа, минавайки покрай тази постройка. Басейнът още съществува и ние не можахме да устоим на изкушението да се изкъпем в него и понеже нямахме долни гащи, татаринът не счете за благопристойно да се изкъпе с нас и ни изчака да свършим.

След банята почвах да се изкачвах постепенно, за да прехвърлиш предпланината на Балкана³⁶, която с плато на върха отделя Кезанлъшката равнина от околностите на Ески-Загра. На $\frac{3}{4}$ левга оттам този коларски път е великолепен и се минава през съвсем оголен район. Върхът на платото е с ниви. А на 2 левги преди Ески-Загра, на височина на изток от пътя, се забелязва турско село Дербенд-Къой (селото в прохода). Още продължава изгледът към балканските върхове, които компенсират липсата на красота по тези малки голи била, обкръжаващи пътника по това ниско възвишение. Планинският прелаз е само на 5—6000 фута над Тонджа и малко повече над равнината на Ески-Загра. Добре проправен и често изсечен във варовикови скали път се спуска през пролома, който завършва в Тракийския басейн. Най-напред се върви към югозапад, след това към юг. Единственото нещо, което липсваше тогава по този път, бяха двата или трите едноводести мостове, направени така, за да не спъват много течението на планинската река. Тя движеше няколко воденици, една от които бе разположена при южния изход на този естествен процеп. Военното значение на тази тесни-

на за спъването на неприятеля да проникне откъм юг се намалява извънредно много от достъпността на околните проходими била, които позволяват да се заобиколи това ключово място, от която и да е страна.

След като си гледал само скали и груба природа, си очарован да се отзовеш при Ески-Загра на 1249 фута височина, всред градини и бахчи, с възможно най-красивата растителност. Ниските склонове, ограждащи потъналата в зеленина равнина, са наистина естествен парник, понеже са заслонени откъм север от Балкана и предпланините му. Култури от розови храсти има и там. Недалеч от града жителите с много съобразителност бяха избрали един такъв конак, за да построят малък къшк, където султанът можеше да приеме израза на уважение на поданиците си сред най-почитаното от ориенталците благоухание.

Ески-Загра е град с 15—20 000 души, построен по нестръмния склон на планинската верига, която току-що преминахме. В нея има 13 големи джамии с минарета, обширна покрита чаршия и много криволичещи улици с множество големи площи и чешми. Конакът на аянина е на северозападния край на града. Той бе така любезен да ни настани във великолепна странноприемница със съдържател цинцарин. Тази къща на аянина е била някога седалище на турската власт. Входът бе под първия етаж и водеше към голям двор, около който имаше двуетажна сграда с дървени чардаци. На тях се настаняват слугите, а господарите са в стаите, чиито врати са открити към тези чардаци. Странноприемницата имаше около 30 стаи, някои от които бяха с камини по турски образец, а долу бяха конюшните и сайвантите. Благородният цинцарин, който трябваше да ни настани по заповед на аянина, искаше да ни установи най-напред в една малка стая с прозорци само към галерията, но ние скоро бяхме разположени на чистичко по килимите на една стая, обитавана преди нашето пристигане от жени. Ние счетохме тази странноприемница за една от най-хубавите в Турция.*

Преминавайки из града Ески-Загра, ме поразиха хората с чадъри, една рядкост в Турция. Видях също как се завършва голяма гръцка черква от дялани камъни, която вътрешно беше украсена с мраморни колони и на страничните крила имаше по девет прозореца в средата. Но чаршията и площадите не ми харесаха поради вонята им и нечистотиите там. За-

* Между хората, които срещнахме тук, бе един австриец от Клагенфурт, който каза, че е лекар, и говореше по малко всички езици. Сивата му брада, външността му и особено недискретното му любопитство ни стъписаха. Покъсно ние узнахме, че той дълго е бил лекар на аянина в Исливне и че там си бе събрал малко пари. Понеже това бе известно, той се страхуваше, че напускатки този град, ще бъде ограбен по пътя и заминал, както казваше сам, като заблудил познатите си за действителния момент на заминаването си. Това може да създаде известна представа за обстоятелствата, при които би могло да стане опасно да се движиш сам по големите пътища в Турция, както впрочем и навсякъде.

щото, макар и отчасти върху склон, водата там не е много изобилна, за да направи безполезни уличните метачи, както е в Кезанлик. Зеленчуковите градини, обработвани от българи или гърци, обкръжават Ески-Загра към юг. Има красиви места за разходки между градините и бахчите над града. В една от тях изненадах млади незабулени туркини, които беряха плодове. Разговорът ни не бе дълъг, поради това че в съседство имаше малко кафене с мюсюлмани. От височините зад Ески-Загра изгледът на известно разстояние към запад се ограничава от възвишенията с посока юг или югозапад, но пред нас се разстила безкрайна равнина, сред която една самотна могила възбужда любопитството. Не е възможно да се различи родопската верига, освен ако се изкачи човек на неприветливите възвишения по север. Ески-Загра, изглежда, е на мястото на древен град, както показва и името му Ески, означаващо на турски древен. Въпреки това там не личат вече следи от паметници, с изключение на няколко развалини от стени, които някога ще да са образували онази част от градската стена, която е откъм равнината. Като се прекоси раззеленялото се поле на юг от Ески-Загра, се върви до Харманли, или Хирменли, през област с малки бърда, които са отчасти терциерни. На югоизток от Кара-Бунар (Черната чешма), недалеч от пътя се издигат две конусообразни могили от трахитични скали, част от вулканичните маси, пръснати между Карабунар, Ямболи и Тонджа. Полека-лека се слива в долината на Марица (тур. Меридже или Мерич), която тече на север от Харманли между хълмовете и се преминава по дървен мост.* Това селище, разположено в източното подножие на гнайсови възвишения, вероятно е било някога доста по-голямо отсега, защото сега е само с 30-ина къщи, джамия и огромен кервансарай в развалини. Той създава добра представа за средновековните странноприемници. Конюшната служи за трапезария и за спалня и всяко място за коня има и камина (вж. моята *Tigraie*, т. 2, с. 283). При преминаването си видяхме там двадесетина товарни коня с кираджии, които се връщаха в Албания. Пътят от Хебибдже преминава през ниските плата без гори и по него няма нищо интересно. Хебибдже, на 993 фута, е село с много цигани. Ханът на пощенската станция е сносен само лете и в него може да се настаниш на две квадратни платформи, извисени над земята и покрити със сводове от сухи клонки. От това селище се виждат най-източните краища на Родопите или Деспотодаг, или върховете Курткьой калеси⁷³, които са на три левги по-нататък на юг и югозапад от Хебибдже. От това село до Джезаир-Мустафа-Паша, или накратко Мустафа-Паша, най-напред се преминава през извънредно ниско плато, покрито тук-там с храсти, откъдето още по-добре се виждат невисоките планини

* Г. фелдмаршал дьо Хауслаб бе така любезен да ми даде подробни указания за пътя Ески-Загра — Харманли.

с нагънати форми, образуващи краищата на Родопите и по-специално възвишението Яйлъджик, което изпъква като издатина още по на изток, отколкото Курткьой-калеси. След това има само обработена равнина покрай Марица. Преминават я преди Мустафа-Паша по каменен мост с 19 свода. Той е с твърде масивен строеж, но сводовете са слабо заоблени. Мустафа-Паша, паланка с 200 къщи, е на източния бряг, докато на отсрещната страна има само един хан и една-две къщи. Равнината, оградена на север от малките терциерни възвишения, продължава чак отвъд Андринопол и пътят е разположен в най-долния край на тия възвишения. На една левга от Мустафа-Паша на южния край на Марица, в подножието на височините се вижда градчето Чирмен. По него някога се именуval санджакът и географите неправилно са го поставяли на северния бряг. На една левга по-нататък има минаре в развалини до един хан, където конюшните са в съседство с квадратен двор, а отпред има един чардак. Обичайно е пощата да се спира там, за да отдъхнат конете, да се изпие чаша вода, да се напълни нова лула, защото това е около половината път от Андрианопол за Хебибдже. От този хан, наречен Икик-минаре-хан, продължаваш да вървиш по долния ръб на Маричината долина и най-накрая се приближаваш до възвишения, покрити с лозя или с култури. Те представляват околностите на Андринопол от северозапад, от север и от североизток. На около две левги преди този град за султана бе построен един къшк с дървени решетки около една чешма. Когато минахме, видяхме, че пътниците с удоволствие го използват. Между тях имаше турски войници отпускарни. Изпитите им лица и избледнелите цветове на дрехите подсказваха за дълго пътуване. Един идваше чак от Багдад и беше от България, а друг, мисля, от Ерзерум. Беше яздил на кон. Имаше и кюрдски първенци, изселени в Европа, и един арабин. Имаше и два други подобни къшкоче между този пункт и Андринопол. Единият на една левга, а другият на 1½ левга от този град. В него също имаше пътници и продавачи на плодове, които бяха дошли да търсят купувачи из тези селища, самите те търсени от жителите в Турция. Недалеч от всеки къшк има рекичка, която се минава по слаби дървени мостчета, които не изглежда да са трайни. Влизането в Андринопол (на 25 часа от Ески-Загра и на 33 часа от Филипополис) създава добро впечатление за този град, защото главната улица е широка и е застлана с хубави квадратни камъни. Тонджа се минава по два каменни моста и при входа на града се вижда кафене, разположено пред малка джамия, с която, изглежда, е свързано. Само една градинка го отделя от нея и тя е добре поддържана и достъпна за публика. В центъра на града се възхищаваш от четири красиви джамии с множество минарета, с два или три реда галерии, две доста красиви, засводени чаршии, всяка от тях с по няколко стотин дюкяна. Тази на Али паша има 150—200. Има също огромен от-

крит базар, или с други думи, множество улици изцяло с всякакъв вид дюкяни, събрани според различни професии. Сред дюкяните стрехите се издават, за да образуват чрез малки дървени пиластри нещо като галерия. Понеже 2000 дюкяна бяха отново изградени поради пожар, тези прясно боядисани стрехи в бяло и синьо и тези чисти дюкяни създаваха красива гледка. Има и няколко площада в този голям град, който вероятно е със 150 хиляди души, при все че обикновено му дават 130 000. Един цял квартал е зает от гърци и доста евреи, но мохамеданите са там твърде многобройни. На юг от града бреговете на Марица са приятни със сенките си. Голямо кафене с градина е подходящо разположено край голям мост, за да можеш през лятото да изпитваш наслада от хлада и едновременно да наблюдаваш минувачите. Между града и този мост има най-напред обширно гробище, извисено над улиците и украсено тук-там с малки кипариси. Отвъд моста има едно предградие. Марица образува като Тонджа един остров, поради което има два големи моста. Вторият, каменен, има дванадесет свода. Една голяма равнина, отчасти с ливади, огражда от юг града Андринопол. Там се сливат Арда, Марица и Тонджа. Там циганите отглеждат коне. На източния край на града е продължението на малките възвишения, покрай които се минава, идвайки от Мустафа-Паша. Ако Тонджа е доста пълноводна, водите на Арда (Сурмиша?) създават впечатление за още по-значителна река, идваща отдалече. Наистина, като се гледа към запад, в края на Родопите се вижда една огромна празнина. Средата ѝ образува леглото на Арда, което върви най-вече почти от запад към изток. Краищата на Родопите са на север — Яйладжик на около четири левги от Андринопол, и на юг — Коджайла-Яйла³⁸ на 9—10 левги на югозапад от същия град. Това очертание на местността създава веднага точна представа, че тези планини с доста стръмни склонове на изток са били в терциерната епоха носове на обширен залив, сега зает от терциерни маси, пресечени от Арда и другите реки и разкрасени от села и култури, докато басейнът на Марица е бил обширно море. Дъното му, което сега е малко неравно, е било неведнъж поле на решителни битки.

Андринопол на 400 фута височина е главен град на най-големия и най-населен пашалък в Европейска Турция. В него живеят най-много мохамедани и особено азиатски турци. Остатъкът от населението са гърци или българи, но гърците изглежда, че са по-многобройни от последните. Има доста села, паланки и дори градове, главно мохамедански, като Исливне, Чирмен и други. Броят на населението ще да е около 800 хиляди или дори 1 милион, но ако това е под реалното, поне изглежда, че не надминава 1 милион и 200 хиляди души. Разбира се, че населението на Константинопол или на бреговете на Босфора не се включва в това изчисление, защото само то се изчислява на половин милион. Ако Сърбия е повече от 800 000 души, тя го дъл-

жи на броя на селата си, докато в пашалъка Андринопол най-вече 18-те града и 28—30 градчета са, които увеличават броя на населението. Родопите и крайбрежието на Черно море са с най-малко жители. Градовете в този пашалък са следните освен Андринопол: Татарбазарджик, Филипополис, Кезанлик, Ески-Загра, Исливне, Кърккилисе, Виза, Чорлу, Силиври, Родосто, Галиполи, Узункюпрю, Димотика, Чирмен, Мустафа-Паша, Енос и Кавала. Градчетата са следните: Хаскьой, Йени-Загра, Ямболи, Папаскьой, Иниада, Мидия, Сарай, Бунар-Хисар, Инджигиз, Чаталдже, двете Чекмеджета, Қариширан, Люле-Бургас, Ески-Баба, Айробок, Аймаджик, Малгара, Кешан, Феред, Ипсала, Макри, Марония, Колмуджина, Карасу-Йенидже, Кърджали, Чепина и Баня. Тези градове и градчета са най-вече седалищата на мюселими, аяни или аги или пък висши служители на пашата.

От Андринопол чак до Мраморно море и дори докъм Константинопол (разстояние от 42¹/₂ часа) пътникът върви през област само с малки хълмове, със съвсем оголени плата. Само отчасти тя е засята с пшеница или е със сухи пасбища. Но през време на жътвата този район и най-вече от Хавса нататък има пустинен изглед, въпреки че, общо взето, изглежда да е с хубава почва, напоявана от множество реки, идещи от север и североизток. Но по-голямата част през лятото имат вид на безводни изкопи, пълни с речни камъни. Приятелят ми г. Викенел³⁸ ги е обозначил точно. Понеже почвата е терциерна и алувиална, реките не трудно са издълбали тия пясъци, тия мергели и речни камъни. Само около градчетата и градовете има лозя, градини и китни дървета. За да се стигне Хавса, трябва да се прекосят четири малки притоци на Марица, най-голям от които е Искендер-Дере. Трябва да се прекосят още 5 други притока, които се вливат към юг в Акадик-Дере. Най-значителният е предпоследният, а именно Неделер-дере. След Хавеса, градец с няколко хиляди души, се преминава Хас-Дереси, по чието течение на север се намира Хас-Кое³⁹, където има железен минерален извор. Той израства на юг по пътя с водите на Мурдасар-Дере, на който се натъкваме също. Изобщо между тази река Хас-Дереси и Ески-Баба има още 8, седем от които се сливат с 5-те преходни и образуват река, вливаща се от изток към югозапад в Марица, на север от Елчили.

Ески-Баба (стар баща) е разположен в долина, доста издълбана от голямата планинска река Тете-Дереси. Точно там редовните отреди на Зеблин бяха разбити през август 1806 г. от одринските еничари. Теке-Дереси излива водите си на юг в Рема-Су и извора към височините на юг от Омур Факи. Многобройните му притоци, идещи от североизток, за които ще стане дума при друг маршрут, събират водите по старите пластове на терена, докато на отсрещния бряг господствува главно терциерният терен, образуващ доста по-ниски бърда. Между Ески-Баба и Люле или Чатал-Бургас, или Бургас, текат 8 притока на Рема-Су, най-важните от които са Кавак-Дере, Ярчешме-Дере и Кара-

гач-Дере. Луле Бергас е получил името си от работилниците си за лули. Той е градец с 5000 души, има доста дюкяни, 3 джамии с минарета и един мост. Между града и гръцкото село Кариширан има още 8 други притока на Рема-Су, между другото Синур-Дере и най-сетне откъд Кариширан е и самата Рема-Су. На пътя Кариширан (тур. Кареш-Дервенд) — Чорлу при Сандукли се минава Еркене по мост със седем свода, но през лятото в нея има малко вода. Тази река тече през доста разширена долина, която още повече се разширява по-долу, докато горното ѝ корито представлява изобщо тясна долина. Тя извира далеч в планините покрай Черно море, на север от Скепасто, под паралела на Инада⁴⁰ и течението ѝ е твърде забележително с измененията в посоката ѝ. Наистина тя тече в посока северозапад на югоизток от извора си до след Виза, после в прав ъгъл на тази посока, а именно северозток-югозапад — чак до Сарлар, след това отново поема първоначалната си посока между Сарлар⁴¹, Айробол и притока на Рема-Су и накрая тя отново поема от северозток към югозапад през Узун-Кюпрю чак до вливането си в Марица при Ипсала. Моят приятел г. Викенел има особени заслуги към географията с уточняването на течението на тази река. Преди Чорлу се минава през моста с 5 свода по реката Чорлу-Су, която тече от северозток към югозапад и завивайки на северозапад, се влива в Еркене, под Сарлар. Чорлу е разположен под нещо като ниско плато, засято с пшеница. Има около 4000 жители и околностите са по-населени, отколкото може да се допуска по картата, защото поне на север от града има на 1—2 левги 3 села, за които ми казаха, че се наричат Хаджичерета, Чорлидере, Майквода и на 2¹/₂ левги — един чифлик.*

* Стана произшествие с един от конете ни, което ни и забави на пътя толкова, че пресмятахме, че ще можем да стигнем в Чорлу едва през нощта. Бяхме се снабдили с някои припаси, за да вечеряме на открито в някое подходящо място. Слънцето бе вече на заник при Еркене, когато скочихме от конете и изпразнихме дисагите си. Няколко твърдо сварени яйца, бяло сирене, сурови краставици, малко лук, хляб и две чутури с вино и с ракия ни позволиха да си устроим истинско османско угощение. Междувременно, понеже нашите коне искаха да направят същото, се бяха значително отдалечили от нашия бивак. Товарът на един от конете се бе обърнал и това смути веселото настроение на моя татарин. То струваше на курьера няколко удара с камшик заради невниманието му. Великолепна луна след това освети пътя ни, който при това в равнинния район не бе никак опасен. Но когато влязохме в Чорлу, небето бе помръкнало и ние за малко щяхме да стъпчем хората, налягали покрай главната улица. Пред една от големите къщи в града бяха се спряли десетина коли или турски ароба и с фенер, който ги осветяваше. Пашата на Андринопол, Мустафа, който бе получил пашалъка Янина, изпращаше сарая си, за да тръгне по море за Константинопол. Пощенската станция на Чорлу е просто голяма конюшня, висока като църква, с една стая до вратата, където поднасят кафе. Понеже беше смръкнало, нямаше къде другаде да спим освен на отсрещната страна на кафенето, където къщата образуваше вдаден ъгъл. Но рано ни разбудиха конете, които минаваха толкова близо до постелата ни, че сметнахме за по-благоразумно да станем. При това заминаването за Константинопол на 10—12-те коли предизвика голямо раздвижване. Един татарин на бившия паша на Андринопол, грък по

Преди Чорлу на изток има лозя сред плодни дървета и градини, но скоро тази свежа растителност престава и чак до Сиври не се вижда нито едно дърво. Тази вълнообразна област, засята отчасти с пшеница, е печално оголена. Пътникът намира заслон от слънцето само край някои жилища. На малко разстояние от Чорлу в доста разширената долина на Балакасли-Дере срещнахме кола с кюмюр и друга с кафези с домашни птици. Това бе първият признак, че приближаваме столицата. След това слязохме по голям наклон в долината на Араплидере, където се намира ханът на Киникли. . . (24—45).

II

МАРШРУТЪТ БЕЛГРАД—КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ НИШ—СОФИЯ И ФИЛИПОПОЛИС

По този маршрут Ами Буе сочи Гроцка Паланка, Ягодина, Крагуевац, Кюприя, Парачин, Ражан, Алексинац (54—60).

Нещо като предградие, образуващо сутерена, предшествува значителната крепост на Ниша (или на тур. Ниш). Една от вратите на вътрешното ѝ укрепление е едновременно и градска врата (вж. моята Turquie, т. 2, с. 340). Пътят върви между стените на крепостта и Нишава, един покрит мост точно срещу вратата на крепостта води към града. Ниш е населен български град, в него има 16 хиляди души, от които около 6 хиляди са мюсюлмани. Има 11 джамии с минарета, 1—2 гръцки черкви, една часовникова кула, голяма, пълна с дюкяни чаршия и големи ханове. Базарът е с дъсчен покрив и улиците му са толкова широки, че може да се мине по тях с кон или с кола. Хановете, които държат българите, са едноетажни и с много стаи за пътници. Аз дори намерих в един от тях един-два стола. Единственото неприятно нещо е, че жените на ханджиите не живеят в хановете. Едно голямо предградие се намира на изток отвъд малкото полусъборено землено укрепление, заобикалящо града, и трето предградие — на северния бряг на Нишава, на изток от крепостта. Жилищата на циганите са именно тия последните места. Ниш е седалище на паша от малък разряд, който управлява главно българско и християнско население. Пирот и Ак-Паланка или Мустафа-Паша са почти единствените градчета, в които има висши турски чиновници и мюсюлманите са само ограничен брой домакинства. Няма никакви паланки освен Изнебол и Цариброд, но

произход, сновеше, за да подреди симетрично на земята такъмите за всички необходими коне. Разбрахме, че трябваше да изчакаме заминаването на хубавниците, преди да помислим за получаване на необходимите ни коне. Колоната от коли най-сетне потегли начело с турски офицер със зелена униформа и напет, след това вървяха няколко гавази в кафяво, с пистолет на хълбоците. И накрая арабите, чийто странични решетки бяха отворени и една-две от тях украсени с позлата. Четири жени бяха легнали във всяка кола и тези госпожи водеха със себе си по няколко бели и черни робини (вж. моята Turquie, т. 2, с. 463).

има значителен брой села, които по всяка вероятност наброяват най-малко 60 до 80 хиляди българи. Аяните пребивават най-вече в последните три споменати селища. От Ниш до Шаркое или Пирот на българите са 12 левги, 2 от които се изминават край красивата обработена равнина на Ниш — над 400 фута височина, разстилаща се от запад към изток, в триъгълна или овална форма, с 4 левги дължина от запад към изток, 1½ до 2 левги ширина от север към юг. Понеже посочих топографските подробности на този път в маршрут № 1, задоволявам се тук със следните общи бележки. Пътят Ниш—Баня минава покрай бреговете на Нишава, която на изток от последното селище (на повече от 2 часа път от Ниш) напуска дълбоко и скалисто дефиле. Човек се намира впрочем там в истинска задънена улица, тъй като пътят среща препятствия в значителната височина от около 600 фута, която е само долната част на Стара планина. Там е естествената граница между България и Сърбия. Това обяснява защо Ниш е бил най-предният пункт на австрийската окупация през миналия век и защо тази крепост става място за нападение срещу Сърбия най-вече поради входното местоположение на най-слабата част на сръбската граница. Като начален пункт и заслон Ниш е бил тъй полезен на османците, че без тази крепост голямата част от Горна Мизия отдавна щеше да бъде сръбска. За една европейска армия нещата щяха да са другояче, защото тази крепост поради малкия си обсег би била бързо завладяна или блокирана. Ако сърбите се разбунтуваха срещу турците някога, безспорно първата им операция щеше да бъде опит да завземат Ниш и Новибазар. Със завладяването на последния щеше да се изолира Босна от останалата част на империята (вж. моята *Turquie*, т. 4, с. 17). А със завладяването на първия щяха да бъдат улеснени да завладеят Горна Мизия. В Баня си още в началото на този пояс от планини, който се простира от северозапад към югоизток и винаги е улеснявал комуникациите между Сърбия и Тракия. Този обширен канал, който напомня малко в теснините си на канала между Анеси и Шамбери, е ограден откъм запад последователно с посока северозапад-югоизток от Стара планина, Суво-Планина (тур. Куру-Яйла — сухата планина), от бърдата зад Цариброд и Сливник, от височините на изток от Красава и Бръсник⁴², от Витош и малките планини между Баня и Ихтиман. От другата страна, на изток, се издигат по посока северозапад-югоизток Църни-Връх, бърдата на Пирот, Сумугу-Балкан, Голубица⁴³ и Ихтиманските планини. Дъното му е заето от Нишава, Лукова, и други притоци на големия Искер. От двете страни голяма част от коритата на многобройни рекички с малки урви са точно паралелни на най-голямото. Ние вече говорихме за три от тези урви на североизток от канала Баня — София — Ихтиман, но между последния и Българска Моравя има най-малко 9—10, както добре посочва картата на г. Киперт. Долините на Кутинска река с тази на Раковска река, част от течението на

Темщица, Сукова и Луканичка река и горният ръкав на Струма, или Стримон, са главните нарезни. Височините в околностите на Радомир или още повече Витош много добре позволяват да се обхванат с един поглед този орографски облик на източната част от Горна Мизия и Западна България. За геолога е очевидно, че това са процепи от терциерната епоха, към която спада и част от течението на Българска Морава под Ниш. Тези поредици от долини са приютили твърде многобройно българско население, нещо още по-учудващо, като се съпостави с ограничени брой мохамедани. Изглежда, че не е било така преди; ако седалището на румилийския валия бе определено с удивителна проницателност в София, то бе защото Йени-Хан, Ихтиман и Татар-базарджик и други, от една страна, и Шалкали, Шаркьой и Мустафа-Паша Паланка, от другата, образуваха поредица мюсюлмански поселения, които, както и другаде, бяха дерванджините на тази значителна проходна зона. Но тази система, заимствувана от римляните, се бе доста променила по този път вследствие на преместването на румилийския валия и поради умножаването на българите при намаляването на мюсюлманите. Стражевите постове не можаха да възпрат въстанията на българите и временното затваряне на този път. Понеже не може лесно да се отиде по-нататък по течението на Нишава, трябва при Баня да се прехвърли вече посочената височина през един планински прелез, където има стражеви пост и оттам да се стигне до една тясна безводна пазва, успоредна на Нишавската долина. Там се преминава през две реки, а именно река Тополница и Цервена река и се излиза в голямата и плодородна равнина на Мустафа-Паша-Паланка, дълга от северозапад към югоизток две левги и в средата широка повече от една левга. Преминава се реката на Мустафа-Паланка и се върви по източния край на нещо като канал между две варовикови стръмни възвишения до моста на Темщица. Оттам трябва само да се прехвърли един хълм на 400 фута височина над това задънено място и през онова, което предшества Шаркьой.

От Шаркьой до Цариброд се върви покрай Сукова и после покрай реката, която тече в долината на Цариброд. Долината все повече се стеснява. Минава се край Аян-Хан и Калотина. Между тези теснини, разположени между хребети, тук-там покрити с храсти, се изкачваш между Драгоил и Сребниц⁴⁴ и оставяйки вляво Драгоман, стигаш най-сетне до съвсем малко известния вододел на реките Нишава и Лукова, доста голям приток на Искер. На такава височина от около 2000 фута не се разкрива просторна гледка, защото над този планински прелез се издигат планини от двете страни към север и юг. Минава се край Блато. Един стражеви пост е наред хребета, към котловината на София. Твърде постепенно спускане по множество тераси. Оттам изтичат рекички, вливащи се в Искер.

В Сливник⁴⁵ и Шалкали най-сетне си в овалната и просторна софийска равнина, която е на 1600 фута височина и е дълга от северозапад към югоизток 12 левги, на 4 левги в най-голямата си ширина. Изцяло е обиколена от планини, но те са най-вече с вдлъбнатини в южния край, а именно тази, през която Искер идва от котловината на Самаков, и тази, която води към Ихтиман. На югоизток стесненето на долината на Малина, водещо към Етропол, остава скрито, но ясно се откроява на североизток тесният процеп, през който Искер достига Дунава. Това е най-голямата пукнатина на басейна, тя пресича целия този балкан на около 2500—2600 фута височина. От нея изтичат водите на това древно езеро, нещо, което личи достатъчно поради отсъствието на каквато и да е гора в равнината и поради алувиалния характер и покритото с морави съвсем плоско нейно дъно.* Затова, както чух, пътят от Кремиковци (от варовик) до Враца, покрай извивките на Искер бе живописна поредица от скалисти варовикови стръмнини. На запад извисява острия си гол връх високата Витош, или Витошка-Планина. Тази масивна пирамида е най-малко 4500 фута висока или над 3000 фута над София и е покрита с гори в източната си част, а е по-голяма към върха, особено по отсрещния склон. Срещу нея на изток котловината е оградена само от планини, които ми се вижда, че не са над 1000 фута над равнината, докато на югоизток господствуват съвсем малки гористи възвишения от по 6—800 фута високи над дъното на Искерския басейн. Най-сетне на юг от тези планини величествено се извисяват стените на Родопите на повече от 7000 фута височина, с малки снежни преспи чак до май—юни. Пътят от Шалкали за София върви през равнината. Прекосяват се най-малко 6 рекички, които се вливат в Лукова,⁴⁶ главния приток на Малки Искер, преди да напусне басейна на София. Третата от тези малки реки се нарича Белица, а петата — Калканиц.

София е великолепно разположена, за да стане много населен и красив [град], защото тя е в равнина, на сред Турция, на кръстовището поне на 7—8 пътища. По главния път северозапад-югоизток тя е на 71¼ часа от Белград и на 18 часа от Андринопол. По един втори път от север на юг тя е на 35 часа от Видин и на 9 часа от Самаков, откъдето може да се отиде към Егейско море през Родопите. По един трети път североизток-югозапад тя свързва средната част на Долни Дунав с Радомир, Кюстендил и Северна Македония. Разстоянието му от Кюстендил е 14 часа, а от Дунава по течението на Големи Искер на около 32 часа. Най-сетне още един четвърти път запад—изток води, от една страна, през Етропол в Русчук и към Долни Дунав, а, от друга страна, към Горна Албания в Призрен или в Горна Македония. Във военно време завземането на София е в тясна връзка със завзе-

* Сравни моето изложение върху негористите местности в *Comptes rendus des séances de l'Académie de Vienne*, Juillet, 1851.

мането на проломите, водещи към Мизия и Македония, както към Тракия и към България. Този, който владее всичко това посредством добре избрани и укрепени места, отделя значителната част на Западна Турция от източната половина, като в същото време, намирайки се сякаш всред една крепост, разполага освен това със свободата да извършва нападения в повечето направления. Този град обаче е почти изцяло открит и е пазен само временно през война от няколко укрепления. Природата е създала възможности той да се превърне в укрепен град, понеже височините, които го доминират, са доста далече и той е в равна местност. Биха могли дори да се напълнят от реките рововете, които не би било трудно да се изкопаят в тази алувиална почва. София (слав. Триадница⁴⁷) е обкръжена със зелена морава и с множество могили (вж. моята *Turquie*, т. 2, с. 352). Пред града има обширни гробища. Джамиите му и 22-те им минарета подказват за значително население, при все че този град има само 5000 домакинства, или 20—22 хил. души, повечето от които са български семейства. Вътрешността не отговаря на външния вид. Явно е, че много е страдала. Древната стена е почти изчезнала, улиците са неравни и са с ужасна настилка, изпълнена с дупки и кал, а тротоарите са така развалени, че трябва много да се внимава, като се върви. Множеството големи площади са покрити с големи торища, вероятно от преди повече от век. Чаршията е с тесни покрити и вонящи улички, старото седалище на румилийския валия не е възстановено след опожаряването му и част от това значително пространство е покрито с остатъци и мръсотии, докато останалото пък е за сушене на вълна. Наблизо като ярък контраст се извисява грамадна джамия с 9 купола. Вътрешността ѝ е доста мрачна, без украса и се поддържа от доста масивни квадратни стълбове. Подът е покрит с рогозки, има една галерия за властите и амвон за имама, както във всички джамии. Старата българска катедрала на София е разположена в източната част на града⁴⁸, белег, че София е била някога по-голяма. Част от олтара на тази сграда не е бил довършен и впоследствие е бил разрушен, а фасадата му е без всякакво изящество и без външна украса. Турците го бяха превърнали в джамия и може би го бяха преобоядисали. Отстрани има развалини на голяма каменна сграда, която мюсюлманите казаха, че е била голям кервансарай. На предната му страна има няколко жалки дюкянчета на подковачи. Дали по-скоро това не са остатъци от старата сграда на епископията? Пашата има доста обширен конак, но без изящество. Пред входната врата на двора има малко пространство, през което тече рекичка, с няколко дървета. Има градинка с къшк отстрани, напоявана с водно колело. Тогавашният паша беше от модерната школа и ми показа дървен макет на топилня английски тип, каквато бе наредил да се построи в железарниците си в Самоков. Той ме обсипа с учтивости и дори ми даде един болубаши и спяхия от района, поря-

дъчен човек, за да ме придружи чак до границата на неговия пашалък. Така можах да се информирам за поведението на някои турци по отношение на българите, трудолюбив и лесен за управление народ, ако умее човек да бъде справедлив и човечен. София е главният град на доста малък пашалък с българско и най-вече християнско население. Мохамеданите там не са многобройни. Те образуват там малко села и главно са съсредоточени по пътя Ниш—Константинопол, докато другаде турските чиновници са единствените мюсюлмански жители. Населението вероятно достига до 60—80 хиляди души. Освен София няма друг голям град, но най-малко 6 големи градчета, а именно Радомир, Етропол, Зладица, Ихтиман, Самаков и Трън. Затова пък броят на селата е твърде голям. Аяните са в посочените градчета, в Радомир има един мюселим, а в Трън — ага. След София може без затруднение да се отиде до върха на Витош, или Витошка планина. Подножието ѝ на две левги от града се оросява от хиляди рекички, които карат 50-ина воденици. Има множество села и между тях са Балефенди⁴⁹ и Пеган⁵⁰. Един турски лагер с бели шатри бе разположен там, когато минавах. Изкачването на планината трае над 3 часа и се върви по пътеки през дъбови, букови и иглолистни гори. Изгледът от скалистия ѝ връх напълно компенсира трудността, защото човек се озовава като че ли в центъра на една панорама и обкръжен отвсякъде с различни планини, тези на Горна Мизия с гънки по дължината от югоизток към северозапад, с хубавите им равнини, високите групни планини на югозапад и на северозапад от Костендил, Родопите, Хемус, Етрополския балкан, по ниските възвишения покрай Големи Искер и дори хълмовете на Долна България. Пътят за Ихтиман е през долината чак до откъд Йени-Хан, но след това се приближава край последните склонове на планините на изток от София. Премахва се Големи Искер при Грублян на 2 левги от София. През лятото той се пресича по брод, но през зимата за целта се използва мост. Йени-Хан е отчасти мюсюлманско село с джамия с красиво местоположение, понеже оттам има очарователен изглед към раззеленелите се брегове на един от горните притоци на Искер. На около 1 левга оттам започва навлизането в малки височинки и теснини, отчасти гористи, които отделят водите, вливащи се в Искер, от онези, които се спускат към Вид през забележителна цепнатина, напречна на веригата между Дунавска България и вдлъбнатините на София и Ихтиман. В този пролом има множество стражеви постове. Премаването през тази стена, отделяща последните две равнини, представлява незначително изкачване между Диркли-Таш⁵¹ и Вакарел Кулиси, последното населено място, при което започва вече спускането. Човек е приятно изненадан, излизайки от горичките на долината на Авликъой-Су, течаща от запад към изток, и с няколко стражеви поста, да види напред ливади и ниви по дъното на древното Ихтиманско езеро. Изглежда дори, че изчезването

на блатата от тази равнина се отнася към историческо време. Понастоящем тези хубави, винаги зелени морави се използват дори през лятото поради височината им от 2060 фута за отглеждането там на голям брой коне, които се пласират най-вече в Тракия. На север височините изглеждат само на 300—400 фута над равнината, а на запад — 7—800. Малката Златишка река, идеща от югоизток и поела водите на Авликьой-Су, се измъква от тази котловина пред дълбок и тесен процеп на планината, доста извисяваща се на изток от Ихтиман, и преминава отвъд тази планина на Висока Стара планина край Зладица в България.

Ихтиман е разположен към средата на равнината, недалеч от подножието на планините, изцяло с дъбови гори, които я заобикалят. Там има много джамии и 4—5 хиляди души. Повечето са българи, част от тях са мюсюлмани, както в София. Наоколо в равнината са скрити множество села, както сочи виенската карта, но не могат да се забележат. Планините на югоизток от Ихтиман, извисявайки се на 5—600 фута над равнината, образуват две теснини. Най-източната е тази, в която някога е била малката Траянова врата, паметник, сочещ границата между Тракия и Мизия. При преминаването ми в 1837 г. пашата току-що бе наредил да я разрушат, тъй че бе останал спомен от нея само в турското наименование на Капулу-Дербенд⁵², или пролома с вратата. Малко се изкачва човек, за да стигне до това място на 2 левги от Ихтиман. Отвъд текат в противни посоки две начални рекички, образуващи Хармандере, което се слива с Марица при Татарбазарджик. Слиза се към първата планинска река от северозапад към югоизток и се изкачва на югоизток покрай втората, за да се прехвърли вододелът им с тези на рекичката при Ново село (тур. Йени-Кьой), която също отива в Марица. Целият този път е скалист и пещъчлив и тук-там доста наклонен. В средната му част пак има стражеви постове. Така през поредица от теснини и планински празнини, слабо залесени с дъбове и ниски спрямо средната височина на Мизийското плато (1500—1900 фута), човек се озовава за малко часове по южния склон на Висока Стара планина в едно задънено място, напълно доминиращо огромния басейн на Тракия. Поради очертанията на това проходно място и местоположението му спрямо Горна Мизия Балкана и Родопите, то винаги е било значителен стратегически пункт и през време на Римската империя, и под византийските императори, по времето на Душан⁵³, както и при завоеванието на Сърбия от турците. По-късно, през 1443 г., победоносният поход на Хуняди се спря дотук.⁵⁴ При все това трябва да се знае, че охраната му изисква също такава и в Златишката клисура, и в малкия „Пролом на Момата“, или Къз-Дербенд, между Баня и Йени-Хан, защото без това той би могъл да бъде обходен. Ако, напротив, и трите теснини са охранявани, естествената врата между стръмните и гористи склонове на Родопите и на Високия Балкан е затворена и би могла да се отвори само извънредно

трудно. Сегашните стражеви постове отбелязват там няколко от най-благоприятните пунктове за защита.

От Йени-Кьой до Татарбазарджик пътят прекосява долната обиколка на възвишенията и след това обработена равнина от около 1 левга широчина от север към юг, тъй че човек не би могъл да схване величествеността на Балкана и на Родопите, поради това, че те са в непосредствена близост. Изходът на Чепинската долина в последната спомената планинска верига остава скрит сред гори и храсталаци.

Татарбазарджик на около 1200 фута височина е град със 7—8000 души, с едно мюсюлманско гробище, почти в квадрат наред селището, с джамии и една българска църква във византийски стил, наред обкръжаваша го иззидана стена близо до западния изход. Едно турско кафене с доста приятно разположение се намира на този край. Аянският конак е доста обширен. В главните околности на този град има ливади и няколко алеи с хубави тополи, елхи, липи и други. Но недалеч на запад и на изток има оризища със значителен обхват, които са образувани най-вече при влизането на Хармандере, Кузлудере, Труча и Алвандере в Марица. Тези реки се спускат буйно от висока Стара планина, не са с регулирано течение през равнината в подножието на тия планини и жителите, вместо да оправят това, увеличават злото чрез създаването на оризищата. По пътя за Филипополис, като се прекоси по голям дървен мост Марица, недалеч от града, тези скръбни и нездравословни места се прекосяват по извисено трасе и по множество мостчета. Естествено, тези блата биха могли да бъдат полезни за отбрана. Най-вече през зимата е необходимо въпреки мостовете да се правят огромни завон към Родопите поради наводненията и калните пространства. На $1\frac{3}{4}$ час от Татарбазарджик най-сетне се стига до твърда земя, т. е. в една твърде еднообразна равнина, леко вълнообразна и без нито един храст. Тя се разстила далеч към север, към Кум-Су и подножието на Висока Стара планина, докато подножието на Родопите се намира само на 1 левга и дори помалко от пътя или от Марица. Тя е само част на басейн с повече от 12 левги дължина, широк от 2 до 3 левги, а дори и повече от 5 левги. Абсолютната ѝ височина е между 1000—1400 фута. Обширната долина на Марица го свързва с този [басейн], сред който е Андринопол и чиято обиколка е с големи извивки особено на север към Ески-Загра, Ямболи и Карнабат, както и на запад по течението на Арда. Естеството на този басейн се изменя според местностите. Има блатливи места край големи реки, има и сухи или покрити с морава степи, или пък каменисти местности в по-извисени райони, но има и обработени места върху мергелова почва наред с други, заети от горички или даже нагънати на терена. Единствените неща, които се виждат в тази равнина, са многобройните могили и селата, обкръжени от ниви и покрай и на разстояние от пътя. Най-напред се вижда на север от

пътя Кори-Къой, или Кору-Къой⁵⁶, а после Северчик⁵⁶ на Марица. На 3 левги от Татарбазарджик се минава между Селапичка⁵⁷, която е на север от пътя, и Одака на юг от Марица. На 1½ левга по-нататък се откроява отвъд реката селото Хайрамли. През тази триъгълна равнина, през която протичат от северозапад към югоизток шест големи реки, се отива от Татарбазарджик или от Филипополис в Кезанлик и в Ески-Загра. Човек забравя нерадостната природа на тази равнина, като отправя поглед отвъд и съзерцава ту висока Стара планина, ту величествения амфитеатър на Родопите. Балканът, съвсем залесен, е от тази страна с постръмни склонове, отколкото Родопите, но му липсват стръмнините, теснините и острите очертания, за да бъде наистина една красива планинска верига. От друга страна, понеже тези предимства са почти всички събрани в Родопите, Балканът губи още повече от това, съпоставен с тях. При това той е доста далеч, за да се различи гористата му растителност, докато наклонът на Родопите позволява да се видят ясно техните пояси от дъбове, букове и елхи заедно с лиственици. Въпреки това вместо възправените върхове на високите Алпи или едрите върхове на варовиковите вериги в Западна Турция високата част на Родопите има още от равнината изглед на плато, върху което се издигат от време на време големи гърбици или слабо пирамидални планини с широка основа вследствие характера на планините, състоящи се от кристалинни шисти. Измежду главните върхове, които се виждат от равнината на Филипополис, се открояват най-вече Карлук-Даг⁵⁸, на юг и югозапад от Татарбазарджик, Персенк-Даг при изворите на Перушица и Дегирмендере на юг от Филипополис и Кушанлар⁵⁹, на юг и югоизток от същия град и от Станимак. Високият Допсада-Яйласъ⁶⁰ остава скрит. Голямата красота на Родопите се състои главно в многобройните ѝ долини, нещо, което придава, както е известно, друг характер на древния шистозен терен. Между надлъжните или напречните гънки последните представляват пукнатини със стръмнини, тъй че много от тези напречни процепи се намират в онази верига на Родопите, която е най-близо до голямата Маричина долина. И вместо еднообразието на гористите склонове ви обкръжава голямо разнообразие от дълбоки долини. Главните са тази на Карлова или на Карлъдере⁶¹ на юг от Салутлин, тази на Перушица, на юг-югозапад от Айранли⁶², тази на Дегирмендере на югозапад от Филипополис или Йени-Къой, тази на Станимак на югоизток от същия град. Но има и множество други не със същия обseg. На 2½ часа от Филипополис е Български Хан, отделен от Ортабане-Хан. Множество пътешественици го познават, защото е разположен насред път между Татарбазарджик и Филипополис. Обикновено там се прави спирка и околностите са осеяни с толкова много могили, че географите се считат длъжни да ги отбележат на картите си. На 1 левга от Филипополис има китка от 4 тополи и една върба, нещо като оазис всред тази област, в ко-

ято хората са унищожили всички гори. Рядко се минава оттам през лятото, без да не се освежи за миг човек под сянката на тези красиви дървета, дори и ако току-що е тръгнал от Филипополис. Наблизо отвъд Марица е селото Кормат.

Трябва да се премине Марица през дълъг дървен мост, за да се влезе във Филипополис. На съвсем равния бряг на тази река се намират 4 сиенитни хълмчета, от които последният е най-голям. Главно около и на този хълм, както и на друг един, е построен този голям град, докато двете други конусообразни възвишения са отделени към запад от гробищата на града. Филипополис, Филипопел на българите⁶³, Филибе на турците, е един от най-цветущите градове на Турция. Разположен на около 1000 фута височина всред тази област, между Константинопол и Белград, между Салоник, Серес и Букурещ и между Андринопол, Дурацо и Скутари, транзитната му търговия ще да е значителна, но извън нея сръчните му жители гърци, арменци и евреи извършват експортна търговия и банкови операции. Чрез тях Филипополис застава в предните редици на търговските градове в Турция. През време на война той е ценен поради местоположението си, големите си ресурси, а даже и хълмовете му биха могли да се използват за укрепления. Там се наброяват около 25 000 къщи и 90—100 000 домакинства, смесица от българи, гърци, мюсюлмани, отчасти българи и към тях известен брой арменци и евреи. Този град се управляваше в 1837 г. от един аянин, представител на султанската сестра. Конакът му е обширна постройка и се намира вероятно на мястото на древния Акропол⁶⁴. Улиците на Филипополис са доста по-добре застлани от тези на София, но също има и множество тесни улици, най-вече в онези части на града, които са застроени по склоновете на споменатите хълмове, чиито скали се показват дори из някои от улиците. На върха на главния хълм, висок около 200 фута, римляните, изглежда, са имали укрепления, защото е като наблюдателница, откъдето добре може да се наблюдава това, което става в равнината и в подножието на Родопите. В долната част на града има големи, отчасти покрити чаршии, има дори, мисля, засводени. Там се намира също голяма четириъгълна сграда. Вратата ѝ се затваря вечер. Заета е само от бюрата на сарафите. Това е Сераф-Кане. Тук не липсват и джамиите, и християнските черкви. Огромни гробища окръжават този град от всички страни. Има дори едно отвъд моста на Марица. Но те не са украсени с кипариси, нито окръжени със стени.

Както другите градове в Турция, и този град е лишен от места за разходка и човек си почива в кафенетата или в къшкете, построени по брега на Марица. А пък околностите, колкото северният бряг на Марица да изглежда равнина, лишена от прелест, толкова пък полето на юг от Филипополис е красиво с долината на Пашачай⁶⁵ в дъното на изгледа, затворена между огромни гористи склонове. Там има множество села, където

богатите търговци имат имения и отиват да си отпочиват през неделните и празнични дни. Изобщо това подножие на Родопите, покрито със села и лозя, има най-приятни изгледи и очарователни места за разходка. Без всякакво съмнение при един европейски начин на управление то ще се изпълни с най-хубави имения и замъци. Сега богатите хора не смеят да изваждат наяве имуществото си с луксозни строежи и в планинските теснини има само няколко манастира. Поклонението в тях е за християнните случай за хубави излети през лятото и същевременно при такива събирания те могат без свидетели да споделят без страх мисли и надежди за подобрене на политическата си съдба.

На една и половина левги от Филибе се минава Станимак по един каменен мост с два свода, наречен Кемер-Кюпри (Чемер-Кюпри, или пунктът Чемер). При входа на моста има хан и голям къшк, или квадратен чардак, където човек може да си почине и да се наслади на прохладата, идеща от близостта на водата. От това място се разстила най-красива гледка към пролома на Станимак, един от най-живописните в Родопа. Оградена с големи гнайсови стръмнини и с лозови посадения при входа си, с голямото село Станимак, тази дълбока долина приютява Бачковския манастир и естествените красоти, заради които тя е място, много посещавано от жителите на Филипополис. Последните върхове на Родопите се извисяват на 2000—2500 фута над равнината. Станимак е населен с българи и мюсюлмани.

Папазли, също разположено в равнината, е само окаяно колибарско селище с една джамия. Едно турско кафене под един къшк се намира в двора на джамията. Насреща е един български бакалин, който същевременно е и ханджия. Като се отива от Папазли към Йени-Махале⁶⁶, на североизток се виждат ниски планини, които отделят тази равнина от равнината на Ески-Загра. Те изглежда да са на юг само 300 крачки високи, но на север между Илиджа (Лиа)⁶⁷ и Калофер те сигурно достигат най-малко 800 до 1000 крачки над равнината на Филибе. Ако обърнеш взор към запад, се вижда много добре от това място колко е дълбока празнината, водеща от Татарбазарджик към Ихтиман, докато долината, водеща от същия град към Баня, има вид на някакъв процеп в тия планини. На 1 левга от Папазли се оставя равнината на Филипополис, за да се прекоси чак до отвъд Хаскьой една област с малки терциерни хълмове, с широки плата по върховете им. Те се извисяват колкото се върви към изток. Преди Йени-Махале, българско село, обиколено със сливащи, се преминава по брод през 2 рекички. Между това място и Куручешме (Сухата чешма) се преминава през чернозем, който представлява дъно на древно блато и отчасти е покрито с ниви с царевича и с нещо като просо. През зимата тази глинеста почва става толкова кална, че пътят е непроходим и трябва да се върви покрай Родопското подножие, за да се стигне от Хаскьой във Филипополис. При малкото село Куручешме местност-

та има три възвишения и на север се различават планините ѝ. На 1 левга оттам е българското село Каячик или Қойаджик⁶⁷ (на български Каяли), откъдето има изглед към източния край на Родопите. Кушанлар образува там последния висок връх на първата северна верига. След това тя бързо се снижава и на 1½ левги на югоизток от Каячик има вид на планини, които отдалече изглежда да не са извисени над равнините на повече от 1000 фута. Малки трахитни височини от по 500—800 фута образуват предпланини към горния край на долината на Узунджа-Ова. На една левга от селото Куручешме е ханът на Семишче-Хан, разположен в долинка, извънредно много разширена от Семишchedере⁶⁸. Има голямо гробище по-нататък на пътя отвъд рекичката и спада към турското село Семишче, което остава отъясно. След тази долина доста дълъг и лек наклон води към едно плато, от което се слиза направо в градчето Хаскъой, разположено в друга долина, оградена от скали и напоявана от Олудере⁶⁹. Хаскъой е построен отчасти в дъното на тази празнина и отчасти амфитеатрално по склоновете на хълмовете. Там има около 1000 къщи или 5—6000 жители, доста от които са мюсюлмани. Конакът на аянина, разположен на възвишението към север, е най-изпъкващата сграда. Има 6 джамии с минарета и 3 гробища извън града. Лозовите посадки и градините по височините му придават приятно местоположение. На изток в долината отвъд гробището има ливади. След това се прекосяват пасища, размесени с обработваеми площи и с китки дървета. На две левги от Хаскъой турското село Турали-Вилаеси⁷⁰ е окръжено с ниви от царевица и тютюн. Тази култура изглежда, че преуспява и в алувиалната и наносната почва на Узунджа. Прекосява се по брод тази малка река, която бавно тече, лъкатушейки от югозапад на североизток. Според г. Киперт тя изглежда носи в горната си част на югозапад турското име Оглу-Чай (река на сина). В равнината на тази речна долина, наречена Узунджа-Ова, става един от най-големите панаири в Тракия. Той е през лятото и понякога там има до 100 000 души. След като сме оставили тази рекичка, отново се натъкваме на нея. На 4 левги от Хаскъой тя кара воденица, над която чрез една дига се образува нещо като вир. Насред пътя между Хаскъой и Хебибче това е място за отдих, при все че там може да се намери само вода. След мелницата веднага започва изкачване по пътя или по песъчлива пътека по гнайсови и гранитни височини, отделящи тази част от долината на Узунджа-Ова от онази, в която е разположено Харманли. Покрай тази река, която извира в северното подножие на Кушанлар, като тече от запад към изток, а после от югозапад към североизток, не може да се върви, защото тя се скрива в процеп с посока от запад към изток, за да прекоси тази предпланина, издадена от Родопите. Платото се извисява на 517 фута над равнината на Хебибче или на 1510 фута над морето. То е покрито тук-там с дъбови храсти или друг вид храсти и е напълно необработено. От

върха му има изглед към ниските планини на юг от Ески-Загра, Родопите и височините, които на изток от Тонджа образуват част от веригата, крайбрежна на Черно море. Според г. Викенел външната верига на северната част от Родопите носи там името Курткьой-Калеси и завършва на известно разстояние на запад от Чирмен, но северните ѝ предпланини образуват Айгър-Оглу. Спускането към Харманли не е дълго, но доста стръмно и преди да се влезе в това село, се преминава през Узунджа. Остатъкът от това пътуване бе вече подробно описан в предишния маршрут.

III

МАРШРУТ

ОТ НИШ ЗА ЛЕСКОВАЦ И ОТТАМ ПРЕЗ ТРЪН ЗА СОФИЯ, А СЛЕД ТОВА ПРЕЗ ЕТРОПОЛ И ТЪРНАВА ЗА ВАРНА

Отвъд гробищата на югоизток от Ниш веднага се извисяват хълмове, покрити с лозя. Това са местата, където богатите жители на града отиват през лятото, за да се насладят на полето. От тези възвишения се разстила изглед над Ниш към мястото, където се сливат Нишава и Морава. Наоколо са ливади, а на юг — Мали и Велики-Ястребац и планините на запад от Прекоплие (тур. Уркуб). Тези хълмове доминират отдалеч Нишката крепост, която лесно може да бъде бомбардирана, ако не се обстрелва с едрокалибрени оръдия, поне доколкото си спомням. Ясно е колко лесно сърбите биха могли да завземат този ключ към Горна Мизия, ако бяха снабдени с европейски военни принадлежности. Пътищата не са с много препятствия за тежките обози и Нишава е дълбока само понякога. През лятото там има бродове, както и по българска Морава. В подходящия сезон снабдяването с провизии се улеснява от многобройното българско население по тези долини и в околностите им. Войнствените арнаути от долината на Топлица, от югозападната част на Горна Мизия и от Горна Албания винаги са възпирали сърбите и са потушавали всички български въстания. След това се пътува през равнината и на известно разстояние от Морава. На юг са планини, покрити с храсти. На 2¹/₂ часа след Ниш остава вляво селото Мало Сич⁷¹. Курвинград е разрушено укрепление, разположено на хълм на 2¹/₂ левги от Ниш в една област, където Морава е оградена от северния край на Бадичка-Гора и от съвсем малко възвишение на северния ѝ бряг (вж. моята *Turquie*, т. 2, с. 367). Явно е, че някога Морава го е заобикаляла, понеже на север е само просторна равнина, покрита със села и с култури чак до подножието на Мали-Ястребац. Хълмът с укреплението е на 300 фута височина, а този насреща е на 200 фута. До него може да се стигне само чрез дънер на дърво, издълбан във форма на лодка. В това малко затворено място е разположена в подножието на развалините странноприемницата Курвин-Хан. Там има два ар-

наутски стражари, защото тук е границата между пашалъците Ниш и Лесковац. Зад този караул е скрито в тясното гърло на малка урва българското колибарско селище Клисур (пролом). Оттатък хана се върви през добре разработена равнина, в която се вижда най-вече много жито, коноп и рапица. На $\frac{1}{2}$ левга оттам се преминава по брод Морава, която, изглежда, има широчината на Марна при Шарантон, не е така дълбока през лятото и бреговете ѝ са покрити с речни камъни. Вляво, на източната страна на тази река, остава селото Шешине в подножнето на Бадичка-Гора. Тази красива планина с изтегнат гръб, без разклонения и с доста полегати склонове се издига до 1—2000 фута над долината. По-ниски гористи бърда от 6—700 фута са разположени покрай нея към запад. От този пункт на юг в далечината и през планините на юг от Лесковац се вижда самото заоблено възвишение, което нашият куриер нарече Спац⁷². От него г. Киперт може би с основание бе изкарал Спащ. То бе още със снегове в началото на юни. Формата му, неговата уединеност и разположение ни накараха да мислим, че това е върхът на Курбетска планина⁷³, висока 5000 фута, тъй като планината Снегпол е по на изток и при това не се виждаше поради близостта и вмъкването помежду на планини. От друга страна, планините Дованица на югоизток от Егри-Паланка бяха твърде далеч и побилата им би се видял не един връх. На $\frac{1}{2}$ левга от брода е реката Пуста-Риека с един хан, който носи името ѝ. Тогава на изток се забелязва голото сиво и напукано било на Стара-Планина от вторичен варовик, която се извисява отсам долината на Кутинска-Риека (срв. Маршрут № 13) над раззеленялата Бадичка-Гора. В нея почвата от кристалини шисти е благоприятствувала гниенето и образуването на растителен терен. Това позволява да се обработват склоновете ѝ, поради което нивите и къщичките на работливите българи се разстилат чак до горите на тези бърда. Окръжен от села и от най-хубави култури от всички страни, пътникът би се почувствувал сред най-цивилизованата страна в света.

От Пуста-Риека може да се отиде в Прекоплие, без да става нужда да се минава по брод Топлица, защото при този град има лош дървен мост. Ако, напротив, от Ниш се върви до Прекоплие, се преминава Морава и на няколко левги оттам — и Топлица. Прекоплие е по-малък град от Лесковац с улици отчасти зле застлани и населени най-вече с арнаути и с много малко български християни. Същото е и в Куршумлия или Куршумли (от олово на турски), разположен още по-нагоре по северния бряг на Топлица. Между Прекоплие и споменатия малък град тя получава от юг голям приток, спускащ се откъм юго-югозапад от планините, толкова слабо познати на арнаутите към равнината на Ситница. Известно е, че едно село, наречено Дубица, е по бреговете ѝ и че един от главните ѝ горни притоци се нарича Липерица. Топлица носи името си от банята с топла хи-

дросулфурозна вода при Баня на югозапад от Куршумлия, малко над мястото, дето се сливат Топлица с планинска река, идеща от едно планинско разклонение при Копаоник. Самата Топлица се изкачва на югозапад през Кратово и Подружево до един планински прелез, водещ към Вучитрѝн или Прищина. Цялата тази красива долина на Топлица изглежда разработена приблизително колкото тази на Морава, поне само до отвѝд Прекоплие и може би чак докъм Куршумлия. Но по-нататък горната ѝ и тясна част съставлява част, както казват, от девствената област на изток от басейна на Косово. Краищата на тази долина се оформяват на юг от възвишения, частично залесени, и на север от други, тук-там с култури или дори с лозя. Над тях се издигат две планини: Ястребац и по-нататък към запад — Лепенац Планина. На бърдото, или поне доста близо до него, в тези споменати планини има сръбски постове. Затова и арнаутите от този пашалък са много подозрителни, дори и към пътуващите търговци и само си въобразяват, че тези са сръбски емисари. Изобщо последните смятат, че турските власти са най-неблагоприятно разположени в пашалъците Прекоплие, Новипазар и Зворник. Малкият паша, или мютеселимът, на Прекоплие и на Куршумли зависи от пашата на Лесковац. Но понеже властвува най-вече над мюсюлмански арнаути, смесени със сърби и българи, той проявява известна независимост, търпяна само в страна, която е организирана като Турция. Населението на тези области съвсем не ще да е над 20—30 хиляди души, защото, ако в долините има доста села, планините изглеждат твърде безлюдни, като се имат пред вид старите изселвания на сърби. На $\frac{1}{2}$ левга по-нататък в подножието на Бадичка Гора се откроява селото Туршина и на 3 левги преди Лесковац се достига до Липоваци-Хан, който се намира на $\frac{1}{4}$ левга на запад от селото Липовац (върбова гора). На $\frac{1}{4}$ левга по-нататък селото Разгор се намира на източния бряг на Морава. Бреговете ѝ са обитавани от многобройни птици с плавателна ципа като жеравите. На 1 левга от Липоваци-Хан е Пецанепца-Хан, също до едноименно село и до река, която се влива в Морава. Приближава се до възвишенията на изток от пътя и вдясно на $\frac{1}{4}$ левга от него остава селото Бриановце, чиято нова черква е скрита сред дърветата в подножието на хълма. Малка рекичка, Натишка-Риека, тече покрай него в посока юг—север и стига до Пецанепца. На източния бряг на Морава се виждат множество села, между които е и селото Жиртаница. На $1\frac{1}{2}$ левга от Лесковац се стига до селото Дублян на Натишка-Риека, а после на известно разстояние на пътя е Дублян-Хан — с турско кафене край него. В него около един кладенец с прясна вода има квадратен дървен къшк с керемиден покрив; по обиколката му има пейка, или дървена естрада, а няколко полегати дъски го украсяват от страни. Това е много приятно за кратък отдих място; оттам до Лесковац човек продължава пътуването си сред същите красиви култури. Преди да

се влезе в града, се преминава по дървен мост Бучанска-Риека, идеща от запад.

Лесковац, на 8 часа от Ниш и на 14—15 от Враня, е разположен в подножието на малко бърдо, покрито с лозя и зеленчукови градини, и при входа на доста разширяващата се долина на Бучанска-Риека. От останалите страни този град е заобиколен от равнина, широка 2 $\frac{1}{2}$ левги. На изток извисяващите се обекти са: Стара-Планина и Сува-Планина. Сивите скали на билата им, разстилащи се от север към юг, нямаха вече сняг в началото на юни. На югоизток има доста високи и залесени бърда, но на юг планините са по-ниски и приблизително на височината на Бадичка-Гора. Те отделят басейна на Лесковац от този на Враня. В поредицата възвишения се открояват три главни вдлъбнатини, едната на изток, насочена към Шаркьой, другата на югоизток — към Трън и София, и третата на югозапад с леко открояващи се теснини, през които Горна Морава прониква в равнината на Лесковац. Преди този пролом и преди сливането си с Власина Морава получава откъм юг и юго-югозапад голям приток. Изворите му са към хълмовете на Ново-Бърдо. Над него са разположени Вратария, Медока⁷⁴ и Търговица. Застроен на Морава, Лесковац наброява 3000 къщи с около 12 000 жители. Има 6 джамии, една часовникова кула, мелници и дървен мост на Морава. Турците живеят на западния бряг в подножието на хълма, а българите — най-вече на другия бряг. Черквата им е в Коморава на $\frac{1}{2}$ левга от града. Улиците са доста чисти, странноприемницата при пощенската станция е великолепна за Турция. Околностите на града предлагат множество зеленчукови градини, много хубаво поддържани от българите, които почти единствено съставляват жителите на всички тия многобройни околни села. Изобщо този пашалък свидетелствуваше, че тогавашният паша, брат на бившия паша на Белград Юсуф паша, не бе твърде голям подтисник. Въпреки трагичното въстание и опустошенията от 1841 г.⁷⁴ г. Спенсер отново намери този край през 1850 г. в същото цветущо състояние (срв. *Travels in European Turkey*, 1851, т. I, с. 165, 188). Лесковац е главен град на малък пашалък, предимно български и християнски, чието население, изглежда, е 40 хиляди души, поради това че там има множество села и при това никакви градчета. Под този паша са муселимите на Прекоплие и на Куршумлия, за които говорихме по-горе и ги изключваме сега. Преди да продължим пътуването си, трябва да направим бележка за голямата дарба на турското правителство в прилагането на *divide et impera*. Още от времето на сръбската държава този народ (сърбите, бел. пр.) населявал значителна част на северозапад от Горна Мизия, между Морава и католишка Албания, както и между сегашните граници на Сърбия и Горна Македония. Кралете им владеели там цели градове, както и укрепления като крепостите Митровица, Качаник, Ново-Бърдо и Призрен, от които двата последни още съществуват. Османците при

наличността на подновявани въстания било на изток от Косовските равнини, било в Метохия, причинили опустошението на тези райони и дори оставили множество от жителите им да потърсят убежище в Унгария. После те ги презаселили малко с албанци, най-вече мохамедани, или поне с помохамеданчени славяни. В резултат на това ключът на Централна Турция остана в ръцете им и сърбите никога не успяха да прехвърлят планините и да се разпрострат върху това плато, покрито само с равнини и малки планини. Едно вторично последствие от това състояние на работите бе отдалечаването на пътищата от тези райони, поради което няма област в Турция освен планинската група на юг от Костендил и тази между Кюприли на Вардара и Кричово, която да е толкова слабо позната, както значителната част от споменатата албанска и мюсюлманска област, а именно между Българска Морава, Топлица и малките планини, ограждащи басейна на Ситница. Знае се само, че трите или четирите големи долини, извисяващи се от североизток към югозапад, отвеждат направо в Косовската равнина и че преминаването между Вуши-трън и Куршумли през Барлиево-Село и Подружево е най-често практикувано. При все това според нашите сведения в тези мюсюлмански области има още доста славянски села. Но ако те са с тенденция да заменят тук и там старите колонии на азиатски турци, съвсем не е така по отношение на албанците, които, изглежда че са със също такава висока раждаемост, както и славяните. Пътят към Трън на пощенско разстояние от 16 часа се отправя на изток-югоизток през равнината към нещо като широко задънено място, образувано от южния край на Бадичка-Гора и от другите планини на юг. В подножието на първата верига е разположено на изток от пътя селото Стайковица и една воденица на пашата. Лозя покриват планинското подножие и на малко разстояние са блатата на Батмиловца, от които се събират множество пиявици. На 2½ часа от Лесковац на север от пътя се вижда колибарското селище Конапница, намиращо се отгъток Власина и тези плата, в подножието на малко конусообразно възвишение. Има черква и по-нататък на североизток в долина, която навлиза в Бадичка-Гора, е селото Шишова. Голямото село Власидица⁷⁵ е разположено на 3 левги от Лесковац, при изхода от проломите, където протичат жълтеникавите води на Власина, извираща на изток в Ширена-Планина. На изток от Власидица височините са покрити с лозя, последните, които се срещат по пътя до Шаркьой, София или Дубница. Кривилски-Хан, или ханът в лъкатушешката долина, е в подножието на Ширена-Планина на 4—5 левги от Власидица. Тя е единствената, която се среща по пътя от Трън през планината на разстояние 13 левги от Власидица. За да се стигне дотам, човек трябва да прехвърли около осем възвишения, чиято височина нараства, колкото се прониква в тази планинска вдлъбнатина, оградена на север от Крушевица-Планина, а на юг от планинското разклонение на Ширена, или Широка-Планина. Именно във Власидица и по тези

височини се бяха твърде предвидливо оттеглили българските въстаници през 1841 г., изгонени от Лесковац от арнаутите. Като се има пред вид обхватът на този куп планини и на техните разклонения, те постоянно предлагат на недоволниците сигурно убежище, поради което винаги там има хайдутни, както казах другаде. Изобщо в Горна Мизия българското население — най-силното и най-вече най-непокорното, е съсредоточено в многобройните планински долинки между Морава и пътя Ниш—София. Оттатък този път те се съединяват със сънародниците си от планините на запад от Чипровац, Берговац, Враца и окръзите Викрар и Етропол. Не може да се пътува покрай Власина, защото тази планинска река заема в планинското подножие гънки с много стръмнини и лъкатуши. Този път минава ту през пасбища и няколко житни ниви, ту през горички. На едно място, наречено Ясен, недалеч от едноименното колибарско селище, на 879 фута височина на третия хълм има чешма, засенчена от големи дървета. Оттам планините придобиват субалпийски изглед и между 3—4-та височина се преминава голяма планинска река, идеща от север. Шестото възвишение е по-издигнато от другите с 5—600 фута повече от третото, а осмото е най-високо и по него има само овесени ниви. Една втора планинска река — Обулагница, идеща от север, отделя споменатото възвишение от предишната височина и е на 3 левги от Власилица. Най-сетне пак се слиза в долината на Власина или се върви покрай северния бряг, украсен с храсти, чак до усамотената странноприемница Кривилски-Хан. Този хан е разположен на 748 фута височина в подножието на скали, крайно притискащи долината. Власина идва от юг, или от Ширена-Планина, и при хана в нея се влива планинска рекичка, чието течение заема източния остатък от гънката запад—изток. През нея дотам е минавала Власина. Смятахме да спим в Кривилски-Хан, но усамотеността му не се понрави на моя татарин, още повече че ханджията твърдеше че в планините имало български хайдутни и че те вечер слизали в долината. Сам ханджията имаше оръжие, а може би и се страхуваше, че ще го накараме да ни храни даром. Решихме да се изкачим на Широка-Планина и там да търсим гостоприемство в някоя колиба. Пътеката се възкачва покрай тясна долина, отчасти залесена. Българските пастири там ни взеха без съмнение за разбойници или придружители на някой паша и се впуснаха да бягат с всичка сила. Малките колибарски селища Брегена-Село и Алексинице са разположени във високите части на тази гънка. В долната част, където една планинска рекичка се слива с Власина, се намира бедното колибарско село Гаре. Към средата на изкачването за платото Ширена-Планина пътеката става несгодна поради множеството клони, които се препречват. Човек е удовлетворен, когато достигне пасищата, покриващи голяма част от северния дял на платото. Оттам се разкрива хубав изглед към Сува-Планина (тур. Куру-Яйла — едно югоизточно продължение на Ста-

ра-Планина отвъд и малко на североизток от долната част на долината на Власина и при изворите на Кутинска и Белава. На юг се издига отсам дълбоки бразди масивният и покрит с морави чал на Снегпол (снежното поле). Там личат още през юни няколко снежни преспи. На платото намерихме овчари с добитъка и между две от най-извисените ѝ части на планината има чешма, обиколена с дървета.

От тази точка, най-извисената в споменатия край (на 2461 фута над морското равнище), трябваше да вървим право на юг към Ябуковик (селото с ябълките). Но вместо това ние се насочихме на изток и много бързо стигнахме на върха на източния склон на платото. Там се откри дълбоката долина на Раковска Риека, течаща от югоизток към северозапад. Започнахме вече да слизаме, когато неочаквано дочухме песни в тези усамотени гори. Много се изненадахме да видим насъбрани на малко равно място шестдесетина български селяни мъже, жени и деца, които играеха и пееха. Разхладителните им напитки бяха ракията (имаше хляб и бяло сирене). Всички бяха празнично облечени — жените с дългите увиснали плитки, с червени шамии на главите и с нанизы от стъклени парчета и парички, всичко това наистина представляваше една картина сред тази сурова природа, която напомняше по-скоро диваците в Америка, отколкото Европа. Скоро научихме, че тези хора са почти хайдути или разбойници, понеже бяха избягали от селото си, за да се избавят от хищничеството на техния спяхия или турски местен властник и че бяха предпочели да живуркат в тия гори, отколкото да останат при това положение в долината. Въпреки мизерията си те веднага ни поканиха за добре дошли от сливовата си ракия и от хляба, но трябваше два пъти да ги молим да не правят това, когато се отнасяше до татарина. Изкачихме се на платото и се насочихме на югозапад, заобикаляйки малките възвишения. Дойдохме до ръба на огромна урва. Тя се спуска от югоизток към северозапади излиза в горната част на Власина. Там изглежда се намираще българското колибарско село Ябуковик. Но напразно оглеждахме откъм всички страни, не се виждаше нито едно жилище, при все че обезлесените склонове и дори една-две малки ниви сочеха близост на човек. Най-сетне мина един старец и ни заведе след малко в Ябуковик по толкова голяма стръмнина, че конете едва се задържаха, и трябваше да слезем на земята. Разбира се, че къщите бяха останали скрити за нас, въпреки че бяхме толкова близо. Най-личното семейство в селото ни прие много добре и ние се настанихме под чардака пред къщата, състояща се от една единствена стая, в която имаше 30-ина души. Поне тук залезът не попречи да ни дадат да се нахраним. Ябуковик е на северния склон на урвата, а не в дъното ѝ, което е от черни шистозни скали. Отереща на югозапад се издига Чернатрава-Планина (планината с черната трева), покрита с пасища и дъб-

рави, докато на запад се извисява над всички съседни планини Снежнол (снежното поле), високо най-малко 4000 фута. За да се изкачиш на този връх, трябва да прекосиш дълбока долина или да заобиколиш долината на Ябуковик. Това е най-дългият път, т. е. път от 2 1/2—3 часа. Изгледът от това било обгръща в широк обсег планините на Горна Мизия и последните планински стени на Сърбия. Този изглед дава възможност да се изучи конфигурацията на планинската група и Шрена-Планина и връзката ѝ със съседните планини. Пътят от Ябуковик за Трън води пътника по платото, откъдето се завива на югоизток и се върви по горист хребет, разположен между долината на Раковска-Риека и тази на Ябуковик. На 3 левги от това колибарско село сме заставени да прекосим две малки възвишения, откъдето се слиза към южния край на Ширена-Планина. Това е равно място, чиято бяла трахетична почва е покрита с горички. Там личат развалините на няколко къщици. На запад има три гористи върха, които се издигат на 5—600 фута над това плато. От тези височини забелязах на изток във Високия Балкан един заоблен връх, покрит със сняг в началото на юни. Тогава се намираме на 3 левги от Трън и започваме да слизаме по коларския път на едно издадено планинско разклонение. Над тези брестови гори прекосяваме дъбови гори и лещаци (*Corylus Colurna*).⁷⁶ По-долу склоновете са по-наклонени и оголени. Това доста стръмно спускане трае около един час и може да стане и по друг склон. Слизаме от височина на около 1200 фута. Този път води до Милославци, докато другият отива на Зелениград, село, разположено малко на изток-югоизток, на 1/4 левга от края на спускането. Ако се върви съвсем право, се стига пътя от Трън за Клисуре или се отива до едно село от другата страна на Гомела-Вода.

Тази долина на Гомела-Риека или Небоитица (безстрашна вода) върви от запад към изток и е доста широка. Планините на юг са слабо полегати и без гори. Дъното ѝ (на долината, б. пр.) е добре обработено и с множество села. В подножието на Ширена-Планина са Зелениград (зеленият град), Милославци и по-на запад Ярловице. Зелениград е разположен при изхода на теснина от варовикови скали. Попът, или местният свещеник, ни посрещна доста добре, понеже тук нямаше странноприемница. Селото наброява 70 къщи и 500 жители. Към планината има една воденица. По време на обиколката ни за да проучим съседните скали трябваше да влезем в истинска битка с общинските кучета. Отсъствието на жителите от домовете им ни бе изложило безпомощни на яростта на тия животни, които щяха да ни изтормозят доста, ако бяхме дали вид, че се плашим.

На 1/2 левга от Зелениград в подножието на планината, на юг от Гомела-Риека се виждат селата Туреков и Баревци, както и конакът на един турски спахия. Там срещнахме началника на пощенската станция в Трън, който се разхождаше на кон с един турски мола, твърде особена компания, защото първият от тях

беше едновременно и местният свещенослужител. Понеже имахме нужда от коне, заведохме с нас и попа. На това място долината ще да е в най-широката си част от север към юг малко по-малко от една левга. На 1/2 левга по-нататък пътят заобикаля за малко на север, за да се върне скоро към първоначалното си направление на изток. Озоваваме се тогава във варовиков пролом, където са разпръснати къщи, представляващи една част от Трън. Воденицата на Трън е първото жилище, а след това идва селото с нова християнска черква, заобиколена със стена. Гробището е украсено от един стар бор, който се откроява живописно върху пещеристите варовикови скали. На 1/4 левга оттам има мюсюлмански къщи, тази на началника на пощенската станция и ханът. Има 16 до 20 турци и квадратна кула, чийто първи етаж е дървен и се издава над основата. В нея има затвор и няколко стражи. Това е Таран-Паланка на турците. Трън спада вече към пашалъка София и е на около 1542 фута височина (вж. нашето приключение в Трън в моята *Turquie*, т. 2, с. 435). Съвсем планинският район на Трън обхваща 24 села, между които е Ябуковик. Трън е на 3 левги от Дивлянска-Риека, която се влива в Сукова. Вече отбелязах другаде военното значение, което биха имали за въстаналите българи такива долини, разположени всред планините. Те разполагат още с достатъчно ресурси, за да осигурят съществуването там и главно през лятото поради височината им, докато очертаванията им и броят на проломите сякаш прави защитата им толкова лесна, колкото е мъчно завземането им. Това съвсем не е терен за кавалерията, поради това че там липсват големи равнини и че обикновената ширина на гънките им е съвсем незначителна. Доста често склоновете на планините образуват по протежение на тия долини тераси или поне тук и там малки площадки, които могат да се обработват и където будните българи прикриват селата си. На изток от Трън пътят към Брезник прекосява нисък планински проход, откъдето се слиза в малка река. Тя върви от юг към север, за да се влее в Гомела-Вода или Небоитица, най-горният приток на Сукова. Този пролом е отчасти покрит с дъбрави и на прохода (на 1884 фута височина), както и отсам този пункт, пътят е издълбан във варовикови скали. Оттам се слиза в долината на Сикерница или Филиповица, оградена от малки островърхи планини с варовикови стръмнини. Северният им край, разположен на изток от въпросния проход, представлява дълбока вдлъбнатина. Това е отточният канал на водите от тази планинска гънка. На изток един твърде остър връх разкрива красив изглед. Планините се снижават към юг и стигат накрая до 100 фута на изток и 5—600 фута на запад. Спускането от прохода в долината на Филиповица е по-малко стръмно, отколкото от прохода към Трън, защото това е село, разположено малко по-долу, отколкото долината на Филиповица. В подножието на склона се прекосява по брод планинската река и се върви през долината по източния бряг.

Там има ливади и ниви, които придават приятен изглед на тази част от пътя, при все че не се вижда нито едно село. На една левга от Трън излиза планинска река от източните планини. На изток в долината, към средата ѝ, отдалеч се забелязва селото Филиповица в едно затворено пространство и насреща към запад склонът на височините е с няколко хамбара (кошари) и с една планинска река, идеща от запад. На 1³/₄ часа от Трън долината заобикаля малко към югоизток след нещо като стесняване, образувано от един малък висок нос на планината. Три остри пироксенични могилки привличат погледа към изток. Варовиковата система разкрива същото на запад. По-нататък се изкачваме през две тераси на един доста нисък и широк прелез, който отделя долината на Филиповица от тази на Гърло, но при все това е с височина от 2000 фута. Почвата е черна и изглежда, че някога едно езеро е заемало тази горна част от долината. Прелезът е само със сухи пасища и над него стърчат възвишения от 50 фута, докато на запад има също така оголени върхове от 300—400 фута, а на изток — други от 100 фута. Спускането от този прелез към долината на Гърлска-Риека е доста леко. Почвата там е чернозем, отчасти засята с жито. На изток-североизток се виждат конусообразните пироксенични могилки на Гърло, на изток-югоизток малките възвишения на Брезник, които се свързват там чрез едно по-ниско бърдо, а на изток е планината Витош и на юг — планините от Радомирската котловина. Отсам тях хоризонтът стига до величествената стена на високите Родопи. На мястото, където се прекосява доста разширяващата се и обработена долина на Гърло, се минава на около 1900 фута височина край усамотено жилище, после се преминава към височината, която скрива Брезник от погледа на пътника, идещ от Филиповица. Насред склона има една чешма и след половин час път, откак започва долината, се стига в Брезник на 1900 фута над морското равнище. Това е българско село с около 200 къщи. Аяниът има там конак, има и една джамия. Странноприемницата представлява голямо турско кафене с конюшня и с отделен къошк, разположен над една чешма.* Околностите на Брезник не са толкова приятни поради липсата на дървета, които се срещат в малко количество само край къщите, и поради грозните скали, пироксенично образуване. На изток то образува куп необработени възвишения, нещо като леко наклонена поляна с изтравничета, която би била много тягостна за прекосяване, ако не беше изгледът към планините на Костендил и даже към най-високите върхове на Горна Мизия на североизток от Егри-Паланка. Все още се виждаше малко сняг по тях в началото на юни.

* Нашият татарин, проявявайки към мен топло внимание, бе избързал, за да уреди да се опече пиле в конюшната на това кафене. Но щом пристигнахме, един от конете стъпи в котела и го проби. Това не само ни лиши от вечерята, но ни забави, защото веднага трябваше да изпралим да се поправи този съд, толкова важен при пътуване в Ориента.

Между най-високите върхове на тази вулканична площадка се намират на 2587 фута и 2687 фута височина две малки празнини, през които минава пътят. Отсам тях теренът е просечен от урви, които сме принудени да заобиколим, за да се смъкнем в Софийската котловина. Тук-там няколко розови храста или няколко *vegetrum*⁷⁶, или *Ipula*⁷⁷ намаляват крайно голямата оголеност на почвата. На 3 левги от Брезник е колибарското село Клисурса, разположено на първата тераса, под която могат да се различат най-малко още две. Известно е, че тези неравности на терена са навсякъде около всички древни оттекли се блата, т. е почти е несъмнено, че Софийската равнина е била някога дъно на обширно езеро. На 3 левги от София край една рекичка се намира усамотената странноприемница Бански-Хан. И една левга по-нататък от това място е колибарското селище Върдо-Калина. От този последен пункт се виждат добре всички орографски подробности, които представляват красиво обкръжение на раззеленилата се Софийска равнина. Терасите, за които току-що споменах, и малките възвишения, които ги ограждат, ѝ придават изглед на някакъв кръгъл римски цирк с гигантски размери. Между Бански-Хан и София минаваме през селото Филиповци и прекосяваме малката рекичка Калканиц, извираща от Витош и вливаща се в Искер. На 1/2 левга на изток от София е колибарското село Однана^{77a}, където русите са държали аванпостовете си, понеже не са влезли в града. След Однана се насочваме към югоизток и на 2 левги от София прехвърляме по брод Големи Искер. Той е дълбок и изглежда, че при голямото прииждане на води става недостъпен за преминаване. На 1/4 левга от тази река се минава край една чешма и след това се прекосява Бугров. А на 2 1/2 левги от София прехвърляме малка река по стар български мост с 3 свода. Целият този преход е най-вече сред пасища и понякога сред житни ниви. Значителен брой могили съставляват главния обект, който привлича вниманието на пътника и създава повод за разговори (вж. моята *Turquie*, т. 2, с. 352).

Българското село Уселня⁷⁸ е разположено на 5 часа към югоизток от София и на малко разстояние от планините, които ограждат на изток равнината. Един стражеви пост, който представлява наблюдателница и затвор, се издига наред селото. Оттам има приятен изглед към Йени-Хан и долината, водеща в Ихтиман. Малко езеро огражда селото от югозапад. Немного след Уселня се навлиза в долината на Малина, където на 1 левга от предишното село е разположено колибарското село Малина. Тази долина отива от запад към изток и е оградена с малки възвишения, които са на север 100 до 300 фута и на юг до 1000 фута. Няколко седмици преди пристигането ни конни разбойници бяха оплячкосали и убили пътуващи търговци. На 1 левга по-нататък е Таук-Къой⁷⁹ (селото на кокошката) в подножието на гориста височина в нещо като задънено място с ниви и ливади. След като прекосихме тази равнина, стигнахме на 3 левги от Уселня до

селото Ташкиси. Там има едно турско кафене. След него се преминава през прелез на 400 фута височина над равнината. На 1 левга на север от Ташкиси е българското село Стригъл и на 1/2 левга по-нататък на брега на река, течаща от северозапад — Долни-Комарци (долното село на комарите) и Горни Комарци, разположено на една съседна планина. Долни Комарци е село с 500 души на 5 левги на изток-югоизток от Излади или Зладница, главен град на една доста населена българска околия с територия главно в котловината на Вид и много близо до подножието на Високия Балкан. Там има една черквица, която са успели да построят само след като заплатили 250 франка за разрешение. На възвишението на север от селото се намират стени-те на едно укрепление, завзето от кърджалиите по времето на Селим.^{79a} По на север е Голубеца-Планина. Не знам защо г. Киперт поставя в долината на Малина Барежево и Новоселце и забравя Уселня.

Дотам пътят бе минал през красива област, напомняща пасторалната Сърбия. Задъненото място, в което се намира Комарци, е покрито най-вече с най-красивите пасища и украсено с цветя. Но по-нататък тази българска Аркадия прекъсва, пътят поема край планинска река, където може да се види отново на север селото Стригъл⁸⁰. Скоро се виждат само стръмните брегове на планинската река, която прекосяваме много пъти. По-нататък се изкачваме по обраслите с дъбове склонове, където няколко устноцветни *Galeobdolon luteum*⁸¹ и няколко други горски растения представляват единствената украса. Най-сетне се навлиза в зоната на брестовите и се стига после до караул или стражеви пост. От този пункт има още едно малко изкачване през горите, преди да се стигне до най-високия пункт на планинското възвишение на 4129 фута височина. Необходими са около 3 часа, за да се осъществи това изкачване, и повече от 2 часа, за да се слезе в Етропол. Това спускане става по пътища, които лъкатушат по много стръмен и изцяло залесен склон. Долу е много тясната долината на Суа-Риека (сухата река), където на два пъти се прекосява планинската река по дървени мостове. Горите по бреговете ѝ са с красиви китки дървета. Този преход би могъл лесно да се затвори с изсечени дървета и военни постове. На 3/4 левга преди Етропол долината на Суа-Риека, която тече почти от запад към изток, се слива с друга, идеща от югоизток, и се навлиза в обширната и живописна етрополска долина. Тези събрани води се назовават Мали Искер. При Етропол в тях се вливат водите на една долина, която, насочена от запад към изток, дебушира на север от този град. Втора рекичка, идеща от изток, се присъединява тук. Долината, спускаща се от запад до северния подстъп към Етропол, води до един планински прелез, по-нисък от този в началото на Суа-Риека. Това е пощенският път, най-кратък от Етропол за София през Григорево и Слатина, а именно на разстояние от 12 часа. Г. Киперт е възпроизвел не-

точно потамографията на етрополските околности. Етропол, вече в пашалъка Видин и на 1759 фута височина, е открит градец с 4—500 къщи и с близо 2000 жители, отчасти българи. Има джамии, една гръцка черква, голям конак за аянина и няколко дюкяна на мястото, което турците наричат чаршия. Много от къщите и най-вече турските са с градини. На Мали Искер има една тепавица и друга рухнала постройка, където някога е била топилнята на желязо. Но в 1837 г. нито се топеше, нито се експлоатираше вече желязната руда из тия места. Все пак тази индустрия бе съществувала до неотдавна и бе задушена от злоупотребите на фиска. Местоположението на Етропол е твърде приятно. Планината на север от Големи Искер е единственият не дотам живописен обект, защото е без гори и с грозни възвишения от сиви глинести шисти. Затова пък на юг Етрополският Балкан е твърде хубав. Големите му стръмнини наред горите създават великолепно впечатление наред със зелените ливади по височините, заемащи двете долини на запад и на изток от градеца с височина 2300—3000 фута.

Етропол се намира при пресичането на пътя от София за Източна България с този от Видин за Високия Балкан. От Видин до Етропол има около 27—30 часа, но връзката му със Зладица и Балкана е само една планинска пътека, слабо използвана най-вече от турците. Вероятно е планината между Вид и котловината на Мали Искер да се преминава през долината по продължението на долината на Суа-Риека или дори много по-на изток от Етропол. Върви се по брега на Мали Искер, който тече към североизток и е толкова затворен в нещо като скалист канал, сякаш изсечен от човешка ръка. Тази естествена любопитна подробност започва на половин левга от Етропол и продължава чак след 2 левги от този град. На 3/4 левга от Етропол е границата на неговия район при мостче над планинска река, течаща от югоизток. Недалеч оттам е рекичката Лепен⁸² и Брусиненска-Риека. И двете се вливат близо една до друга в Мали Искер. Тези реки, идещи от юг и югоизток, протичат също през канали, оградени с пясъчливи шистозни скали. На Лепен се намира усамотената странноприемница Лепеница-Хан. Селото е на известно разстояние оттам на югоизток. Тези рекички се преминават по брод, както и третата, която е по-нататък сред слабо залесена местност или само с горички. Най-сетне се излиза в голяма обработена равнина, оградена откъм север от планинска верига, с извишение над 800 фута или на около 2000 фута височина. На юг има само малки възвишения като тези, които личат от етрополския път до това място. В подножието на веригата, идеща от запад-северозапад към изток-югоизток, е разположено селото Викрар, на западния бряг на Мали Искер. За да се стигне, трябва да се премине през него (през Мали Искер, бел. пр.). Зад Викрар тази река си пробива път през равнината през зигзагообразен процеп, изпълнен с гори. Това село представлява с обработените

си пространства очарователен изглед пред планинския склон, украсен от стадата и от една разрушена християнска черквица. Горите на Искерския пролом се открояват с дивия си изглед. Този пролом отвежда до манастира Свети Ангел⁸³ на 2 левги оттам. Реката, изглежда, е зарибена и се влива в Големи Искер при Роман. На юг от Викрар се разстила гледка към Високия Балкан, който е на 6—8 левги на юг. Той се вижда като четири пласта вериги, от които най-извисените с доста меки върхове имаха само на едно място снегове през юни. Викрар е българско село с няколко цигани. Там има 800 души. Има малка гръцка черква без минаре и един спахийски конак. Понеже посещението ни беше тегоба за селото, ние се съобразихме да направим малко приношение за черквата и да почерпим половин дузина старейшини от селото с ракия.

След Викрар минаваме по брод Искер и се насочваме към изток през една област с малки бърда, отчасти залесени с дъбове. Това е див и слабо населен край и при това трябва добре да се познава пътят. Там намерихме само едно семейство от скитаци цигани, разположило се в една долина. Децата ни преследваха, като просеяха пари. Част от тях бяха накацали на едно дърво като птици. На 2 левги от Викрар стигнахме селото Ябланица. То е разположено в подножието на стръмен хребет към юг, който представлява продължение на този при Викрар. Реката там тече от северозапад към югоизток. Пътят отива на изток и навлиза в долина, която се простира от запад към изток. Изкачваме се по южната ѝ страна, за да пристигнем до един нисък и залесен превал, който при все това е на височина от 1797 фута. Поради това, че цялата местност е доста извисена оттам, слизаме в друга долина, където има хан на 3 левги от Викрар. Трябва пак да се прехвърли друг нисък и покрит с горички прелез, за да се стигне долината на Вид, заобиколена от малки възвишения от по 100—200 фута. Край тази река има засенчен от дървета кладенец, където пътниците обикновено се спират. Един коларски път, подълъг от този, по който вървахме ние, прекосява по-горе долината на Вид и се спуска по нея чак до този пункт. Като се върви покрай споменатата река, се стига районът на Зладица. На картите са отбелязани само селата Тетевен (може би Тетово) и Гавардин⁸⁴, докато не са назовани като спадащи към горепосочения район следните 16 села, а именно Лагана⁸⁵, Душанци, Пердоп, Клисекьой⁸⁶, Шелопеч⁸⁷, Карлиово, Киланеларе⁸⁸, Мирково, Кармакьой⁸⁹, Смоско, Буново, Връш⁹⁰, Новошане, Правец, Комарци — Долни и Горни, както и Стригъл. По тия последни села, които посетихме, се вижда, че районът се разстила въвн от басейна на Горни Вид чак до една задънена местност край Искер. Г. Киперт изобразява при Гавардин вливането на голям приток на Вид под още съмнителното име Ураш⁹¹ и го представя като отпращащ се към Високия Балкан.

Вид, който тече към югоизток, се минава по брод, има по-

широко корито от това на Мали Искер и е покрито с речни камъни. На 1/4 левга оттам трябва пак по същия начин да се прекоси Калница, която тече от изток към запад. По-горе тя се насочва от юг към север. На 1/2 левга оттам в една равнина е разположено турското градче Извор. Там именно гавазите ни трябваше да ни напуснат, но етрополският аянин изпрати по тях поръка до агата на Извор, за да го помоли да нареди да ни придружат. Споменатият ага изглеждаше засегнат от дързостта, която си позволяваше аянинът, или от повелителната форма на писмото му и затова започна усилено да спори с гавазите. Ние веднага забелязахме, че не ще имаме придружители, една безполезна учтивост, от която се поздравявахме, че сме се освободили. Но се надявахме поне да спим в Извор. Така агата, навъсен по природа, или може би страхувайки се от чумата, или по някаква непонятна причина заяви на нашия татарин, че не може да ни настани. Това така вбеси моя придружител, че той незабавно си вдигна чуковете, като му изпрати най-грубата възможна благословия. Поради това че в друга страна подобна обида не би останала безнаказана, ние бяхме разтревожени от тази непримиримост на нашия водач. Но агата преглътна, без да обръща внимание, и ние бяхме принудени да търсим друг заслон надалеч от негостоприемния Извор. А той се задоволи само с няколко револверни изстрела при излизане от това голямо село. Оттатък Извор има една долина с известни посадения, но скоро навлязохме в дъбови горички и се отклонихме на юг от пътя, който отиваше към североизток, за да се насочим по Сопотска-Риека, приток на Вид, течащ от изток към запад, където е разположено дългото българско село Сопот на 1435 или 1495 фута височина. Субашията ни даде своя слуга, циганин, за да ни настани в подходяща къща, и скоро намерихме всичко, което ни беше необходимо. Само кучетата бяха доста: колчем искахме да преинем от леглото, нагласено край къщата, до нея, изглеждаше като че ли ще бъдем разкъсани. На 2 левги от това село напускаме долината на север от тази при Сопот, продължение на долината на Калница, и пресичаме косо към североизток един горист хълм. На юг в подножието на гористите планини в една дива долина е колибарското село Микриу. С други думи, то е неправилно посочено на картата на Киперт. Височините тук се извисяват на 800 фута.

Чак до Ловча няма никакви страннопиемници и в течение на тези 5 левги от незалесената местност се срещат само 3 турски села. Насред пътя един поток, течащ през долината на Микриу, е нещо като спирка за отдих. Там намерихме пътници българи, които пасеха конете си. Малки възвишения от 100—150 фута окръжават тази планинска река, вливаща се във Вид при Аглен. После се преминава през равно пространство, покрито с житни ниви. Пътят, дълбоко издълбан или ограден с плет, беше затлачен от доста турски коли, които караха жито за Лов-

ча. Скоро след като стигнахме до мюсюлманското село Извор на 3 левги от Сопот и на 1/4 левга по-нататък, има друго подобно село с голямо гробище. Г. Киперт отличава този Извор със съмнителното наименование Турски в противовес на предишния Извор, който ще да е Български Извор. Колибарското селище Колибала е на 1/4 левга по на изток и още по-нататък следва голямото турско село Мирково. Всички тези села са разположени на нещо като площадка с наклон от запад към изток. На юг има една долина, разстилаща се от запад към изток и оградена от ниски залесени планини. На около 1/2 час от Ловча започва спускането към този град наред градини и лозя, засадени на варовита почва. Там изобилствуват черешовите, ореховите и сливовите дървета. Околностите на Ловча, равнината му, овицните му градини с част от града разкриват от това място удивителна гледка. От Ловча за Търнава или Тирнава може да се върви през равнината или през Какрина, като се изкачваш по височините на изток от Ловча и след това вървиш по северния бряг от Никоп, образуван от сливането на Рубшер и Рушита. Минава се по брод тази река при Мужна или по северната страна на Никоп, както е на картата на г. Киперт, като се прехвърля реката при Плушна. Тези пътища, както и пътят Ловча — Селви минават през необработена местност, с изключение на околностите на селата и на равнината. От Тирнава към Златарица са 5 левги през местност, от които 2 левги през долината на Салтар между Ласковац, или Ласковица, и Златарица са обхванати от ливади и ниви. Срещу Ласковица се влива откъм юг Капинова. Една хълмиста област, отчасти покрита с малки горички, отвежда пътника през Желизлар за Османбазар. Постепенно се изкачваме по долината на Буюкдере до платото на споменатия мюсюлмански град. Между него и Ески-Джумаа остава на изток височината Бинар-Даг. Прехвърляме вълнообразното продължение на същата платформа, от което се слиза само в дефилето на Киргечи на 3 левги от Османбазар. Пътят от Ески-Джумаа до Шумла преминава през открита област и с много малки възвишения, които образуват горното течение на притоците на Голям Камчик (Акали-Камчик) в тази част от нейния басейн. Едва след Булар⁹² се прехвърлят височините, покрити с горички, които го отделят от водите на Рашбунар и се поема пътят Разград—Шумла. Може също да се отиде от Османбазар до споменатия град, като се мине на изток платото и се върви след това покрай Голям Камчик. Една равнина, пресичана само от малки възвишения, се разстила между Шумла и Паравади по Сиришендере-Су, откъдето се стига Варна, като се върви все по склоновете на малките бърда, ограждащи езерото Девна. Варна е укрепен град с повече от 20 хиляди души, с дузина джамии. През 1837 г. се бяха заели да възстановят малко укрепленията ѝ, които толкова дълго бяха задържали руската армия по време на похода от 1829 г. и които са обкръжени от равна и блатлива местност.

БЪЛГАРИЯ, БАЛКАНЪТ И ТРАКИЯ

IV

МАРШРУТ

ОТ

ОТ НИКОПОЛИ ЗА АНДРИНОПОЛ
И ЕНОС ПРЕЗ ИСЛИВНЕ

При вливането на Осма в Дунава градът Никополи (сл. Никополие, тур. Нигеболу), отчасти амфитеатрално разположен, е с приятно местоположение сред полукръг от височини, украсени с градини и плодни дървета, докато към Дунава тук-там се виждат скалисти стръмнини с варовикова външност. На височината на един хълм, издаден към Дунава, се намира крепостта с няколко постройки и една джамия в подножието. От двете страни са жилищата и джамиите. Човек е толкова по-склонен да счита този град за приятен, поради това че влашкият бряг на Дунава е съвсем равен и блатлив. Никополи е голям български и турски град с повече от 10 000 души. Там има джамии и укрепенето, възстановено и снабдено с оръдия, заобикаля града. В нещо като залив, образуван пред града от Дунава, спират лодки и рибарски корабчета. Отсреща на влашкия бряг е портът Турнул. Околностите на Никополи са известни със злополучната битка от 28 септември 1396 година между Баязид I и Сигизмунд, крал на Унгария, където бяха пленени толкова знатни френски рицари.⁹⁴ Шистова или Систов е също с много хубаво разположение върху склона на едно бърдо над малки стръмни брегове, които ограждат Дунава. Почти на средата на част от града край тази река се издига хълм, който поддържа древно укрепление още държано от турците. Към другия край на друго възвишение се намират развалини на второ укрепление. Жилищата са пръснати в подножието на тези височини, но най-голямата част от града е зад първия хълм и по склоновете му. Той е разположен, така да се каже, на сред овощна градина, до такава степен градините са се сраснали с къщите. Има около 8 джамии с минарета, един базар и повече от 20 хиляди жители. Островите в Дунав, пълни с дървета, създават красив изглед особено когато тази река е оживена от големи и малки лодки. Зад този открит град има приятни места за разходки из гористите долинки в околностите. До този град могат да стигнат малки търговски кораби.

От Шистова до Търнава (Тирнава, или Търнова, на 7—8000 фута височина) областта е с малки хълмове, между които била текат планински реки, които се вливат в Янтра. Това е място най-вече с пръснати по пътя села като Шария, Козловец, Ебели⁹⁴ и Шеновци.⁹⁶ Русита, или Рушита, се преминава при Никополи.

В Търнава сме както в Ловча сред последното северно разклонение или истинско укрепление на Балкана, което се разстила от района отгътък Враца чак докъм Шумла (вж. моята Turquie

т. I, с. 95). Този град, древната столица на България, наброява около 12 хиляди жители, повечето българи. Той е построен изцяло амфитеатрално по склоновете на варовиково-кредовни възвишения и както другаде в Турция, повечето от мюсюлманите бяха предпочели горния, отколкото долния край на града. Там те бяха разрушили всичко, което можеше да напомня за българската народност, защото знаеха колко възпоминания още са свързани с тази древна царска столица. Недоверието им е толкова голямо в това отношение, че аз дори не смеех с моя татарин да отида да видя един латински надпис на пазара в Ловча, защото беше пълно с народ. В Търнава има бояджийници за червен памук, памучна и копринена прежда. Там се произвеждат груби сукна и се занимават с бубарство. Като застанеш над града, изгледът е приличен на този при Ловча, понеже Янтра обикаля там, както Осма пред този град, напред раззеленила се или обработена равнина. По склона на височините над Търнава има, както и в Ловча, овощни градини и ливади, прошарени от дървета, както и някакви развалини. По на юг Янтра прекосява поредица от варовикови проломи, които правят твърде живописни някои части от пътуването между Търнава и Габрова през Дранова. Тази река получава там многобройни притоци, а пътят, който остава по десния бряг, прехвърля там през 11 планински реки и особено Келифар при Чулошар и Бейлик-Су на юг от Дранова.

От Търнава до Беброво се върви покрай варовикови възвишения, за да се достигне след това до малко разработена област. Преминва се по брод при Яковци вливането на Сиенокор на г. Киперт в Капинова [река] и отново се идва до последната планинска река, преди да се стигне до Докуздере-Су при Беброво. Едва отсам споменатото селище се навлиза в истинските проломи на Балкана, които приличат на тези при Габрова. От Беброво се минават височините, за да се стигнат изворите на Буюкдере-Су и Старека. Оттам започваме да се изкачваме по Демир-Капия, или Желязната врата, доста извисен планински прелез, който ще да има поне 2800 фута височина. Той се намира почти при мястото, където се свързват главната верига на Балкана с Кючук-Балкан (Мали Балкан). Това по-ниско и гористо възвишение се разстила към североизток и отделя котловината на Мали Камчик (Кючук-Камчик) от този на Буюкдере или Салтар⁹⁶. След това се върви по северния край на истинската верига на Балкана в най-горните и залесени части на долината на Малък Камчик, за да се стигне до ниската вдлъбнатина, от която се слиза вече отначало само през гори, а после през пасища към града Исливне. Това спускане разкрива неповторим изглед. Обширната долина на Тунджа, или Тонджа, с гористите ѝ острови се налага от пръв поглед в картината на просторната Тракийска равнина. Едвам по-късно в подножието ѝ се вижда градът Исливне и раззеленелите му градини, които се открояват с приятен изглед в противовес на планинските урви отдясно и отляво,

които представляват ужасни сиви и черни купчини от шистозни варовити скали. Този град с около 15 хиляди души е разположен на 1126 фута височина в едно задънено планинско място, пред което има само малък хълм. Зад града от всички страни, с изключение на север и изток, се извисяват остри скалисти и покрити с морави стръмнини. Над тях се открояват горите на Балкана, от които се спускат буйни планински потоци на запад и изток от града. Тези води протичат по толкова наклонени плоскости и влачат толкова отломки, че построяването на мостовете там е много мъчно; затова в дъждовно време достъпът в града е опасен особено през брода на голямата планинска река на запад. На североизток се извисява вулканичната група на Чаталдаг, чиито разкъсани върхове, назъбени като разрушена стена и със стръмнини, покрити с огромни скали, контрастират с меките очертания на варовиковите планини в Балкана. Един конусообразен връх, най-високият с 3264 фута височина, се издига над това сборище от стръмнини. В подножието на тия планини са естествените градини, най-разкошните, които съществуват. Там именно жителите на Исливне отиват да поседнат край брега на планинските потоци, извиращи от Чаталдаг, за да се насладят на хладината и за да вкусят различни плодове с костилки (зарзали, праскови и др.), които са надвиснали в изобилие над главите им. Изгледът от височините на Чаталдаг е просторен, при все че не може добре да се различат Родопите. Но се виждат равнините на долината, както и Бургаският басейн. Между него и котловината на Исливне има само хълмчета и една река, вливаща се в Черно море, която извира от планината на около 1 $\frac{1}{2}$ —2 левги от този град. Две главни планински реки извираат от тези планини и текат отначало от север към юг, завиват на изток, щом стигнат равнината, и се сливат с голямата планинска река при Исливне. Тя се спуска от Балканите, разположени на север-северозапад от града, и описва доста голяма извивка към юг, преди да достигне югозападния край на Исливне. Свързва се на юг от града с по-малката планинска река, спускаща се по-направо от север към юг и минава на изток от султанската фабрика за сукно. Тази твърде хубава манифактура, разположена на най-високата част на града, при устието на теснина, е най-открояващата се постройка на Исливне (вж. повече подробности в моята *Turquie*, т. 3, с. 100). При все това има джамии и извънредно малко минарета. В източната и българска част на града има три християнски черкви, повечето жители на тази част изглежда да са мюсюлмани. Освен това има няколко зле поддържани площида, покрит с покрив базар и доста дюкяни. Конакът на аяни-на е на един етаж и няма нищо забележително. Той е украсен от няколко асми, както това е при някои кафенета и други жилища. Този открит град изглежда да е страдал през последния поход на русите.⁹⁶ а Българите са се оттеглили оттам, понеже са се страхували от ненавистта на турците, срещу които се бяха

твърде открито изявили. Към края на юни там става един от най-значителните панаири в Румелия, фабрикантите и търговците на едро от съседните провинции имат обичай да отиват там и да взимат предварително под наем подходящи дюкяни от базара. Имаше нещастие да попаднем точно по това време в Исливне. Градът бе при това толкова пълен и жилищата за чужденци толкова заети, че трябваше да се настаним в пощенската станция под малка галерия на първия етаж и в тесен двор, където един куп с торище почти докосваше леглото ми.

Но ако Исливне е напълно открит към юг, този град е силно заслонен на север от Балкана, чиято най-голяма стръмнина е по северния склон. Изглежда, че няколко малки батареи по планинските прелези и над Вечера биха могли да преградят тези пътища към едно селище с толкова изобилни проходи. За да се отиде от Исливне в Ямболи, трябва да се прехвърли по брод широкото каменливо корито на голямата планинска река при Исливне. След това се пътува между градините и лозята, покриващи хълма на запад от този, който отделя басейна на Исливне от равнината. Пътят там е широк и направен за коли, орешащи го засенчват тук и там. След като се мине това малко възвишение, остава още само една моръва чак до големия дървен мост на Тонджа, вече значителна река, в която се влива по на изток планинската река на Исливне и променя внезапно течението си от запад към изток вместо от север към юг. Бреговете на Тонджа са плоски, хълмовете са доста отдалечени и реката тече през малки стръмни скали от наносна глина. Тази почва естествено се поддава на хубави култури от царевича и тютюн. Ямболи е разположен при излиза на малка рекичка, отправяща се от Иени-Загра към Тонджа. Този град с множество джамии с минарета е населен от турци, българи и гърци. В него има, както казват, 5—6000 души. Известен е със сладкишите си и най-вече с халвата си (вж. моята *Turquie* т. 2, с. 247). Там се произвеждат груби сукна.

На това място Тонджа се преминава по мост и оттам се върви покрай източния бряг чак до Иенеджели. Преди мястото, където на запад се влива река в Яуздере, се преминава на отвъдната страна през друг мост и се върви все по тази страна до вливането в Андринопол. Според г. Киперт този път може да се извърви изцяло по западния бряг. Целият този преход е през самата долина и по последните краища на терциерните възвишения, ограждащи тази плодородна и красива кухня.

На юг от Андринопол отвъд Марица има няколко жилища, отчасти цигански, на 1/2 левга по-нататък е селото Хаджи-Илбеги⁹⁷ отвъд блатисти ливади, които бяха наложили да се направи шосе. Областта е обработена и отделните дървета там са рядкост. Насред тези нивя се стига до турското село Емерли, което е на 1 1/2 левги от Андринопол. То вече е извън равнината на споменатия град и е разположено на първата от терасите, за-

обикалящи го от всички страни. Те бележат ясно отдръпването на голяма водна маса през последователни пукнатини като поредица вулканични нагъвания. В селото има малка джамия с минаре и един хан. На юг от него се достига през малък склон до една втора тераса, която на по-високо ниво от първата достига до селото на чифлика Богаз, разположен на 2 левги по на юг.

Богаз е разположен на камениста почва непосредствено в подножието на почти вертикален склон, образуван от алувиална глина и покрит с чакъл. Сякаш виждаш брега на вир, който като че ли изтича пред очите ти. Оттам нататък се преминава през необработен район, безводен и по-извисен чак до пред Димотика. Местността е вълнообразна и насечена най-вече от 3 доста дълбоки и разширени долини. Няколко горички се срещат по склоновете им, както и по платата на няколкостотин фута височина. Оттам се разстила просторен изглед към север, толкова по-приятен поради близостта на равнината на Андринопол и значителното разстояние до възвишенията в Тракийската равнина. Според картата на г. Киперт покрай Марица може да се върви пак и след Андринопол. По този по-дълъг коларски път има множество села.

Преди Димотика има лозя и градини, разположени по склоновете на бърдата. Този град с около 6—8 хиляди души е разположен в долината на Кизилдели-Чай⁹⁸ (Кризолдени по картите), недалеч от вливането ѝ в Марица. Тази планинска река извира на много места в източните краища на Родопите, а именно в южното подножие на Коджа-Яйла. Около мястото, където излиза от Родопите, в нея се влива Шейтан-Дереси (реката на Дяволската долина), която се спуска от Мукате-Яйла и по-надолу при Гьокчебунар Болчибук-Чай, идеща от северното подножие на Коджа-Яйла. Казилдели-Чай минава на юг от Димотика, като заобикаля възвишението, в чието източно подножие е застроен градът. По възвишението на 200—300 фута височина се намират останките на старо укрепление с подземни бункери. Веднага на изток и на юг над двойната му крепостна стена има застлани улици, стръмно изкачващи се от Димотика. През средновековието укреплението ще да е имало значение като преграждащо пътя от Феред за Андринопол. Сега то е съвсем различно. Прочуто е сред турците като много страшен държавен затвор поради влажните си и пълни с плъхове карцери.⁹⁹ Най-добре застроените части на града са в равнината и аянинът държи там конака си. Там има джамия и кула с часовник. Гърците, изглежда, са главните жители на Димотика. Отглеждането на копринената буба е главният занаятчийски бранш там. Възвишенията край Димотика са приблизително на една височина. Изгледът от старото укрепление не си струва никак труда да се качиш до него. Поне през лятото околностите извън лозята са с много засушен изглед.

Широкото каменисто корито на Кизилдели-Чай се премина-

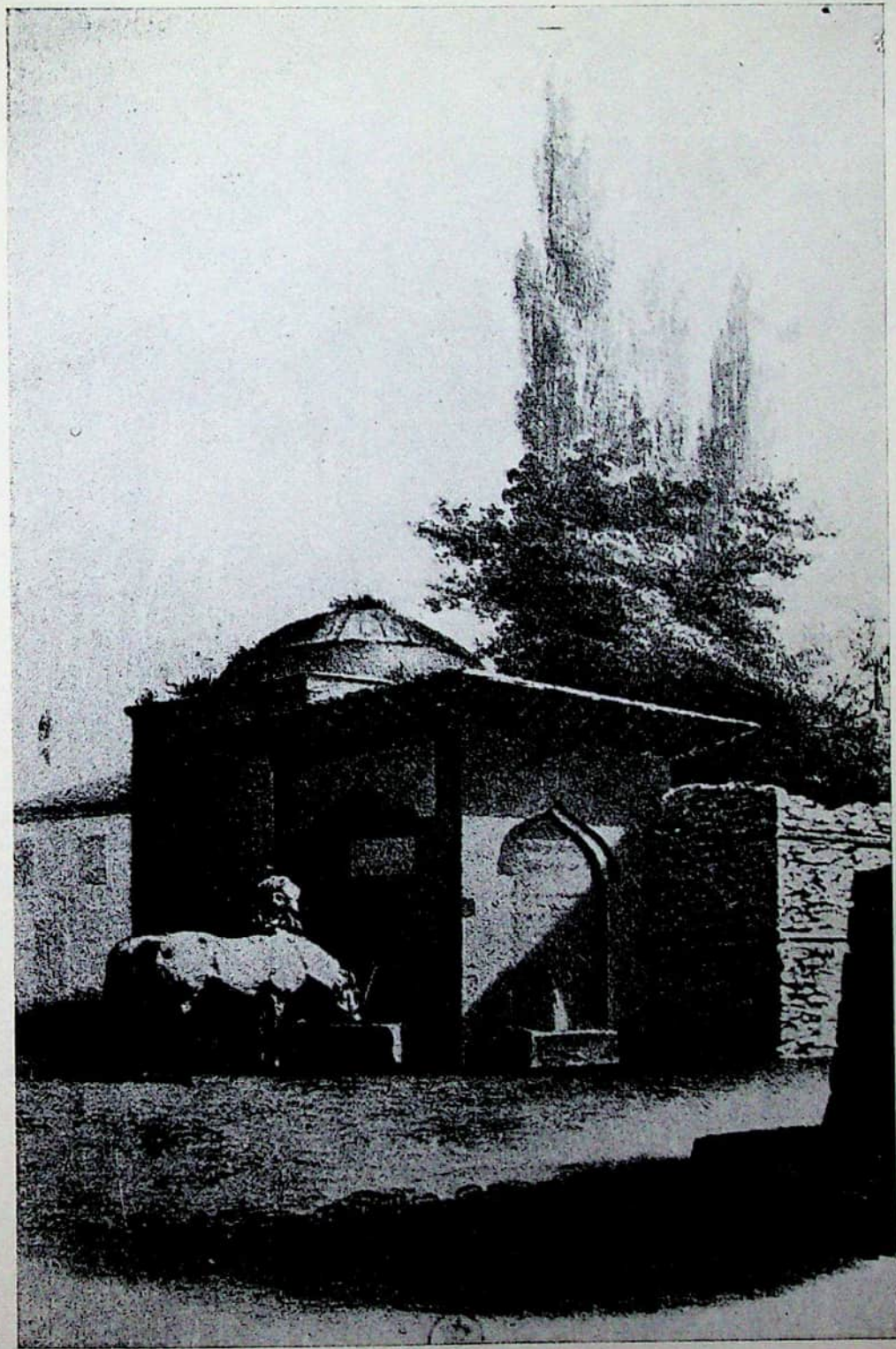
ва по брод и един красив и много просторен път води през Карабейли на 2 часа до Салтикьой¹⁰⁰ на 522 фута височина през истинска градина с всякакви видове култури, сред които не са пропуснати черниците и тютюнът. Долината на Марица е обширна и само отдалеч се виждат възвишенията по противоположния източен бряг, докато от страната, по която се пътува, на 1 левга от Димотика се стига последният склон на възвишенията, при това с гнайсовите скали на Родопите.

Салтикьой е голямо българско село, разположено в подножието на продължението на тези бърда и окръжено от множество дървета и хубави ливади.* След като в продължение на половин час се върви край гнайсовите възвишения, напускайки Салтикьой, се пресича малка урва, идеща от запад, и скоро се стига до самия бряг на Марица. Там коларският път открива гнайса, който образува малки височини, покрити с гори. На една левга оттам се прехвърля селото Софлу, отчасти гръцко, наред с градини от бадемове дървета, черници и орешаци, както и полета с тютюн, памук и хвойна. Тази долина на Марица е с една дума Елисейски полета.

От този пункт чак до Феред, който е на 6 левги оттам, се движим все далеч от Марица, защото тя описва значителен завой към изток. Тази част от пътя минава през малки изгърбени трахитични плата, често необработени и покрити тук-там с *salicurus aculeatus*¹⁰¹ и с други храсти, типични за сухите и пясъчливи терени. Първото село след Софлу е Кара-Бунар, разположено на 1/2 левга. На 1 1/2 левги по-нататък се намира Чолмечи. Агломератите от стрита пемза правят тази част от пътя съвсем бяла. На 1 левга от Кара-Бунар се прекосява там малка река, която се влива в Марица и която вероятно е Черна или Кара-Бунар-Су на г. Киперт и на запад, от която трахитът образува стръмни възвишения като краищата на потоците от лава. Чолмечи е голямо турско** село, където се събират пътищата от Феред и

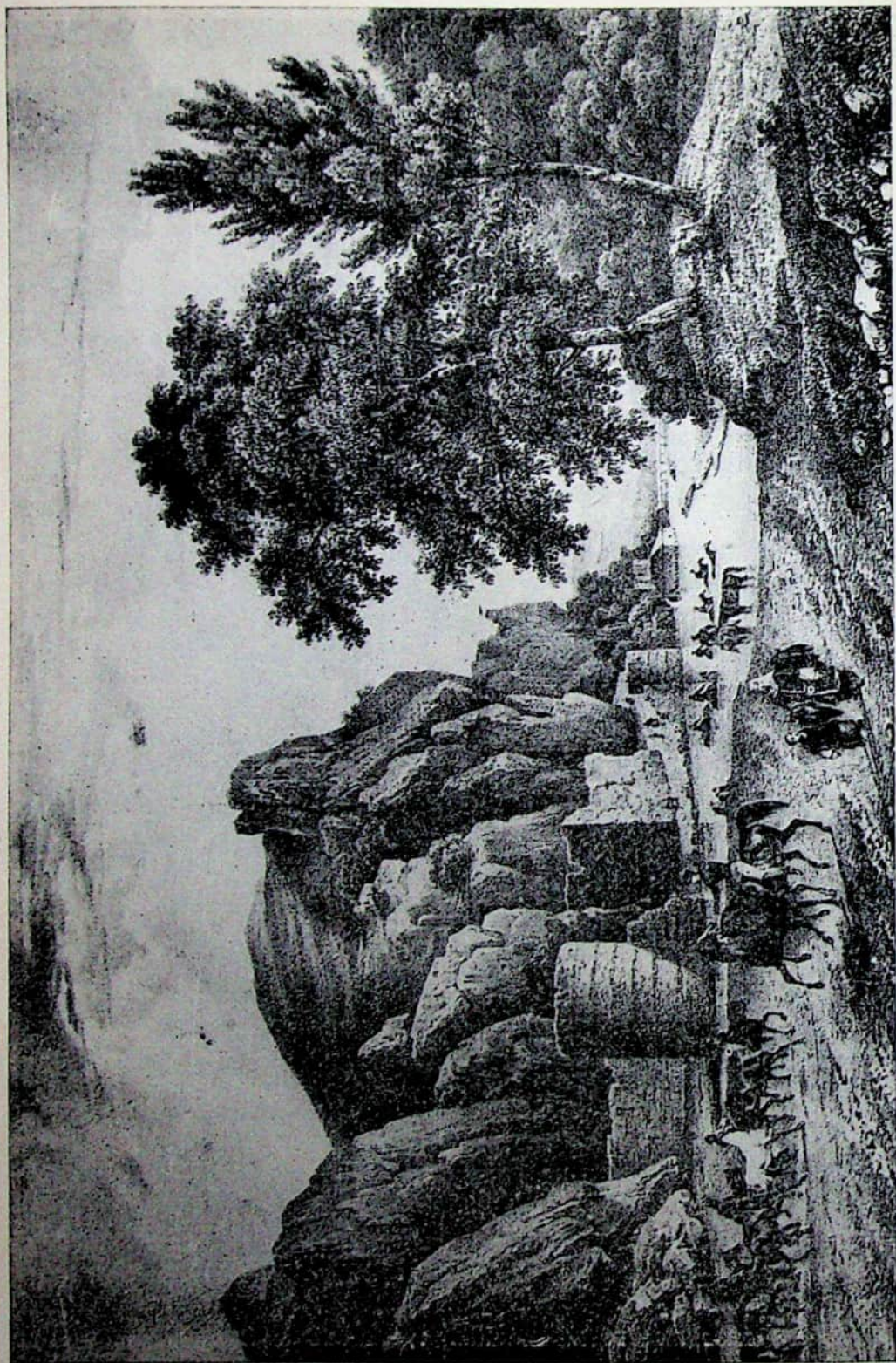
* Поне заварихме хана затворен, се изкачихме в омази част на селото, която е на бърдото, за да поискаме от субашията квартира. Но той също отсъствуваше от къщи. Отчаяни, се разположихме под много чистия чардак, понеже научихме, че жителите на селото отивали да спят извън къщи, за да избягат чумата и чумавите пътници. Като видяхме, че долу в селото е отворен един бакалин, побързахме да изпратим там един от слугите ни. Но щом ни зърна, този търговец затвори дюкяна си и отиде при своите, не знам къде, някъде по хълмовете. Изтощени от умората и горещината, се отдадохме на плячкаджийство и попаднахме на бадемите, които нападнахме, докато субашията благоволит да се яви. Този благороден българин се отнесе към нас най-добре, доставени ни бяха сирене, хляб, вино и ракия. Но бе доста късно, когато стана готова пилешката супа, към която добавихме ориз от храните си. Останаха само няколко часа до тръгването ни на другия ден, защото из тия краища никак не може да се пътува в най-голямата горещина.

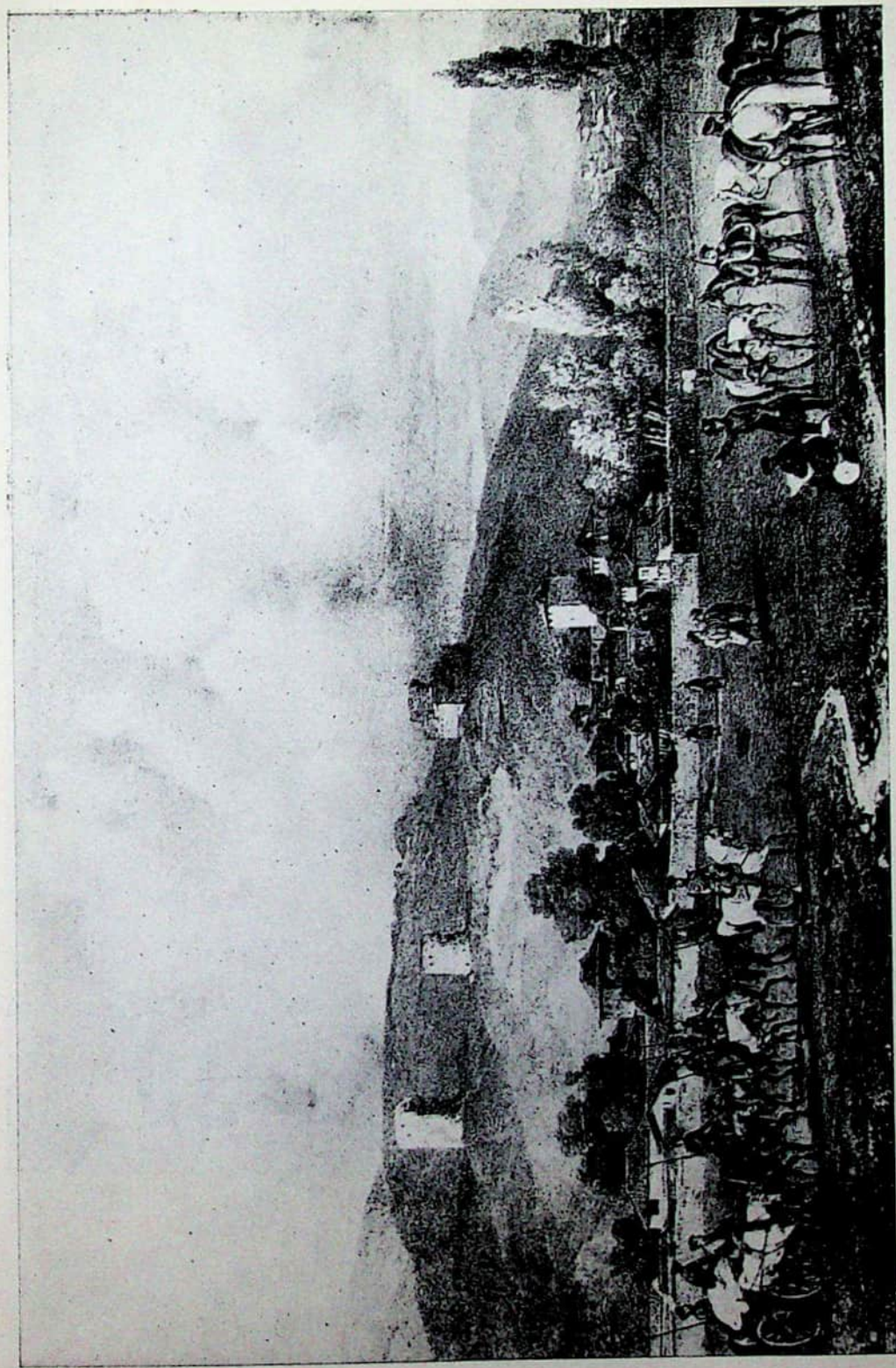
** Няма ханове, но един богаташ обикновено освежава пътниците там. По обичайному вратата на двора му беше отворена, но никой не се появяваше. Най-сетне, когато татаринът се осмели да потропа на вратата на къ-

17. Чешма в Къркклисе (Лозенград) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

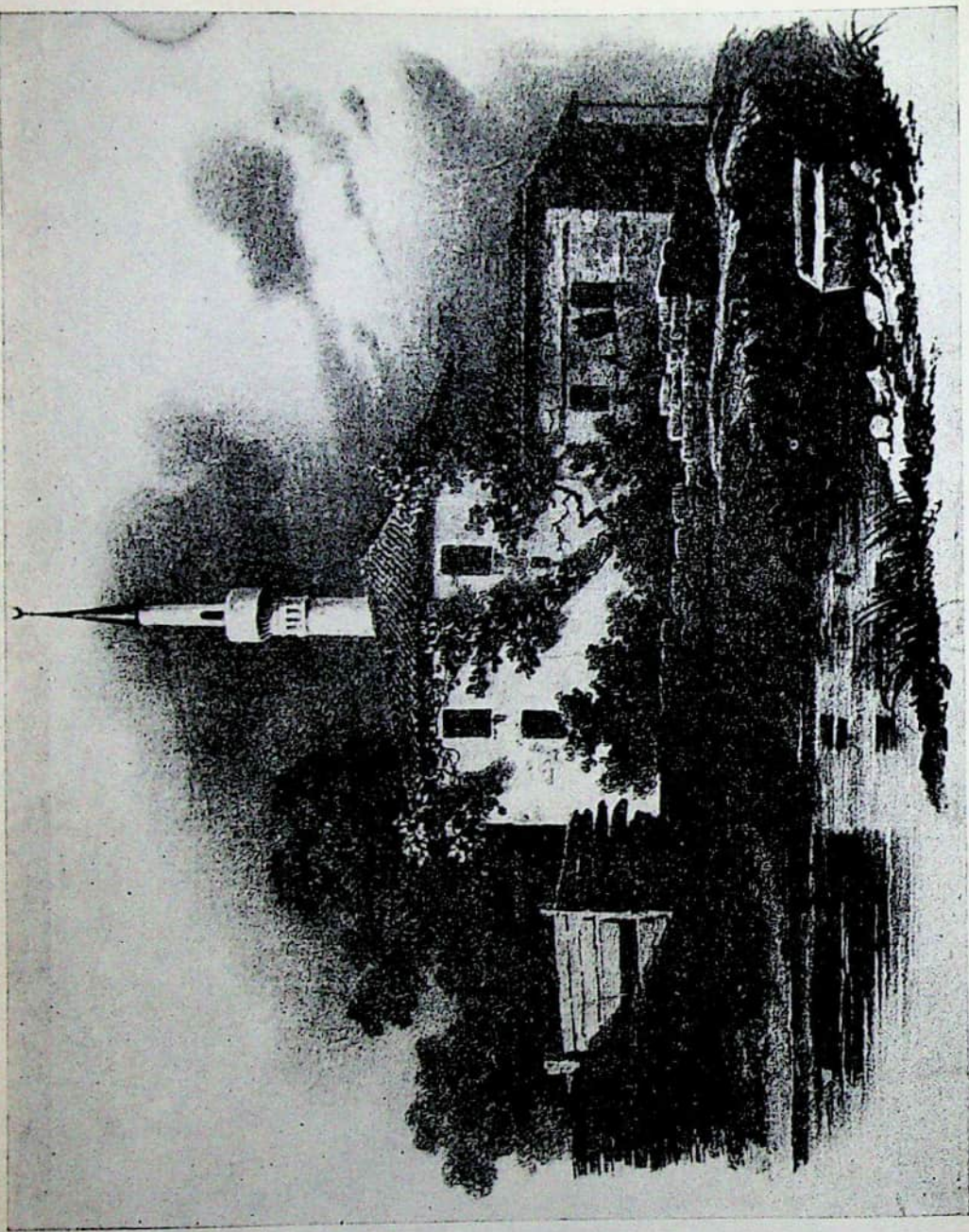
18. Край Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

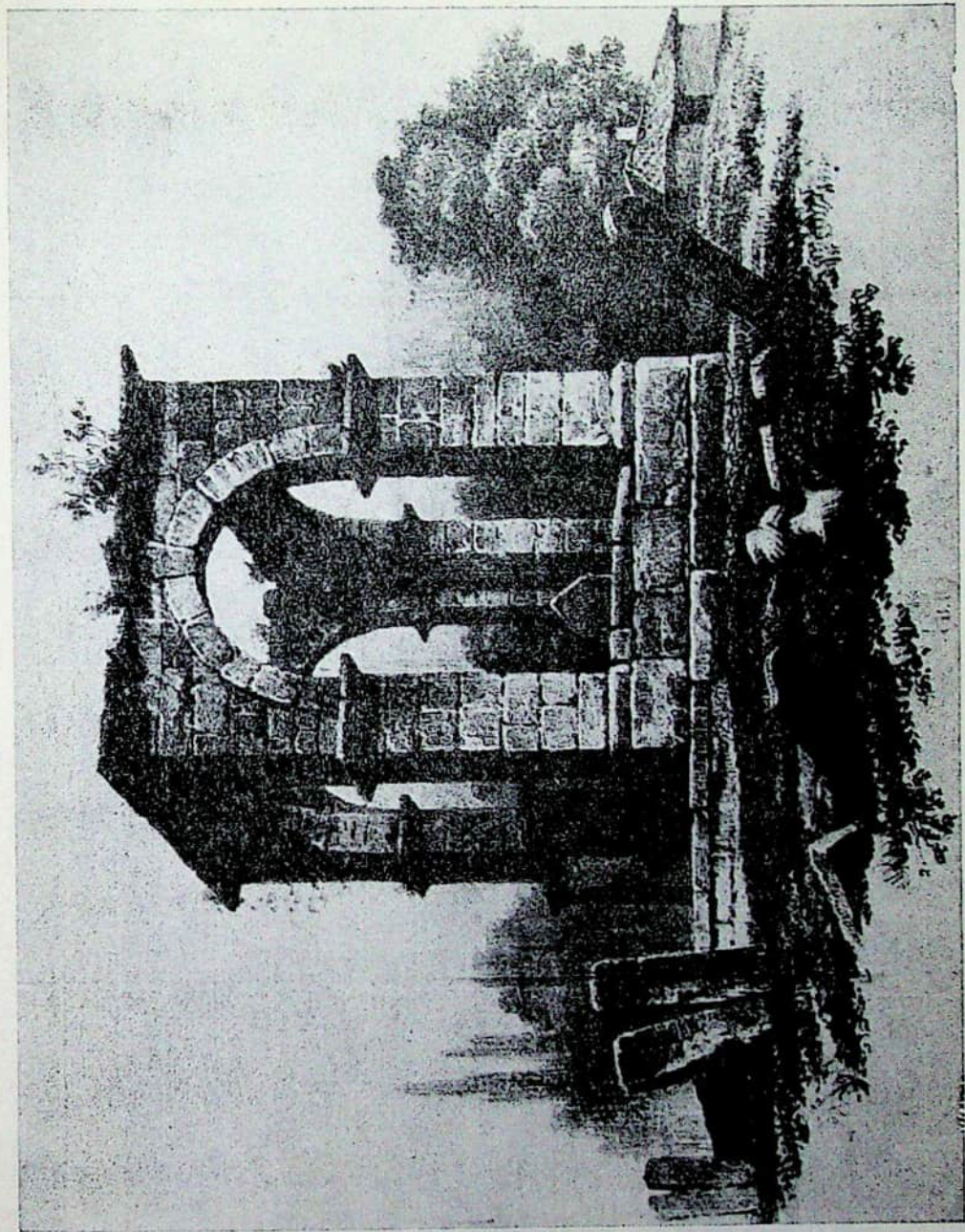

19. Развалини при Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

20. Джамята в Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

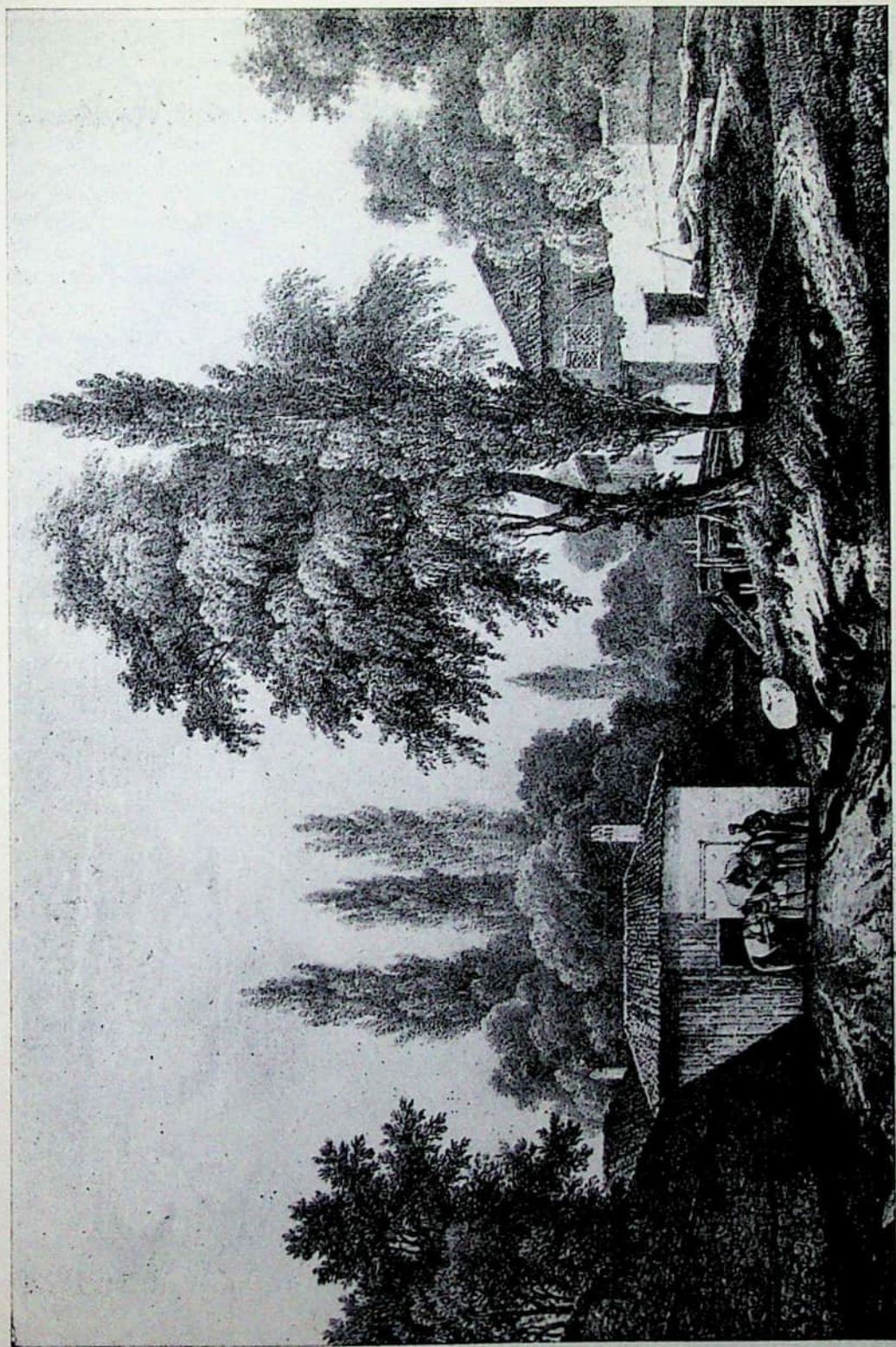

21. Гръцки гроб в Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

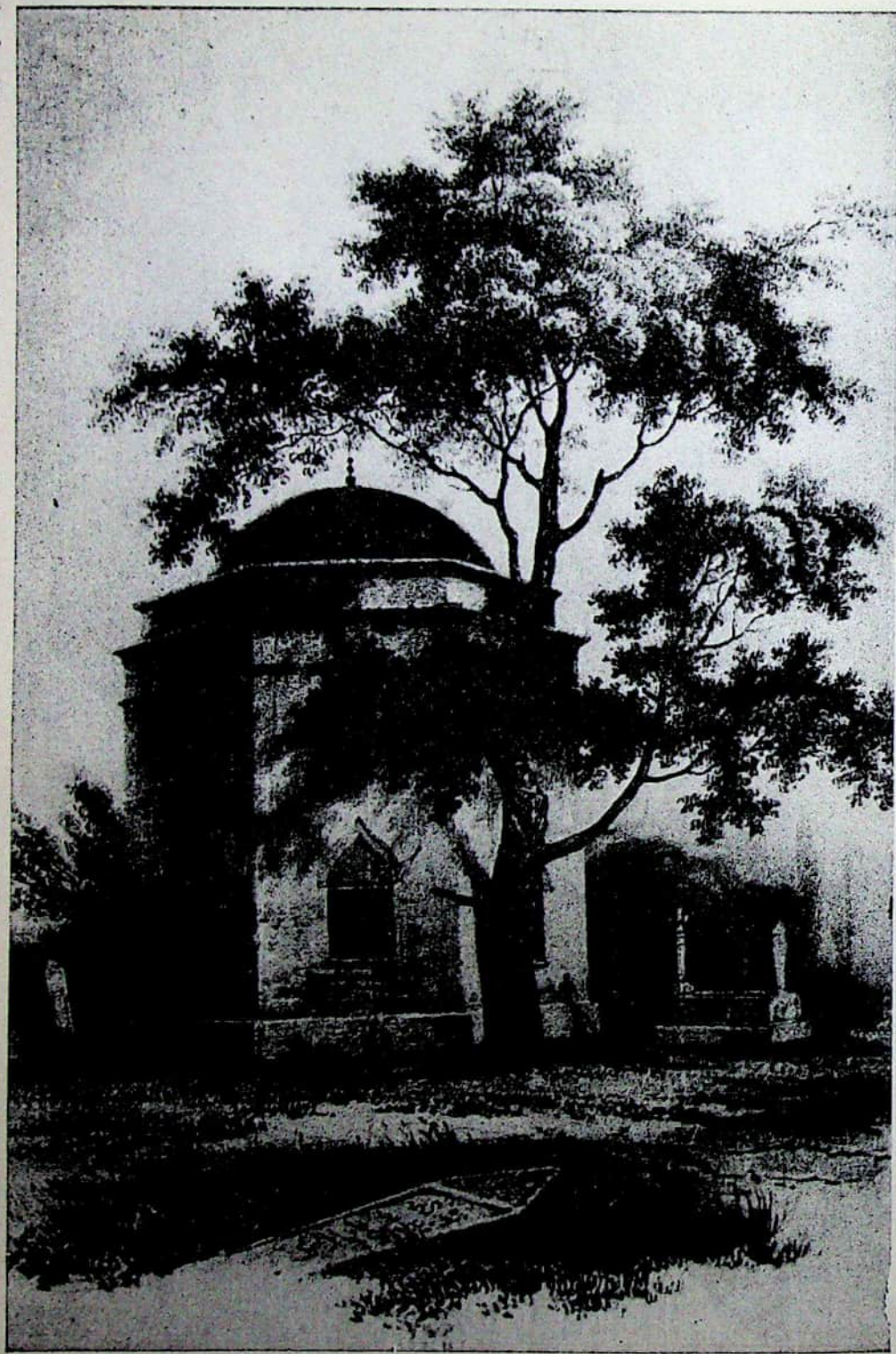
22. Завземането на Димотика от руските войски — 1829 г. (По Албума на Сейже и Дезарно)

23. Аяската къща в Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

24. Турски мавзолей край Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

Ипсала. На 1 левга оттам се намира друго мюсюлманско село, наречено Семенли¹⁰², в подножието на малки възвишения от 200—800 фута височина. На 1/4 левга оттам на запад от пътя Коингери е разположено също османско колибарско селище в местност с малки горички. Оттам чак до Феред се преминава през вулканична необработена и дива местност. Тя е обособена от височините, които г. Викенел назовава с Чампкьой и ги счита високи 350—400 м. На 1 1/2 левги от Коингери се пресича реката Катранчи дереси, идеща от запад и северозапад или от югоизточното подножие на Мукате-Яйла и вливаща се в Марица. Малки дъбове покриват местността. По-нататък има дори няколко китки с големи дървета, след които се минава през две възвишения от бял трахитичен агломерат. Най-сетне се върви край трахитични възвишения и се излиза в обработените околности на Фереджик или съкратено — Феред. Този градец е застроен от 480 фута височина на 2 скалисти хълма, отделени от урва, в която има вода само щом вали дъжд. Най-значителната част от жилищата е на северната страна на тази река. Там се вижда особено конакът на аянина с доста големия си харем на два етажа и с градина. Главната джамия е била някога гръцка черква, на която са прибавили само минаренца. Феред е открит град с 3—4 хиляди турски и гръцки жители. Разположен на доста високо ниво по отношение на равнините край Марица, оттам има просторен изглед. На югоизток се вижда малката планинска верига, която стига до Енос, и отвъд един ръкав на морето — масивният и извисен остров Самотраки сякаш докосва небето. При все това извисеността на това двойно възвишение на планината Фенгари не ще да надминава 3000 фута (?), както може да се прецени отдалеч. Г. Киперт изобразява на билото кратер. На северозапад се вижда източният край на Родопите, образуван най-вече от две големи пирамидални планини с твърде широка основа. Това са планините на Мукате-Яйла и Коджа-Яйла (1000—1100 м). Между тях обширна вдлъбнатина открива устието на една долина. По на запад се виждат редица по-ниски хълмове с няколко малки пирамиди, особена форма за терени от кристалинни шисти, докато на север са трахитичните застроени планински върхове от групата на Чампкьой. За да се стигне до Енос, трябва да се мине Марица с лодка при Калеркос¹⁰³ на една малка левга от Феред. Пътят дотам минава всред посаждения, овощни дървета и диви средиземноморски храсти като

щата, един женски глас му отвърна, че идват. Наистина едно 7—8-годишно дете излезе скоро и ни каза, че баща му отсъствува, но че майката с охота ще ни даде това, което желаем. Ние се настанихме направо на един доста чист чардак или къшк, който бе в единия край на двора, и едвам успяхме да изпушим по една лула, когато детето ни донесе вече на табла яйца, бяло сирене, халва, плодове и хубава вода. Една дребна паря на момченцето бе единственият начин да изразим признателността си към непознатите ни хазяи, които вероятно на свой ред ни бяха тайно проучили.

калинки (*Vitex Agnus castus, paliurus aculeatus*).¹⁰⁴ Дивата лоза покрива тук-там дърветата, като увеличава богатството на тази растителност. Марица е доста широка в този пункт и източният ѝ бряг е покрит с голям пояс от високи раkitовици. Сред тях има толкова пътища, че може много лесно да се изгубиш, така че дори конникът е като че ли погребан там всред море от зеленина. Отвъд тази необикновена гора се намира безбрежна равнина с ливади и блата. На $\frac{1}{2}$ левга от Марица се преминава по мост рекичката Кара-Асмути, или Кара-Асмак у г. Киперт, която се губи в блатата на юг. Напускаме тръстичищата и пасищата едвам в подножието на малкия хълм, където е разположено гръцкото колибарско село Ахоркьой¹⁰⁵ на $3 \frac{1}{2}$ левги от Феред и на 1 час на юг от Ипсала. Оттам нататък сме принудени да вървим все по височината, за да избегнем блатата, разстилащи се пред залива на Енос, които се подхранват най-вече от водите, спускащи се от височините на юг от Малкара и Кешан. Те отделят споменатите тераси от други подобни и по-широки, ограждащи на северозапад залива на Сарос. Според Гризебах¹⁰⁶ тази река се преминава при Челебикьой и се минава още през три села преди Енос, а именно: Черибан, Джинидгекьой и Амигдалия. Това градче е известно с рибниците си и има добро пристанище. Над задната му част няколко трахитични възвишения образуват Чатал-Тепе. Наблизо на северозток е манастирът „Св. Атанасий“, наречен Скалоти (стълба) поради формата на трахитичните скали.

V

МАРШРУТЪТ ОТ СИЛИСТРИ ДО ИСЛИВНЕ ПРЕЗ РАЗГРАД

Силистри е крепост, разположена на плоския бряг на Дунава и в подножието на малки бърда. Там се вижда особено голяма джамия с високо минаре и десетина други джамии с минарета. Този град бе изгубил част от турското си население след завземането от русите, но след това отново беше населен. Някога наброяваше повече от 20 хиляди души. Силистри е седалище на високопоставен паша, защото нему е подведомствен един от най-големите пашалъци, обхващащ цялата турска територия на северозток по протежението на Черно море, която преминава дори отвъд Балкана чак до Бургас. Населението на този пашалък вероятно достига до 200—300 хиляди души, доста малобройно с оглед на обхвата му, но областта Добруджа е твърде ненаселена. Основната част от населението е главно българско, но мохамеданите там са доста многобройни било онези, които произхождат от азиатски турци, било пък най-вече от българи, станали мохамедани. Тези последните сами образуват градчета и села, най-вече около Шумла и Силистри. Има татари в Добруджа и гърци на юг от Балкана. Този пашалък наброява

7—8 града, а именно: Силистри, Шумла, Варна, Паравади, Бургас, Хаджиоглу, Базарджик, Айдос и 16—18 градчета: Ески-Стамбул, Косладжик, Мисиври, Йени-Базарджик, Кайнарджи, Кузгун, Расова, Костендже, Мангалия, Каварна, Балчик, Хърсова, Мачин, Исаки, Тулча и Бабадаг. От Силистри до Исливне има множество пътища, между които пътят през Шумла е най-посещаван и най-кратък. Той минава през Канада¹⁰⁷, Айненджик¹⁰⁸, Каралал¹⁰⁹, Чобан-Су¹¹⁰ (водата на овчаря), Кьоклюдже Ерикли¹¹¹ и Секлик¹¹² на р. Ерикли-Су, един от главните източници на Сиришендере в Паравади. От Шумла нататък се изкачваме през затворената долина на Акали--Камчик до Чатак¹¹³. Пътят от Силистри до Разград върви само през местност с ниски бърда или терциерни тераси, чиито обработени части са изобщо само край селата. Преминава се Шара¹¹⁴ или Дриста и се насочваме към Семершикьой и Юносапад¹¹⁶ и стигаме през Дучитабак¹¹⁶. От Разград (на 913 фута) се преминава през Арнауткьой, откъдето се изкачваме на плато 1654 фута високо. Отвъд него е разположено в една долина от креда селото Шушак¹¹⁷. Второ необработено плато води от Шекере (от захар), турско село, окръжено от житни нивя. По-нататък се слиза в долината на Кубадин¹¹⁸, оттам нататък се преминават още три плата, отделени от три долини, за да се стигне до платото на Ески-Джумаа (стария петък). В първата долина след Кубадин на $\frac{1}{2}$ левга от пътя в северозападна посока остава селото Ейрадин или Ейладин¹¹⁹. Тази вдлъбнатина е оградена с малки височини от по 150 фута и се разстила от запад към изток. Една долина, идеща от югозапад, завършва там в онази част, през която минава пътят. Предпоследната долина на час и половина преди Ески-Джумаа върви от северозапад към югоизток и там се намира колибарското село Таусларчифли-Кьой.¹²⁰

Ески-Джумаа, турски град с 5000—6000 души, е застроен на 949 фута височина на двата бряга на малка планинска река, която тече към Шумла. Има множество джамии с минарета. Отседнахме там у един българин, който ни нагости много приятно в градината си и който имаше извън жилището си две стаи за странници. Околностите на Ески-Джумаа са с много черници за отглеждане на копринената буба и с доста нивя с бобовото растение долихос леплеб.^{120a}

За да се стигне от този град до Осман-Базар, се изкачваш покрай планинската река, която се влива в тази при Ески-Джумаа, и се нарича Киргедчи-Су (водата, която се преминава 40 пъти), защото на една левга от града пътят върви през пролом, в който реката се прехвърля през брод приблизително толкова пъти. Пътува се през обработена долина с лозя чак до устието на тази теснина. Ако се хвърли поглед към изток, на около две левги напред, се виждат височините на Шумла, които имат формата на две големи усамотени кредови планини със сплескани върхове. Като че ли някакъв остров, извисен над развълну-

вано море. Киргечи-Су излиза от един проце́п в гористите планински гребени, които се разстилат почти от запад към изток на разстояние 2 до 3 левги. В подножието ѝ има лозя, от които се произвежда бяло вино, и в долината пасища с добитък или пък нивя. Това са последните лозя, които съзираме по този път на север от Балкана. Извиващият се пролом на Киргечи-Су е ограден с варовикови стръмнини, украсени с дъбове, липи, върби, лещаци и диви лозя. Към средата има два малки водопада, от които единият е на 30 фута височина. Тази теснина от югозапад към североизток е дълга една левга. При излиза от нея на 2 1/2 левги от Осман-Базар е селото Дербенд-Кьой (селото в пролома). Оттам се насочваме към югозапад през две плата, разделени от долина, в която има чифлик. Малки дъбове, смесени с тополи и скоруши, покриват почвата. Но на второто плато, до селото Карачоли, има ливади с пръснати черешови дървета.*

Тогава пътуваме на височина от около 1700—1800 фута. Между платото Карачоли и това на Осман-Базар има една долина, напоявана от река, която тече от север към юг. Дълбочината ѝ е доста голяма, за да се слезе в нея за повече от половин час. Осман-Базар е разположен в нещо като доста стеснена вдлъбнатина на едно плато с 1663 фута височина. На североизток е заобиколен от горичка, а от другите страни се виждат само безводни пасища. Това е турски град с 4000 души, има две джамии с минарета и гръцка черква.

Пътят от Осман-Базар за Чатак е безинтересен и минава през извисена местност, често необработена или покрита с дъбрави. Най-напред се изкачваме на югоизток, после на юг, където достига́ме до едно по-извисено плато от това на Осман-Базар, или най-високата част на терасата, на чийто северен склон се намира този град. След това се преминават четири плата, отделени от твърде дълбоки вдлъбнатини. Техните реки текат към изток. От тези височини на 1990 фута се виждат само предпланините на Балкана на изток от пътя. Те са доста ниски, докато на запад има гористи планини, които ще да са 2500—3000 фута височина. Преди да се достигне склонът, водещ към долината на Голям-Камчик при Чатак, трябва да се измине нещо като вдлъбнатина или планински прелез на височина близо 2000 фута, през който на 1/4 левга на север от пътя е селото Бадела.

* Според турския обичай на крайпътните дървета се гледа като на обществена собственост. Ние нападнахме черешите. Татаринът, който бе отчупил огромен клон, под чийто листак се губеше конят му, продължи така пътя си в беритба на череши. Навикът да се късат така клонове от плодните дървета по пътищата е толкова всеобщ, че през есента те имат съвсем обезобразен вид, най-вече долната част. Но понякога си дават труд да се изкачват на дърветата и да ги окъсат подред.

Чатак е село, населено с турци и българи, и при свършека на истинските предпланини на Балкана, защото оттам нататък има чак до Дунава само плата и хълмове, снижаващи се към север. Но на запад от Чатак при изворите на Камчик се издигат планини или извисени тераси под името Индже-Баир. Доста голяма стръмнина води към наклонената тераса, която господства в подножието на последния страничен гребен на Балкана. Той се прекосява през процеп, над който се извисяват върхове на повече от 300 фута. Тези планини образуват поредица остри върхове и под горите са с множество стръмнини от белезникав и жълтеникав пясъчник, с доста красив изглед. По тези гребени може да се върви в продължение на няколко левги на изток от Чатак, както това е отбелязано на военната карта от Виена. На прелеза от 1923 фута височина пясъчникът образува при разпадането си странно изсечени скали, нещо като тези в Саксонска Швейцария. Оттам се слиза през оголената стръмнина в Казан. Пред погледа има амфитеатър от планини и нагъвания, чийто изглед, редуващите се пасища и гори, напомнят хълмистите части на швейцарската равнина в подножието на Алпите. Това са най-вече гористите гребени между Казан и Башкьой и тези при изворите на Малък Камчик.

Казан на [р.] Изворот е голямо българско градче с 400—500 дървени и каменни къщи, със силно надвесени покриви. Има часовник и новопостроена гръцка черква. Една планинска река, идеща от север, преминава край този градец и прехвърля на югоизток дълбоката долина, в която се намира пътят от Башкьой. Пътят се разклонява там, единият към Исливне и другият към Карнабат през долината на Изворот, една вдлъбнатина в Ниския Балкан и през Сунгурли. Ако се избере другият път, напротив, напуска се долината на Казан. На една левга от градеца край една тепавица за сукно се изкачваме на планинския прелез, който отделя басейна на Малък Камчик. Тази стръмнина, вероятно подаваща се на отбрана, е доста дълга и отвежда пътника около малък изолиран връх, както показва картата от Виена. Оттам нататък скоро се стига до планинския прелез на 2163 фута височина, откъдето се разстила изглед към главното било на Балкана.

Башкьой е красиво българско село със 180—200 къщи в добро състояние поради занаятията на жителите. Там се произвеждат дрехи по турска мода за продан и се отглежда много добитък. Разположено е на извисената стръмнина на басейна на Малък Камчик, която тече на $\frac{1}{2}$ час път към юг. Това е великолепен пункт, който позволява да се съди за относителната височина на Източния Балкан от Исливне до Карнабат. След извисените гребени на Исливне има на изток незначителна вдлъбнатина, където минава пътят от Вечера за Исливне. Но отвъд това гребенът се извисява малко и постепенно се снижава с все по-

меки очертания. Гори с високи дървета покриват по-голямата част от тези планини.*

Малък Камчик се минава по брод и не образува никакво езеро, както би сметнал човек според картите. Но временните наводнения могат да му придадат този изглед. Само много ниски бърда, залесени с дъbove и букове, го отделят от главния му приток, а именно планинската река Вечера. Картата на г. Киперт грeши, като смесва Камчик с последната река. Първият хълм носи името Водобалкан, съкратено от Воденобалкан, или Водния балкан. Планинската река Вечера (Вечеря) тече от запад към изток по една надлъжна гънка, оградена на юг от големи скалисти стръмнини. Ханът на колибарското селище Вечера на 1270 фута височина е доста посетен, защото на $\frac{1}{4}$ час оттам започва изкачването на Балкана. Там има хубаво вино, яйца, кокошки, с една дума, повече, отколкото би могло да се очаква от такова отстранено и толкова диво място. След като вървахме малко покрай планинската река, достигнахме необикновено наклонения и залесен склон на Сливенския балкан през лъкатушещи и доста стръмни пътеки. Има два часа път, докато се стигне догоре, и един час, докато се слезе. Нещирокото било на 2876 фута височина е оголено и с пасища. Изгледът оттам е преграден от съседните върхове, които достигат от 3076 до 3176 фута. Пътят от Исливне е разположен по западната страна на две равнини — едната, най-малката, разстиляща се от планинския прелез до вливането ѝ в голямата долина, която се възкачва на северозапад в Балкана. Пътят впрочем трябва да опише голям завой около изпъкналия ъгъл на планината, който отделя тези долини, за да достигне, постепенно спускайки се, до дъното на най-голямата гънка. Като се стигне там, човек трябва да се изкачи малко, за да слезе отново дълбоко в малка странична теснина, по която се спуска планинска река от запад, от височините зад Чаталдаг. Щом се мине тази река, остава да се измине незначителен склон в подножието на източната страна на последната група планини. От билото на Балкана до излиза от голямата теснина в равнината на Тракия човек е в непрекъсната гора от дъbove в долната част и букове по височините, а в средната зона — от черни върби и други дървета, които са смесени с дъbove. Планинските реки се преминават по дървени мостове и дори пътят е достъпен за коли от Исливне чак докъм билото, но не по-нататък. Всичко това, прибавено към стръмнината на северния склон, позволява лесно да се прегради този проход своевременно при война. Още по-лесен е той за отбрана от този в Шипченския балкан, а даже и от Демиркапийския. Един бъл-

* Най-напред трудно намерихме квартира в Башкьой, защото тези заможни българи си прехвърляха едни на други тежобата. Но след като се настанихме, се озовахме между великолепни хора.

гарски наблюдателен пост е разположен на голямата планинска река на една левга под билото, недостатъчно разстояние в една област, толкова подходяща за укриване на разбойници. Затова ние с голяма мъка заставихме нашия татарин да ни позволи да поемем този път. Но ако наистина има такъв риск за търговци или хората, носещи пари, то е най-вече след Исливне, защото жителите на този град могат да ги причакат на пътя. Колкото до нас, може да се каже, че преминаването на Балкана, разстояние от 4—5 часа път, е едно от най-живописните в цялата планинска верига поради девствеността си. Насред тези гори един немски работник железар спеше дълбоко, когато минахме, и ние го разбудихме, за да му съобщим, че тези места не са сигурни, дори и откъм диви зверове. По-нататък двама въоръжени турци, които спокойно ядеха, създадоха няколкоминутно безпокойство на нашия водач. При устието на балканската теснина има пясъчни хълмчета, отвъд които остава само да се преминат овощните градини и лозята на Исливне, за да се стигне до този град. Водите на планинската река от теснината текат и в басейна на Каринабад, или Карнабад, както можах да видя и да чуя в Исливне. Между този пункт и споменатия град има нещо като извънредно снижен водораздел.

VI

МАРШРУТ ОТ РУЧУК ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ШУМЛА, КАРИНАБАД И АНДРИНОПОЛ

[Реката] Лом се образува от сливането на Кара-Лом (Черни Лом) или този при Казелево, Аяслар и Ак-Лом (Бели Лом) или Разград. При устието му в Дунава е разположен Ручук. Това е значителен и търговски град, построен на малко възвишение над Дунава срещу Гюргево. Там се наброяват повече от 30 хиляди души смесено население от българи, власи, турци и гръцки и еврейски търговци. В него има повече от дузина джамии, както и часовникова кула и е окръжен от стена с оръдия, най-вече към Дунав. Има и батареи, даже на речния бряг, който напомня там на морски ръкав. Пашата има там обширна резиденция. Ручук е седалище на малък пашалък с незначителен обхват, главно с българско население. Известен, доста значителен дял от него съставляват мохамеданите, защото само те образуват почти градове, паланки и села. Вероятно той е с 90—100 хиляди души, защото извън Ручук има 7 града, или големи паланки, а именно: Селви, Търнава, Осман-Базар, Ески-Джумаа, Разград, Тутракан и Габрова. Освен това там има множество паланки като Казан, Дранова, Илиана¹²¹, Лошова и др. Аяните или висшите турски чиновници пребивават главно в споменатите градове и паланки.

От Ручук за Разград (затворен град?) се пътува през доста еднообразна местност с незначителни хълмове, но с ши-

рок сплеснат гръб. По височините тук-там с горички между Сянюша и Турлук, или Торлак, се вижда за последен път Дунавската равнина и скоро започва изкачването на доста широка долината на Ак-Лом, сред която е разположен Разград. Малки дъбови гори покриват тук-там височините, а български села със сливащи и лозя са разположени по склоновете им към Лом. Юусенджа¹²², Драновица¹²³ и Машанлар¹²⁴ са имената на три от тези села.

Разград е открит град с широки улици и с повече от 15 000 жители. Числото 18 000, което се сочи, ми изглежда преувеличено. Те са почти всички мюсюлмани, защото там се наброяват само 80 български семейства. Има 7 джамии с минарета, две от които са много големи и с множество куполи. Едната има само едно високо минаре, а другите по две. Има часовник, но няма покрит базар. Аянинът заема там обширен конак и столовете на чардака или балкона му подказваха, че той не пренебрегваше европейските обичаи. Той ни настани в един български хан в южния край на града, където се почувствувахме много добре, имахме удоволствието да прекараме един празничен ден, като можахме да наблюдаваме свободно нравите на околните български селяни. В тази част на България вече се чувствува съседството с по-напреднали страни. Женските поли са европейски, домашният хляб е също така великолепен, както е в Европа, и къщите не са азиатски, ако се съди по печките в тях. Като се разхождах из Разград, се изненадах да видя там една мюсюлманка как закача минавачите от прозореца си с пробита хартия, докато недалеч оттам господарят ѝ вероятно си почиваше на чардака. От Разград се отива в Арнаут-Кьой (албанско село), като се прекосява височина със сухи пасища. Изобщо околностите на Разград представляват градини и посадения само по краищата и на север от този град, докато на юг се виждат само белезникави скали и необработени поляни. В подножието на хълмовете има каменна карьера, чешма и малка равнина, където изглежда, че става пазарят им.

Арнаут-Кьой е в тясна долина на една левга от Разград. Преди 20 години, както ми казаха, това жалко колибарско селище е било голяма паланка, чиите развалини личат още, както и плодните дървета тук-там, по двата склона на тази празнина. Един аянин се бил разбунтувал тук и къщите, построени амфитеатрално, му послужили за укрепление. Това докарало разрушение на селището. На изток от селото долината е притисната между варовикови стръмнини и излиза в долината на Ак-Лом или Разград. Тъкмо там минава коларският път от Арнаут-Кьой за споменатия град.

На юг от Арнаут-Кьой се намира сухо плато, покрито с горички. Там е турското село Юкюлер или Ютюклер¹²⁵. Оттам се слиза в една долина, за да се изкачи веднага едно по-

ниско от първото плато, покрито с чернозем. На запад и изток се наблюдават малки, залесени хълмчета, една долина с посока югозапад на североизток, прегражда пътя на 4 левги от Разград. Там се минава в турското село Буалкесен¹²⁶ и на $\frac{1}{2}$ левга по-нататък е османското колибарско селище Бюратларе. Разположено също в малка гънка, паралелна на последната, то наброява около 80 къщи.* Тук вече се преминава от терциерна почва върху кредова. Платото отвъд това село е широко една левга и е необработено. За пръв път оттук се открива изглед върху извисената група височини при Шумла, отвъд които се разгръщат склоновете на Източния Балкан. Селото Ветешлар се намира на $\frac{1}{2}$ левга на юг от пътя в долината след това плато. Единствените живи същества, когато преминавахме оттам, бяха биволите, които пиеха вода на чешмата. Следващото плато е много разгънато, необитаемо и отчасти залесено, без висока растителност. Оттук може да се създаде добра представа за облика на района. На север терасите постепенно се снижават и изглеждат като керемидите на много слабо наклонен покрив, докато на изток се снижават остро, така че оттам се вижда заливът на Варна. Към тази страна се извисява на платото към югоизток малко усамотено конусообразно хълмче. Щеше ми се да разбера дали това бе вулканично възвишение или могила, но трябваше да се отдалеча от пътя си на 1—2 левги. Равнината на Правади, гледана от тези височини, образува много широка гънка.

Височините на Шумла са на 300—400 фута височина над околната местност. Подножието им е обкръжено от доста разширяваща се долина, откъдето се изкачва на стръмен полегат склон към кредовите хълмове. Малки дъбови горички покриват склоновете ѝ. Щом се стигне догоре, пътят трябва да опише една извивка към запад поради едно хлътване или, както се казва в Юра — една котловинка. Точно тук е поставена батарея. На най-високата част на хълма има обширни кредови карриери, използвани за новите сгради. Такива има и между този пункт и укреплението, разположено на източния край на това плато.

* Понеже нямаше ханове, отидохме направо в къщата, определена за пътници, която държеше турският кмет на колибарското село. Вратата на двора беше отворена, но не се виждаше никой там. Понеже повечето жители бяха заети на полето, селото беше някак пусто. От деликатност и от страх да не смуги жените, нашият татарин извика високо. Най-сетне влязохме в къщата, също така отворена, с две стаи. Главната стая имаше огнище. Огънят в него, както и постилките на дивана сочеха, че някой бе пребивавал тук само преди няколко часа. Разтоварихме багажа си на чардака и зачакахме връщането на хазяите си. След около час синът на стопанина дойде да ни поздрави. Конете ни бяха поставени в една съседна конюшня, а майка му и сестра му ни изпратиха великолепен обяд. 11 гроша, малко по-малко от 3 франка, заплатиха на другия ден разносните на 5 души и 7 коня. То не стигаше дори да заплати зоба на добитъка, но татаринът го бе уредил така без възражение.

От този доста оживен край с големия си брой работници пътят описва голям зигзаг, от средата на който вече се вижда значителният град Шумла, разположен в кратерообразна празнина, полуотворена откъм изток. Спускането от тези височини до 900—1000 фута височина е постепенно. От едната страна са лозя, а от другата бяла кредова скала. По-долу почвата е глинеста и пресечена от две малки урви.

Шумла изглежда много добре. Една от главните ѝ украси са петдесетина джамии с минарета и между тях — няколко красиви джамии имат множество куполи и дори перистил, подобно на голямата джамия в Андринопол или на „Св. Петър“ в Рим. Освен това 8 големи военни постройки привличат вниманието и сега с обсега си, чистотата си и европейския си стил. Това са пехотинските и конните казарми, една сграда за артилерията, складовете и погребите. Околностите на града са при това не твърде приятни особено на юг, където бялата скала се извисява по стръмен склон над гробищата и къщите. Лозята откъм северната страна придават по-добър изглед, още повече, че там, както и на запад, кредата е покрита с морава и понякога дори и с храсталаци. На изток има само ниски бърда с пасища в равнината. Мъглите или неголямата прозрачност на въздуха дори посред най-силна горещина сочат още от Шумла, че се намиращ в близост с морето. От тамошните лозя се произвежда бяло вино. Като повървиш по улиците на този град, който наброява най-малко 20 000 души, разбираш, че е по-красив отдалеч, отколкото отблизо. Обществената хигиена там бе твърде занемарена, уличната настилка — лоша. Дори в 1837 г. покрай рекичката, която преминава през града, имаше истински стоварища на мръсотии. Разчитахме да намерим квартира в пощенската станция, но се оказа невъзможно, защото въпреки просторността на сградата, в която се побираха над 80 коня, дворът бе така напълнен с купчини тор и стаичките за пътниците бяха толкова мръсни, че ние продължихме по-нататък. Влизахме в множество ханове, преди да можем да намерим един такъв в българския или южния квартал, където се почувствахме много добре. Българският ханджия имаше множество чисти стаи за пътниците в приземието, отделено от жилището му чрез малка градина. Болшинството от жителите на Шумла са мюсюлмани, при все че българите там са достатъчно на брой, за да имат черква, оградена с висока стена. Пощенската станция нямаше коне, защото Шумла е кръстовище на множество оживени пътища и с пътни станции на големи разстояния. Един татарин бе там в същото положение като нас и прекарваше в нещо като голям хан на един етаж, където се играеше на табла, домино и на зарове и където имаше цигански танцьори и други още по-долни хора. Ние само хвърлихме поглед към този царски палат на Шумла, като минавахме в близост до него, за да получим представа за укрепленията на то-

ва прочуто селище. Без да чака да го молят, моят български водач ме заведе на цитаделата, откъдето един офицер ме помоли да напусна, след като едвам я бях прекосил. От този най-висок пункт на района се вижда в подножието голямото село Странджа, разположено в долината между естествените укрепления на града и втория хълм на изток. Откъм тази страна се виждат два полуокръжни реда хълмове и равнината, която се разстила към Паравади, а по-нататък — обширната долина на Сиришен-Дере. В белите височини на югозапад и юг от Паравади се разпознава лесно продължението от кредовите възвишения на Шумла. Те са почти на същата височина и са били отделени само чрез една морска ерозия, както го потвърждава терциерното естество на полуокръжните възвишения. Селото Мадара, населено някога с цигани и проститутки, е било разрушено през последната война и Шумла е унаследил този измет. Шумла е място, където се пресичат следните пътища: този от Андринопол за Силистрия и за Долни Дунав, този от Варна за Ручук, Шистова и Видин, този от Бургас през Айдос за Туртукан и най-сетне този, който води през средата на България или през Търнава и Ловджа от Черно море за София. Само тези търговски пътища и пътища за военни операции са достатъчни, за да бъде той значително укрепено селище, без да се вземат под внимание естествените му предимства като голям окопан лагер. Турците си бяха дали само труд да издигнат укрепление в краищата на един полукръг от здрави стени и да покрият с редути другата по-ниска част от обиколката на тази празнина (вж. по-подробно моята *Turquie*, т. 2, с. 336).

Ако крепостите на Дунава образуват първата отбранителна линия на България, Шумла охранява точно най-слабата част от Балкана. При все това въпреки големите трудности при преминаването през Западния Балкан разстоянието от Никопол до Видин изглежда твърде голямо, за да попречи на неприятеля да проникне през Искер в София и в Централна Турция. Там, изглежда, имаше едно междинно укрепление, толкова повече, че във вътрешността на страната отвъд Балкана нямаше новопостроени крепости и за отбрана служеха естествените предимства на терена в някои пунктове. Паланките и средновековните малки крепости не могат да се вземат под внимание. Поради това трябва да се признае, че сърбите и черногорците държат в ръцете си понастоящем участва на Турската империя в Европа, защото, ако се присъединеха към неприятелите на североизток и се възползуваха от отсъствието на нередовните арнаути, в този момент във от домовете си, те биха могли да завладеят Горна Мизия, да вдигнат на въстание българите, да подадат ръка на гърците от Епир и от Югозападна Македония и най-сетне да излязат в Тракия. Османците ще бъдат притиснати между два огъня и ще бъдат принудени да се върнат в Азия, докато бошнаците биха останали затворени в планините си и

албанците, мюсюлмани и католици, ще бъдат поставени в шах. Големите катастрофи, преживени от турците по Дунава, биха докарали до тази развръзка, която би могла да се избегне само чрез посредничеството на Великите сили в Европа или чрез временна окупация на турската територия от север и от юг. За щастие славяните нямат никакви симпатии към гърците и никак не възнамеряват да минат под ново византийско владичество.

Пътят от Шумла за Каринабад, или Карнабат, е широк път, който бе поправен в 1837 г. заради пътуването на султана. След като се излезе през разбитата градска порта, прилична на порта на чифлик, вдясно остава едно красиво укрепление със зидани ровове във великолепен вид, но без никаква охрана. Малко по-нататък се минава край лозя и се достига до отделянето на пътищата към Карнабат и към Айдос. Последният отива към югонзток, а първият към юг-югозапад. Прекосява се голяма равнина с пасища и се преминава по брод Голям Камчик (Бююк или Акали-Камчик) на изток от Ески-Стамбул (стария Стамбул).^{*} Оттам се стига Чали-Кавак през неравна местност, отчасти покрита с горички, или се минава през Смядова. В последния случай се върви по южния бряг на Малък Камчик, зает най-вече от пасища, просечени от рекички, идещи откъм югозапад. От Смядова се изкачва по планинската река, която идва от Чали-Кавак и тече в скалиста долина. Прекосява се около 18 пъти и се минава по желание през селото Байрам. Според картата на г. Киперт следва да се изкачва човек направо към юг на височините през един приток на Голям Камчик при Драгой. Там би трябвало да се прекосят долините на Ласковица и Панарчи¹²⁷, както и по-дълбоката долина на Кючюк-Камчик, за да се стигне най-сетне Чали-Кавак. Тези различни маршрути показват, че има множество пътища. Маршрутът на г. Киперт изглежда да е маршрут на г. Кепел, който е пътувал от Шумла за Киркклисе. *Narrative of a Journey across the Balkan 1831.* 2 vol. in 8.

Чали-Кавак е голямо българско село от 1200 души над един от притоците на Голям Камчик. Един от тях, течащ по високо, който образува тази планинска река, се нарича Бяла река и е отделен чрез една ниска вдлъбнатина от гористата долина на Йери, чиито води изтичат в Малък Камчик, наречен Кючюк или Дели-Камчик. Споменатото наименование означава Луда Камчия и е дадено на тази река, защото тя внезапно нараства, ако облаците се излеят над Сливенския Балкан, отдето извира водите ѝ. Извън това тя влече множество речни камъни, нещо, което не прави големият или тих Камчик, който минава само през ниски планини. Малък Камчик протича в една равнина изобщо доста стеснена, тъй че ако турците умееха, биха могли да построят леко там един висящ мост вместо дървен мост, който може да бъде отвлечен. [В такъв случай] вече

^{*} Научих този маршрут от Ески-Стамбул за Андринопол от един пътуващ търговец.

курниерите не ще бъдат принудени да изчакват оттичането на водите, за да минат без голяма опасност. Сегашният мост е бил построен едвам за преминаването на султана през 1837 г. Прекосява се през тераса, като Камчик остава вляво, а рекичката Мипадепен (?) — вдясно. Доброл, село със 60-ина къщи, е разположено отвъд една тераса в горния край на долинката на Керемедчи, която се влива в Камчик над Камчия-Магалеси. Оттам нататък има само 4 левги до котловината на Карнабат. Балканът, отчасти залесен, се преминава през доста ниска вдлъбнатина, до която от всяка страна завършва по една долина. В Комарова, или Кумарова, долината се открива и при последното спускане към Карнабат оттатък Кадикьой се открива приятен изглед на тази плодородна равнина с обхват от 5—6 левги. Каринабад, или Карнабат, е главно български и гръцки град с 4000—5000 души, който е пострадал през последната война.

От Карнобат до Папас-Кьой се преминава при Кара Кугалук реката Боклудже-Дере и се стига до Кафтан¹²⁸ през местност, отчасти засята със жито. Върви се покрай и се прекосява ниско възвишение, диво и покрито с горички, което отделя разширяващата се долина на Тонджа от по-тъсната долина, през която реките от Карнобатския балкан се вливат в Бургаския залив.

При Йени-Кьой се стига до незалесена тераса, но по-нататък се подновяват горичките чак отвъд Дербенд. От Папас-Кьой до Кючюк-Дербенд се минава през нещо като необработено плато, от което изтичат множество планински реки, вливащи се в Тонджа. Но между този пункт и Бююк-Дербенд районът става вълнообразен и каменлив с храсти. Кючюк-Дербенд е с 400—500 жители и Бююк-Дербенд има приблизително половината.

Бююк-Дербенд (големият пролом) представлява една теснина, по-дълбока от предходните, защото тези планини са западните части на най-извисените дялове от първичната крайбрежна верига на Черно море. Неговата планинска река се влива в Тонджа и от възвишенията му слиза към югозапад по-голямата (планинска) река на Правада, която се влива в същата река на $\frac{1}{2}$ час от Андринопол. Отвъд Бююк-Дербенд хълмовете се снижават много и в Акбунар има само малки терциерни бърда, отчасти обработени като тези, които обкръжават Андринопол откъм северната страна. На $\frac{1}{2}$ левга преди този град се преминава по мост планинската река на Правада, суха през лятото. Остатъкът от пътя, водещ от този град към столицата, бе подробно описан в маршрута Белград—Константинопол през Видин.*

* Според маршрута на г. Кепел. От Шумла за Драгой 3 часа през равна местност, после се минава в подножието на Балкана отначало без много изкачване, а после с рязко изкачване и спускане. Шалович е в една долина, дълга 2—3 мили, която върви от изток към запад. После се стига в долината на Дели-Камчик. След $\frac{1}{2}$ час се озоваваш в подножието на пла-

VII
МАРШРУТ ОТ ШУМЛА ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ
ПРЕЗ АЙДОС И КРАЙБРЕЖНАТА ВЕРИГА
НА ЧЕРНО МОРЕ

Кредовото възвишение на юг от Шумла е много остро полегато и е покрито с лозя в близост до града, при изхода за Константинопол. Нататък обширна равнина, покрита с пасища и тук-там с храсталаци, достига чак до подножието му и отива по-нататък към височините на изток от Ески-Джумаа (стария петък). Тази равнина с благоприятно местоположение за прехрана на добитъка, както и на кавалерията, квартируваща в Шумла, представлява сега само една обширна тераса на древния байсейн на Малък Камчик, когато е образувала дъното на морски залив, както свидетелствуват глинестите терциерни маси до Ески-Джумаа. Изгледът оттам към Балкана сочи вече отдалеч малката височина на тази част от веригата. Тези планини имат твърде меки очертания и вдлъбнатините там сякаш сочат проходите в близост до Доброл. След като се прекоси тази равнина, се достига на 3 1/2 левги от Шумла в Кюпри-Къой [селото на моста]. То представлява само един чифлик с няколко разпръснати къщи и е ограден с ниви. Там се минава по дървен мост малка рекичка, която, идейки от Шумла, протича в този пункт почти от североизток към югозапад, за да се влее в Голям Камчик. На юг тази долина е оградена с малки височини, залесени с дъбове и високи 800—900 фута. Пътят обикаля на юг, за да заобиколи споменатите [височини] и в подножието им се минава на 1/2 левга от моста през селото Кирнува¹²⁹. На 1 левга от Кюпри-Къой има чешма в източното подножие на хълмовете. Няколко турски каруци бяха разположени там и бяха пълни с жени, деца и покъщнина.

Слязохме оттам в долината на Голям Камчик по много остър наклон и отново срещнахме там турци, които се изселваха с каруци, теглени от биволи. Всички тия пътници идеха от Якова, голямо село на 5 левги от Шумла, до което скоро стигнахме. Жителите му се бяха съдили с едно съседно село за пасищно право и бяха изгубили процеса. Понеже считаха, че са несправедливо осъдени, бяха взели решение да напуснат пашалъка и всичко, на което бяха стопани. Беше странно да се види такава голямо селище почти пусто. Любопитно бе да се

нинското разклонение на билото на Балкана и след като се премине то, се слеза в Доброл, откъдето се разстила равнина към Карнобат. На 2 1/2 часа оттам е Беглербане и на 3 1/2 часа Бегмахале, а по-нататък — Карабунар. Между това селище и Кибилера¹⁰² има гористи височини с обсег 16 английски мили. Между Факи и Кибилера има пак най-вече гори. Ески-Полос е стар гръцки град с укрепление на скала. На 1 левга оттам е Петра, където в почвата има пръснати много гранитни блокове, и на 3 часа път оттам е Киркклияна.

разбере дали тази заплаха бе накарала властта да прибегне към помирителни мерки и дали наистина тези хора щяха да създадат ново поселение другаде. Един умен турчин, на когото заговорихме за това, ни каза направо, че тези селяни ще се върнат сами обратно и че не биха правили това, ако не бяха турци! Изглежда, той намекваше за този тип османци, пълни с предрасъдъци, които са налице в голям брой в Източна България и държат много на това, да се отличават от другите със зелените си чалми в цвета на Пророка. Фесът ги стъписва. Затова дори невоенните чиновници добавят една завързана кърпа наоколо във вид на чалма. Освен това тези османци от България следваше да бъдат извинени и тяхната привързаност към старите традиции от славните времена на Османската империя свидетелствуваше само за тяхната предвидливост, защото е сигурно, че те бяха най-изложени на това да изгубят имота си, или най-малко да претърпят материални щети при първото подновяване на войната с Русия. Долината на Голям Камчик, макар и слабо извисена, няма вече лозя, но е в голямата си част добре обработена. Върви се по тази река през пътищата, лъкатушещи през житни нивя или горички. В един пункт се прекосява малко гористо възвишение, което прегражда пътя и се намира на 6 1/2 левги от Шумла, отвъд малка планинска река, течаща от север към юг [и вливаща се] в Камчия. Тази река се преминава по брод на 1 левга по-нататък, под един яз, направен насред водата за една воденица. Тази река е не по-широка от 12—14 тоаза. Оттатък е турското колибарско село Турукели¹³⁰, където има рекичка, идеща от юг и също вливаща се в Голям Камчик. Планините от двете страни на долината са залесени с дъбове и са около 300—400 фута [на височина]. **Ка-то се продължи по течението на Камчик по южния му бряг, ограден с горички, се стига на 7 1/2 левги от Шумла до една рекичка, идеща от югозапад и течаща към североизток и до турското село Йедекмале¹³¹. На отсрещния бряг на Камчик е разположен Коимли¹³². Планините там стават малко по-високи и представляват хубав разрез на кредовите пластове, наклонени към север.**

Изоставяме Камчик, за да поемем покрай планинската река Йедекмале, която излиза от юг от една теснина, насочена от юг към север. Но на 1/2 левга от селото Йедекмале се завива на запад в надлъжна долина, както тази на Голям Камчик, простираща се от запад към изток в подножието на централното балканско село. Планинската река на споменатата долина също се влива на изток в Голям Камчик и протича в доста обширна и обработена вдлъбнатина. Бреговете ѝ, както и страните на долината представляват разрези на кредови оголени шисти. Планините там се извисяват само на 300—400 фута над речното корито. Най-сетне стигнахме до селото Лопучка¹³³ на 8 1/2 левги от Шумла и на 1400 фута височина. Между българските

жители има и няколко турци. Къщите им са обиколени от овощни градини и прегради на пътя не позволяват на прасетата им да влизат в нивите. Проходът на балканското било е на юг от това село и оттам започва половинчасово изкачване. Върховете над прохода се издигат само на около 100 фута над споменатия проход, който е на 1800—2000 фута над морското равнище. Целият този планински гребен е залесен с дъбове и понеже пластове там се наклонят на югоизток, южният склон е осеян със скалисти плаки. Тежко спущане $\frac{3}{4}$ часа. После пътят описва голям зигзаг, за да стигне най-сетне до стеснена долина, също така залесена. Върви се по нея. Тя е насочена от изток към запад и се влива в Малък Камчик, като си пробива път през малки скали от кредов пясъчник; трябваше да прехвърлим много пъти тази планинска река и най-сетне се излиза на малка тераса, където на 1369 фута височина е разположено турското село Тикени, окръжено с хубави плодни дървета и по-специално с орешаци и черници. Местните хора пресмятат оттам до Лопучка I $\frac{1}{2}$ левги [разстояние]. Билото на Балкана, гледано от това място, също не изглежда доста високо. Вижда се до каква степен този балкански прелез би облагоденствувал неприятеля, идещ от север. За щастие напредъкът му може да се забави от лошото състояние на пътя, главно през горите от няколко малки гънки на терена и от ограничения брой села, както и от няколко редута.

Оттам се слиза в дълбоката долина на Малък Камчик, чието течение е твърде добре означено върху виенската карта, докато няма нищо такова за пътя от Якова до Тикени¹³⁴. Малък Камчик тече ту от запад към изток, ту от юг към север и заема така поредица от надлъжни бразди и скалисти проломи. Понеже валеше, когато минахме, той беше въпреки наименованието си по-широк, отколкото Голям Камчик. Върви се доста дълго време по северното му крайбрежие, отначало от изток към запад, а на три левги от Лопучка от север към юг. На $\frac{1}{2}$ левга по-нататък се намира селото Бужала¹³⁵, откъдето на североизток се виждат островърхите балкански вериги, които не изглеждат оттук нататък да са с върхове над 300 до 400 фута и по на изток от 600—800 фута. Долината на Камчик отново кръжи на запад и в нея се влива един планински поток, течащ от северозапад към югоизток. Едвам на четири левги от Лопучка се достига до воденица, при която реката се преминава по брод. За да се стигне до този пункт, трябва малко да се отдалечи човек от твърде стеснените брегове на реката, да се прехвърли едно възвишение, откъдето спускането по глинен терен води до този брод.

Воденичарят ни приветствува, че пристигаме в подходящо време, защото реката нарастваше видимо и скоро не щеше да бъде възможно преминаването ѝ. Много важно е да имаш водач, за да преминеш по брод реката, поради това че реката е

завирана за воденицата и водата е много дълбока под това място. Най-напред се преминава през воденичния улей, който е доста дълъг, после се стига отвъд една вадичка до куп чакъл, откъдето се преминава през главния ръкав на Камчик много полегато от северозапад към югоизток през насип от речни камъни. Твърде подходящ би бил тук един висящ мост.

По-нататък е турското село Искодна¹³⁶, разположено върху малка тераса, откъдето се вижда добре южната предпланина на главния балкански гребен, т. е. островърхите и залесени планини по долните брегове на Малък Камчик. Край това село те съвсем не надминаваха 300 фута от наблюдателния пункт на около 1000 фута височина. Това село е без хан, но най-заможният местен селянин поддържа дом, отворен за пътници. На юг от Искодна се стига до долината на Богаздере (долината на пролома), която тече от север към юг, и на половин левга от Искодна има воденица. Тази тясна и залесена долина завършва с пясъчливи скали, които образуват нещо като врата. Оттам произлиза името ѝ. След това долината се разширява много и обикаля на изток, като се стига Богаздерекой, село на пет левги от Лопучка.

Прекосява се напреко равнината с пасища, която покрива дъното на тази част от долината. На север от нея има гористи планински гребени от по 800 фута, докато на юг има доста широко плато, високо 1423 фута. А наклонът му не е особен голям. Отгоре платото е необработено и тук-там с горички. Въпреки че не е много високо, от него се открива просторен изглед към Балкана. Най-високите върхове на север, изглежда, са тези над Малък Камчик, като че ли 800—900 фута над платото, докато планините, по-близо до него, са само 300 фута по-високи. На северозапад се различават към Карнобатския балкан и няколко връхчета над мястото, където се намираме. Най-красивият изглед се разкрива от върха на склона, който води към Айтоската равнина. За 20—25 минути се стига до нея по каменлив път и през горички. Този път, както и доста места по целия този маршрут, трудно биха допуснали пътуване с кола. При все това местните хора слизат оттам с каручките си, като прекосяват дори и целия Балкан по описания път.

Задъненото място зад Айдос е покрито с доста хубави ниви. Богатството им контрастира с грозните пироксенични скали, черни и голи по краищата, с еднообразен изглед, последните разклонения на Балкана. Трябваше да вървим около час, за да стигнем Айдос. По пътя срещнахме три туркини, които се лутаха съвсем сами из полето. На юг от Айдос е градското гробище и слабо или лошо обработена местност. Вече имахме случай да отбележим, че от Шумла нататък в близост до всички тези турски и български села нивите не бяха толкова добре поддържани и бяха без къпинаци, както в Мизия.

Кичалик¹³⁷ е колибарско селище, разположено на 760 фута

височина в подножието на остро възвишение от пироксеничен порфир на една левга от Айдос. Недалеч оттам се навлиза в малки дъбови горички, след които чак до Русукастро има съвсем необитаемо плато, покрито с много високи тревни или горички с *Paliurus* и с дъbove. Нещо като зимянка¹³⁸ от 7—8 фута височина произвежда странен ефект. Там заварихме елени. Ясно е, че в такъв район не се страхуваш да вървиш направо през нивите, без да се движиш по пътищата. Не се приближихме до мястото, където някога бе Бенли, село, разрушено при последния поход на русите, на Кабасалардере, което изтича от запад към изток в Черно море.

Отвъд малката долина на Ачлар-Дере, или на Русукастро (тур. Русукастер) пътят преминава през друго плато, също диво, но по-залесено. След полянка, покрита най-вече с един вид червена и височка детелина, се навлиза в истинска дъбова гора, украсена тук-там с лилии и с висок слез с червени цветове. Това възвишение се състои, както предходното, от пироксенични скали, които при разпадането си бяха създали много плодороден чернозем. Тук биха могли да станат най-хубавите култури поради това, че близостта на морето поддържа винаги там известна влажност на атмосферата и може да осигури отпращането на техния добив към столицата. Някога тези плодородни места вероятно са били населени и използвани. Едно разумно правителство ще съумее един ден да извлече значителни печалби от продажбата им на сърчни поселници. Само малка част от тези плодородни пространства турците биха могли да дават под ипотека срещу заем.

Кара-Бунар (черна чешма) е разположен на четири левги от Айдос на 710 фута височина в нешироката долина на Баклудже-Дере, течаща от запад към изток. В нея се влива Дербенд-Дере, малко под това колибарско село. Гори покриват южните склонове, а ливади — северните. Има само шестдесетина къщи. Изкачваме се на платото, на юг от това село, през доста стръмна и чакълеста котловина и отново пътуваме сред красиви гори, където не се вижда друго освен заобикалящите ни дървета. Това са само дъbove с малко ясен и оскруши. На 1 1/2 левги преди Факи стигаме най-високото място на гранитното плато, на 1183 фута височина, където намираме гюле, белег, че русите са минали по този път. Виждат се също известни следи от стар може би гръцки калдъръм. Склонът към Факи е остър. Но щом стигнахме край брега на незначителната планинска река Факи-Дере, течаща от изток към североизток, трябваше пак да преминем малък планински гребен, преди да видим селото, което подобно на всички в този край, е разположено в долина. Пристигането ни хвърли в смут всички кучета и стигнахме така съпровождани до къщата на българина, в която ни настани турският субашия. Един открит чардак пред малка къща бе нашата

спалня и малка морава, разстилаща се към рекичката, бе вечерната ни разходка.*

Факи е българо-турско село с около 160 къщи и 600 жители. Височините, заобикалящи долината на Факи, са само 300 фута на север и 500 фута на юг. Пътят в споменатата посока прекосява хубави пасища чак до отвъд Печиомале¹³⁹, където се пътува на височина над 2400 фута, ако се ръководи човек само от барометричната мярка. На 2 1/2 левги от Факи се прекосява малка скалиста равнина и планинска река, течаща от север към юг. Печиомале е българско колибарско селище, разположено на 4 1/2 левги от Факи, над и на север от Печиомаледере, планинска река, доста притисната между стъмнини и течаща от север към юг, а после от запад към изток. Един почтен селянин ни даде да обядваме там и ни прие с истинско гостоприемство, което не съществува в ония области, където има ханове.

Въпреки горещината продължихме да вървим през тази местност, в която няма нищо друго освен храсталаци и ливади. На две левги от Печиомале се прекосява рекичката. Теке-Дере, течаща почти от север към юг и по-нататък след друга долина се стига до обширно плато на около 2600 фута височина. То е покрито с дъбови горички и с драки (Paliurus) върху чакълеста почва. Този вид почва е господстваща в почти цялото западно подножие на веригата, крайбрежна на Черно море. Над това първо плато има три усамотени върха и на запад — било и хълмове, разстилащи се приблизително от запад към изток. Усамотените билá, изглежда, са Гьок-Тепе на г. Киперт, оттатък Ай-Дере, която се влива във Велика-Дере и Черно море. На две левги преди Ерекли¹⁴⁰ е рекичката Кучаталера-Су, която тече от изток към запад. На 1/4 левга оттам към изток е селото Тастепе¹⁴¹, разположено в подножието на възвишенията. След тази малка вдлъбнатина отново сме на подобно плато, както предходното, но още по-каменливо. На изток се виждат малки възвишения с полянки със сплеснати върхове. Вероятно поради нагънатостта на терена не забелязах Ковчат¹⁴² от Фъндикли-Дере у г. Киперт. Ерекли е малко турско село от 150 къщи с джамия. Разположено е в долина, чиито води текат към югозапад. Гробището се намира на северната страна на рекичката. На една левга към запад оттатък Текедереси развалините на стара гръцка кула на върха на Малка планина представляват най-яркият обект. Няколко ниви окръжават Ерекли. Платото между Ерек-

* През нощта ни откраднаха една малка торба, с която давахме храна на конете и в която имаше лула и канче. Не можехме да се съмняваме в друг освен в курнера, циганин, когото татаринът бе шибнал няколко пъти по пътя, за да го накара да стане по-внимателен. Той вероятно бе пожелал да си отмъсти или пък бе помислил, че торбата е негова. При все това татаринът не допускаше, че един курнер би могъл до такава степен да не го зачита, и обвиняваше в това зетя на нашия хазяин, който от завист бе малко навъсен.

ли и Кърклисе е покрито с причудливи гранитни скали, някои от които са подвижни блокове или пробити тук-там. Г. Киперт сочи по този път три планински реки или притоци на Теке-Дереси: Йери-Дере, Сирсабат-Дере и Китенли-Дере. Във всеки случай това са само рекички, сухи през лятото, които вероятно не бях забелязал. Равнината на южна Тракия се разстила пред погледа на пътешественика. Този пункт е великолепен, за да си създаде човек представа за състоянието на този край по времето, когато той е представлявал само един терциерен морски залив. Много слаб наклон, като този на едно крайбрежие, и чакълеста почва, като на стръмен морски бряг, водят към лозя, разположени на глинен терен и някога наносни. Човек си отдъхва, като вижда един красив, добре обработен край, след като е пребродил толкова пустотин, където всеки армейски корпус не би намерил нищо друго освен фураж, ако морето не бе толкова близо и не би доставило необходимите съестни продукти. Оттатък лозята белият терциерен варовик, излизаш от почвата, премрежва погледа и се простира чак до града Кирклисе, разположен на 703 фута височина, върху две възвишения, на ръба на долината на Искипе-Дере.*

Кирклисе (четиридесет черкви) е открит град с 15 000—16 000 души, с 6 джамии, от които двете са красиви, с много кубета. Има и гръцки черкви, един базар и доста дюкяни. Прочути са тукашните сладкиши. Населението е смесица от гърци, българи и турци. Оттам пътниците обикновено се насочват към Андринопол, но аз пожелах, с риск турците да ме вземат за чудак, да отида направо в Константинопол. Това мое решение стана повод за дълги преговори, които се прибавиха към останалите удоволствия на това пребиваване. Нашият татарин, сам жадуващ

* Понеже имаше чума в този град, щяхме да избегнем преспиването там, ако това бе възможно, но Ерекли също бе заразено. Ако ние можехме да прекараме на бивак без ядене, конете ни, вече омършавели, искаха храна. При това, ако не преспехме в Кирклисе, не щяхме да сме сигурни, че ще имаме на другия ден коне в този край, където пасищата са понякога далеч от градовете. И така, избягвайки хановете, отидохме в пощата. Това бе най-ужасното място, където бяхме спали досега. Това бе клон от пощенската станция на Шумла в по-малък мащаб. До истинска планина от тор се намираще един чардак, или открита галерия, чийто надупчен под и разбити перила подсказваха за вехтост. Но най-лошото бе стълбата, която не достигаше дотам поради липсващите на нея стъпала. Към тия неслоди се прибави още и едно важно обстоятелство — падането на здрач. „Акшам“ бе предизвикал затварянето на всички дюкяни и нашият хазяин, мензилджията, бе вече в харема си. При все това един от слугите му, може би негов кехая, ни каза с най-сериозен тон, че бе готов да ни достави всичко, което бихме пожелали. Имате ли месо? — Не. Имате ли пилета? — Не. Имате ли мляко? — Не. Най-сетне, след като прехвърлихме цялото меню на едно турско ядене, успяхме да установим, че бихме били доста доволни, ако налагайки властта на нашия татарин, можехме да утолим малко глада си с една кора хляб, бяло сирене, малко вино и кафе. На другия ден не можеше да прием кафе с мляко, защото турците твърдяха, че сред гърците има чума, а те единствени продаваха мляко.

да си отпочине в столицата, ми се противопостави и пощенските курнери не искаха да вървят поради разбойници, каквито се говореше, че има по страничния път, откъдето аз исках да мина. Напоследък там бяха видели кървави следи. Вероятно някой, на когото му бе текло кръв от носа. Аз останах невъзмутим и изчаках, без ни най-малко да се разсърдя, защото това е най-лоша аргументация в Турция, понеже простолюднето веднага ви взима за луд и изгубва уважението, което ви дължи. Най-сетне малкият син на мензилджията бе задължен да се качи на коня и ние заминахме.

Пътят минава през значителна част от Кирклисе, застроена на лека стръмнина, и после се прекосява през лозята и посаденията. След като се прехвърли рекичката Бююк-Дере и края на един гнайсов хълм, се стига до малка гора с високи дървета. Там бе ужасното място, където трябваше да ни се случи да използваме pistolетите си. Татаринът, който държеше своите винаги скрити под парче сукно, ги постави на открито, в готовност да действа. Но ние видяхме само няколко разпръснати гроба, които свидетелстваха, че наистина някога тук бяха задържали пътуващите в този добре разположен пункт поради усамотението на населените места и извивките, описвани по пътя посред гората. Скоро напуснахме тази китка от големи дървета и радостно продължихме пътя на разбойниците през една съвсем открита местност, на югоизток от която се издигат височини на 500—600 метра. Като наближихме до гръцкото село Йена¹⁴³, видяхме отдалеч един чадър и сметнахме, че ще срещнем някой западноевропейски пътник. Но това бе турчин на кон, който, изглежда, смяташе, че в този толкова сух край нашите чадъри са много удобни като слънчобрани. Йена се намира в добре обработена равнина, която образува малък залив в подножието на възвишението. Като взехме по чаша хубаво червено вино при един гръцки ханджия, отправихме се в галоп към Бунар-Хисар на другия край на равнината, в подножието на хълмовете от бял терциерен варовик. На изток от пътя се виждат лозя.

Бунар-Хисар (крепостта на чешмата) е голяма гръцка паланка с малко турски жители. Масивният строеж на множество каменни къщи и постаните улици показват достатъчно, че това селище е било някога по-значително отсега. Развалините на едно укрепление, което турците бяха завладели от гърците, сочи датата на залаза на тази паланка, която не наброява повече от 2000—3000 души. Отидохме там при агата, натоварен да доставя коне, защото мензилът, или организираният пощенски пункт, бяха престанали да функционират в тази посока. Той ни посрещна в гостната си и веднага започна сам да прави издирване, за да ни удовлетвори. В очакване отидохме да вечеряме в един съседен хан, разположен твърде живописно край една бърза река. Разбрахме откъде произлиза името на града. Там

именно, излегнати под една решетка, се наслаждавахме на всичко, което представлява сладостите на османеца, а именно — прохладата, когато слънцето е изгарящо, и великолепната вода. Тази станция ни бе компенсацията заради лошата станция в Къркклисе. Една хубава вечеря ни създаде толкова добро настроение, че един от другарите ни се хвърли да отговори с целувки на намиганията на жените по прозорците за голям скандал на османците, които бяха на улицата.

На $\frac{3}{4}$ левга от Бунар-Хисар се намира мястото, наречено Теке. Ако се съди по съборените водохранилища, това място ще да е било някога паланка. Днес там има само местност, покрита с храсталаци, в сред която се вижда малка джамия и срещу нея квадратна постройка, окръжена със стена. Джамията е само паметник, в който се пазят останките на военачалника Ахмед, завоювателя на този край, и останките на неколцина от роднините му. Една рогозка окръжава гроба, за да може човек да се помоли там. Около тази сграда има гробища, място за поклонение, а квадратната постройка е странноприемница за поклонници. Моят татарин като истински османец не пропусна да коленичи и да се помоли горещо бог да благоволи да изпрати нови подобни герои, защото той смяташе, че това отдавна трябваше да стане. Кой знае дали не се помоли за египетския паша, който в 1837 г. беше идолът и надеждата на много мюсюлмани. Край гробищата имаше китка огромни платани, под чиято сянка някога е текла чешма. Сега тя е разрушена, но изворът съществува пак и е също толкова прохладен и великолепен, както и всички, които бликат в непосредствена близост с терциерна и древна почва по протежение на крайбрежната верига на Черно море. Тази планинска верига, закриляща доста областта от разрушителното въздействие на североизточните ветрове, е с почти средиземноморска растителност, поради което паланките в този край имат нещо средиземноморско.

На 2 левги от Бунар-Хисар е селото Туручак¹⁴⁴, след което се преминава по гребена на чакълести хълмове, покрити с дъбови горички. Най-високата им точка, изглежда, достига до 1000 фута над морето, или до 300 фута над съседната равнина, която се разстила напред. На една левга преди Виза височините образуват задънено място. Внезапно сме поразени от живописния изглед на този град, построен в полукръг около издадена напред част от планините към изток. Върху нея има разрушена крепост и тя стърчи над обширната равнина, покрита с могилки. Тесният калдъръм, който се спуска от хълма към този град, е може би гръцки строеж.

След това спускане, което трае около половин час, се пътува през обработена местност, тук-там засенчена от хубави орешаци. Една планинска река тече току до подножието на хълма, идва откъм изток и се влива в Еркене при Синаки¹⁴⁵. Изкачихме се веднага на най-високото място на града при конака на аяни-

на, недалеч от крепостта. Този почтен турчин ни прие доста учтиво и ни изпрати да се настаним у едно гръцко семейство в долната част на града. Трябваше впрочем отново да се спуснем по наклонените настилки и отново да излезем от стената на стария град, от която все още личат огромни стени, изградени с тухли. Градината на аянина се поддържа от една част на това масивно укрепление. Най-голямата част на града е в подножието на хълма, на източния и югоизточния му склон. Населението му ще да е около 5000 души, главно гърци.*

За да се стигне от Виза до Мизия, трябва само да се премине през малките залесени възвишения на изток от града и да се слезе до Толопаз-Дере. Но за да се върви оттам покрай Черно море до Босфора, трябва да имаш коне, защото по тези склонове няма никаква пощенска станция, нито пък средства, чрез които може да се мине и без нея. Аянинът на Виза ни достави коне за Серай, които бе накарал да вземат от този и онзи и ги бе поверил на един жител, също задължен да достави един та къв товарен добитък. Пътят от Виза до Серай минава през обработена равнина и сред пасища, като върви доста далеч от хълмовете на изток. Там се виждат още няколко върха с разширени

* Когато дойдохме до вратата на нашите гръцки хазяи, отначало не искаха да ни пуснат. След това дворната врата се разтвори с двете си крила, но ясно личеше, че пристигането ни беше предизвикало ужас. Млади жени бягаха от главната къща към пристройките, затваряха се с възгласи на отчаяние врати, свързващи с други жилища. Стопанката на жилището, една дебела гъркиня, облечена в шалвари, привързани високо по турски, се появи пред нас, като стоеше на разстояние, и развърза по безподобен начин езика си. След като водихме преговори, за да я успокоим, че не сме чумави, нито пък се бяхме заразили от Кирклисе, тя се съгласи най-сетне от немай-къде да ни настани и ни постави в много гореща стая, където отглеждаше буби. Нашият татарин, който отдавна познаваше хитростите на гърците, не се остави да го водят за носа, предполагаше вече, че главната къща има неподходящи помещения. Най-сетне след половин час брътвежи бяхме настанени в едно първокласно помещение с голяма гостна, около която имаше много стаи. Гостната бе нещо като чардак с прозорци и капаци и таванът бе самият покрив. Тя бе покрита с хубави килими и възглавници и отстрани имаше куп завивки, килими и възглавници за ношуване. Като предпочетохме чист въздух, поискахме да отворим повече прозорците, но ни предупредиха милостиво, че в съседната къща има чума и че тя може да дойде през прозореца, който искахме да отворим.

Постепенно се опознахме с цялото семейство, което, изглежда, се успокои. Можяхме да похвалим много кулинарния дар на гъркините, които много повече са умели в яхните, отколкото сръбкините, но не можяхме да се разберем относно затварянето на прозорците, които трябваше да държим затворени и през нощта, защото чумата щяла именно в този момент да влезе в жилищата. Напразно се правехме, че заспиваме, за да пуснем въздух, шом издебнехме да заспят надзираващите ни. Но тези жени бяха похитри от нас и престанаха опалкванията си и разказите си за чумата едвам когато отстъпихме пред тяхната молба да се издушим по-скоро, отколкото да отворим вратата на ужасния демон. Като узнаха, че един измежду нас бе лекар, те, мисля, не биха ни пуснали да тръгнем, ако не бяхме им оставили неизбежните предпазни средства срещу чума и безплодие. Техните предложения по последния въпрос бяха неповторими по рода си, пък и нашият татарин се оплакваше, че няма тяхното доверие в медицината.

конуси, които г. Киперт е представил под името Бейтепе и на север — Чалига-Дере. Турските села Ервени (Еврени) и Чакерли¹⁴⁶ са на две левги от Виза на изток от пътя и по-нататък е селото Каватли (Кабакли).¹⁴⁷ Преди да се стигне до него, се минава Еркене, която тече от североизток към югозапад, след като по-нагоре тя влочи водите си от северозапад към югоизток, отвъд хълмовете Каратепе на изток и на североизток от Виза.

Серай или Сарай, е градец с около 1000 жители, окръжен с ливади. Там се вижда една постройка за склад за селитра, една джамия и обширен полуразрушен конак, където някога е пребивавал агата. Но подобно на много други селища по бреговете на Черно море и Серай, изглежда, бе пострадал през последната война. Агата живее в малък приземен етаж и ни посрещна много любезно, без да бъде в състояние да ни достави коне, преди да изтекат няколко часа. Един от нас поиска да застави човека, който бе дошел от Виза с нас, за да продължи по-нататък. Но този грък отговори веднага, че дори ако агата бе пожелал да нареди да го обезглавят, той не ще направи и стъпка по-нататък. Действително не му бе заповядано такова нещо, защото имаха голяма нужда от коне за жътвата. В очакване да се намерят коне агата нареди да ни поднесат вечеря в малък къошк сред двора му, единственото място, където можеше да се застане на сянка, защото в градеца нямаше дървета. След това прекосихме околностите на юг. На една левга в това направление се намира чифлик, ограден с няколко дървета, и на 1 ¹/₄ левги по-нататък е голямото село Карлук¹⁴⁸ (неточно поставено върху картата на г. Киперт). После отвъд доста стеснената долина на Марукадере, източен приток на Еркене, се намира терциерно плато на 925 метра височина, което е достатъчно високо над района, за да позволи от този пункт човек да си създаде известна представа за областта. Пътниците следва да очакват същите спирки и в Йеникьой и Чаталджа. Затова този път не е за препоръчване, освен ако човек разполага с време и рискува да изгуби по един ден за всяка пощенска станция. Пътят се приближава до хълмовете едвам към Йеникьой, откъдето се прехвърлят височините с развалини от стените, сочещи древното местонахождение на Атанасиевата стена¹⁴⁹. Възвишенията на Инджигиз и Чаталджа са също съвсем лишени от горички и дървета, както и тези в околностите на Чорлу. После се преминава долината на Карасудере (долината на черната вода) и друга планинска река, която прекосява целия полуостров и извира от куштепе, възвишение на брега на езерото Делкос¹⁵⁰. И двете се вливат в лагуната на Бююкчекмедже. Може да се отиде право в Константинопол или през последното селище.

VIII

УКАЗАНИЯ ЗА ПЪТЯ ОТ МАЧИН ИЛИ ТУЛЧА
ЗА БУРГАС ПРЕЗ ПАРАВАДИ ИЛИ ВАРНА

Ние споменаваме този важен път само за да го препоръчаме на бъдещите пътешественици, защото тези, които са минали по него, не са обнародвали досега значителни бележки. Отдавна е време да се познаят с положителност физическата и геологичната структура на Бештепе или на тези твърде значителни височини между 700—800 фута височина между Мачин и Сачи¹⁵¹, Тулча и Бабадаг. Дори и в Мачин има стръмни брегове от 30—40 тоаза височина. Още е неизвестен строежът на змийския остров преди устието на Дунава. Терциерната алувиална степ на Добруджа изисква все още подробни наблюдения. Известно е само, че тази местност, често безводна, е тук-там доста извисена над морето и че завършва с малки глинесто-пясъчни стръмни брегове било над Дунава, както е при Хърсова, било над Черно море, както е при Кустендже. Там в много селища няма вода през лятото и населението е доста пръснато, особено откакто русите прехвърлиха част от жителите по островите на Дунавската делта, грешка, допусната от турците. Има много овчари. Затова пък пътят от Расова за Кустендже е често описван.

Хаджи-Оглу-Базарджик се намира на тераса на юг от Табан-Дере. Това е, казват, град с 5000 жители, повечето мюлюлмани. Има десетина джамии. Околностите са обработени и около града има градини. Пътят от този град за Козлиджа е покрит с множество гори и минава над много кредови тераси, които се повишават малко, като се върви от север към юг. Козлиджа е градец с 3000 жители, най-вече мохамедани. Оттам се стига Сиришен-Дере и Паравади, преминава се през ниски възвишения, за да се достигне долината на Камчик, пресича се Емине-Балкан през долината на Делидже-Су и се слиза в обширната равнина на Надир-Дере, която е отделена от Айдос само с ниска тераса, покрита с малки горички. (Вж Originalnachrichten und Beobachtungen über den Schauplatz der Kriege zwischen Russland und der Pforte, Berlin, 1822; in 8° от един военен с доста добра карта на два листа.)

Ако се мине през Варна, се стига до Базарджик, като се премине през ниски плата, които изчезват към Теке-кьой, мястото, където е гробът на Владислав IV, полски крал, и съседно на полето на злощастната битка от 10. XI. 1444 г., където бяха разбити обединените унгарски, полски и влашки войски, събитие, улеснило окончателното установяване на турците в Европа. Едно по-извисено плато отделя залива на Варна от Камчик, който се минава по брод, за да се стигне Фудукли¹⁵². Тогава си в подножието на склоновете на Хемус, които завършват доста внезапно на брега на Черно море при Емине-Даг. Върховете ѝ не са повече от 2000 фута. Може да се заобиколи оттам,

като се придържа човек на известна височина над морското равнище. Това е пътят, минаващ през Казак-Кьой и Емине и завършващ към Мисиври и Ахиоли. Освен през долината на Казакдере той преминава през множество теснини и урви и разкрива, както ми казаха, доста приятни гледки към стръмните крайбрежия. Един по-пряк път минава през по-високи места, а именно този през Дервиш-Йован¹⁵³, Арнаутлар и Айваджик, село, разположено сред Балкана в долината на Казак-Дере. От този пункт само се преминава тънката верига на Балкана и доста стръмно се слиза в равнината на Таши-Дере или Хаджидере на г. Киперт. Между дъното на този древен морски залив и равнината на Бургас има само една много ниска, дива и безводна тераса.

ТРАКИЯ

IX

МАРШРУТ ОТ ТАТАР БАЗАРДЖИК ИЛИ ОТ ФИЛИПОПОЛИ ЗА БУРГАС ПРЕЗ КАЛОФЕР, ЕСКИ-ЗАГРА, ЯМБОЛИ И АЙТОС

Една алувиална равнина, много еднообразна и почти безлесна се разстила на север от онази част на Марица, която е между Татар Базарджик и Филипополи. Тя се напоява от шест реки. Харман-Дере, Козлу-Дере¹⁵⁴, Труча, съединена с Алван-Дере, Кумсу-Дере¹⁵⁵ (долина с река през пясък) и Вопче на г. Киперт или Йопсу¹⁵⁶ от виенската карта. Ако се тръгне от първия град, са необходими 24 $\frac{1}{4}$ часа, за да се стигне Ески Загра, докато от Филипополи пътуването е от 19 $\frac{1}{4}$ часа. Най-краткият път от Филипополи е естествено този през Папазли, Чирпан и Паша-Дере¹⁵⁷ в горния край на Служю-Дере, който г. Киперт именува със Сасли-Дере¹⁵⁸. Това е преход от 15—16 часа. Г. Фрер и един жител на Турция, които бяха минали през различни пътища, бяха любезни да ми съобщят за това някои подробности. Ако се тръгне от Татар-Базарджик, се приближаваш до ниските възвишения, които отделят непосредственото подножие на Висока Стара Планина от алувиалната равнина. Там се преминават един след друг шестте ѝ планински реки. Срещат се там, или по-скоро се преминава край доста села, най-вече български, някои от които са само на картите, като Черна гора на Комлу-Дере, Карамустафалар на Кумсу-Дере, Демирджилер¹⁵⁹ и Павла. Други села остават скрити, особено в гористите долини, възкачващи се към Висока Стара-Планина (Коджа-Балкан).

От Павла¹⁶⁰ се отива в Илиджа или Лиза в долината на Рашка, която носи тук или по-надолу турското наименование Вопче. Ако се тръгне от Филипополи, се стига Илиджа чрез Чобан-Бунар¹⁶¹ (овчарски кладенец), като се върви по долината на

Вопче. Там има топли хидросерни води. Очевидно е, че картата на г. Киперт е погрешна в този пункт от пътя, а виенската е доста точна, защото г. Фрер ме увери със сигурност, че след като се премине водоразделът при изворите на Рашка и на Тонджа, се минава селото Калофер. При това аз сам видях този планински прелаз от горната равнина на Тонджа нататък и прецених, че височината на съседните гористи планини е 2900 фута височина. Но тъй като Илиджа е още в планината (на 1500—1600 фута?) и басейнът на Тонджа е с височина 1700 фута, се достига до заключението, че този прелаз преминава през доста дълбока празнина, съпоставена най-малко в сравнение с Висока Стара планина. От този прелаз (на около 2200—2400 фута?) долината с изворите на Тонджа води доста постепенно пътешественика чак до алувиалната и разделенила се равнина на Шипка и Кезанлик, откъдето съвсем напъряко се минава през последния град. По този път има множество села, аз сам видях някои. След като съобщих маршрута от Кезанлик за Ески Загра, си представям, че тръгвам от този град. Върви се на изток покрай подножието на северната верига на Ески-Загра и се преминават редица градини и хубави насаждения. На $\frac{1}{2}$ левга от града се прехвърля едно свързващо варовиково възвишение и се преминава през река, която тече от север към юг. На $1\frac{1}{2}$ левги след това е селото Реста¹⁶² и след него село Дурбок¹⁶³, населено с мюсюлмани и разкрасено с орехи. Друга река преминава през пасищата, като също излиза към север, или от източното продължение на веригата при Ески Загра. Тези планини изглежда, че са 1000 фута високи и около основите им има хълмове от по 400—500 фута височина. Те се наричат в онзи край, както се говори, с името Градица.

На 3 левги от Ески-Загра има на север от пътя едно турско село с джамия и един от тези особени стражеви постове, където първият кат се издава над една квадратна кула, която го поддържа. Той бе съвсем разрушен. Равнината, в голямата си част от пасища, изглежда наклонена малко към запад. Там има една рекичка, която тече от север към юг. Вляво остава селото Киркьой, разположено при изхода от една варовикова теснина на $\frac{1}{4}$ левга разстояние от пътя. Кара-Бунар (черната чешма)¹⁶⁴ е друго село на 3 левги от Ески-Загра и малко по-нататък след $1\frac{1}{2}$ левга на север от пътя — друго турско село, откъдето идва рекичка, течаща на север — юг.

Веригата на север от пътя се снижава значително, като се почне от тези околности, и на известно разстояние от планините посаденията отстъпват място на обширни пасища с чернозем, белег за древни водонаходища. Там се отглежда много добитък. Кладенците, които копаят там, съвсем нямат добра вода, защото подобно на унгарската пуста и тук не ги изкопават твърде надълбоко.

Иени-Загра е малък турски градец, който с незастаните

си и твърде широки улици прилича доста на унгарско село. Изглежда, че има около 1000 жители. Има джамия и аянин. Понеже е заобиколено с великолепно пасища, човек би помислил, че би трябвало да има масло. Но в Турция нищо не ни очуди повече от това прясно масло в Йени-Загра, защото не видяхме такова никъде другаде.*

Планините, които се виждат на север от Йени-Загра, се наричат Баир-Даг и изглежда да са 300 до 500 фута височина. На 1 левга на югоизток от същия градец започват малките възвишения, които продължават чак докъм Ямболи. Те се показват във вид на удължен хълм, 150—200 фута висок, и се разстилат от североизток към югозапад на разстояние от 1 левга. По-нататък на изток в равнината се различава втора поредица възвишения или по-скоро два планински хребета, които дават вид на слети в един. Височината им, изглежда, достига до 100—300 фута и те заемат разстояние от 2—3 левги дължина.

Плодородният чернозем продължава отвъд Йени-Загра и широкият, но незастръпан път е прокаран през житни нивя, които се разстилат до безкрая. В дъждовно време този път ще да е недостъпен. Това е глината именно, която използват за печени на слънцето и смесени със слама тухли, нещо доста показателно за това, че климатът на Румелия е твърде сух, тъй като подобни материали биха се разпаднали на кал, ако ги поставеха при толкова влажна атмосфера, каквата е в Англия.

На една левга от Йени-Загра на север, на $\frac{1}{4}$ левга от пътя, остава турското село Хадидже¹⁶⁵ и на $\frac{1}{2}$ левга оттам сме вече доста далеч от планините, които се разстилат почти от запад към изток, за да може да се прецени височината им. Минава се край малко усамотено възвишение, 60 фута високо, което се състои от древен интермедниерен компактен варовик. На две левги от Йени-Загра едно минаре бележи на север в подножието на планините турското село Асоли. Тези оголени възвишения изглеждат отдалеч не повече от 150—200 фута височина и между вдлъбнатините там се забелязват от време на време иначе твърде извисените и залесени била на Балкана.

В тази част от пътя има обширни нивя с бобовото растение леплеб, нещо като бакла, която се яде само печена. Там се натъкнахме на един човек, който свиреше на гайда. Един стражеви пост с наддаден над долната част етаж бе в близост до един чифлик. Плетът му бе украсен с конски и волски глави.

Тази еднообразна равнина без дървета най-сетне бе пресе-

* Преспяхме при началника на пощенската станция, който ни уреди истинско угощение за Турция, понеже към оризената пилешка супа бе прибавена и печена гъска, зелен боб, зелена салата и масло. Понеже нямаше вино, той влезе в преговори по този повод с доставчика на аянина или с друг местен жител, нещо, което ни докара посещението на няколко турски офицери. Този мил османец ни бе много обикнал и не ме пусна да си замина, без да провери пулса на жена му, поставена зад вратата на двора му, болна, не си спомням от каква неизлечима болест.

чена за малко от една рекичка, протичаща от север към юг. Отвъд нея има огромно пространство, заето от един вид едро, диво, маслодайно растение с човешки бой (*galega officinalis*)¹⁶⁶. Би казал човек, че нарочно е посадено, до такава степен то плътно покриваше местността. На 2 1/2 левги от Йени-Загра се преминава селото Менгели. И се стига до малка поредица трахитични хълмове, отчасти залесени и отчасти покрити със сухи пасища. Около средата му е разположено селото Кирмени, също с няколко османски жители и голям чифлик. Един българин поддържа там хан в някакъв хамбар.

Тук е наред път между Йени Загра и Исливне и между Йени Загра и Ямболи, или Ямбол, последният град, който се вижда напред почти на изток-югоизток, на 4 левги всред китки дървета в долината на Тонджа. За да се достигне до него, трябва да се мине през селата Къопекли (кучешкото)¹⁶⁷, Бозадж¹⁶⁸ и Амсория¹⁶⁹, като се слиза по неголям наклон. Ако, напротив, се отива към Исливне, се изкачва на изток, на 3° северно от българското колибарско село Яякикьой¹⁷⁰, което се намира на една малка левга от Кирмени и по-точно — на невисокия планински прелез, откъдето се слиза в долината на Тонджа. Горички покриват склоновете на височините. Различава се едно село на брега на Тонджа и по-нататък се извисяват върховете на Балкана зад Исливне. За да се стигне до големия дървен мост и водениците на Тонджа, трябва да се върви покрай брега в продължение на цял час. От Ямболи се отива в Кафтан, като се минава през много нисък водораздел, едно от тези толкова чести възвишения в крайбрежната верига на Черно море. След това се върви през долината на Боклудзедере или Боклуджадере, за да се стигне до красивата котловина на Карнабат, окръжена с лозя и с хубава растителност. Карнабат е отделен от Айдос само чрез частично обработени възвишения. Неголямата им височина се откроява при пръв поглед поради съседството на Балкана, който не надминава 2000 фута. Айдос е разположен по източната страна и при излиза на една долина, която се възкачва към балканското подножие и е оградена с голи скали, прилични на древните базалтни изтичания в Оверн. Айдос е много пострадал през последната война, базарът му вече не съществува, центърът на града е пълнен с развалини и извън това чумата и емиграцията намалиха неговото гръцко и българско население. Не се изчислява на повече от 3000 души. Рекичката в долината прекосява града. Един каменен мост е направен там и на източния бряг в подножието на хълма е аянският конак с харема му. Срещу това жилище, окръжено със стени, има малка джамия. Гърците живеят най-вече в противоположния край на града. Аянинът ни посрещна с много учтивост и с турските обноски на висшето общество, при все че до неотдавна той е бил само татарин на силистренския паша.

От Айдос за Бургас областта е покрита с необработени рав-

нини и отделени от продължението на вулканичните хълмове, [находящи се] близо до Айдос. На една левга от този град, в североизточния край на първата равнина се вижда селото Кади-Кьой в подножието на хълмовете. После се прекосяват каменливите възвишения, сред които има малка рекичка. Спускайки се, се стига на 2 ¹/₂ левги от Айдос до минерални хидросерни бани¹⁷². Сградата има само едно помещение и е усамотена сред безплодна равнина, в чийто край блестят водите на Бургаския залив. На ¹/₂ левга на север има няколко къщи, в които живеят петима турци и двама българи. Там пребивават семействата на двама-трима души, свързани с баните.

Няколко коли, влачени от волове, бяха се разположили наблизо със скрити в тях туркини. Чумата бе попречила в 1837 г. да дойдат хора тук за бани и дори не бяха построени дървени къщички, които обикновено изграждат за продажба на различни вещи или необходими неща за пътниците. Трябва да си призная, че е необходимо да си османец или болен, за да се настаниш в тази пустиня, където единствените източници са кафенето и един къошк, непокрит и издигнат срещу банята.

След като се изкъпахме и с отвращение видяхме някои мюсюлмани, които си позволяваха да перат мръсното си бельо в банята, ние седнахме по турски на чардака, за да вечеряме, и задоволихме любопитството на османците с новините от страната на гяурите (вж. моята по-късна преживелица в моята *Turquie d'Europe*, т. 2, с. 475)*.

X

МАРШРУТ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ЗА САЛОНИК ПРЕЗ ТЕКИР-ДАГ И СЕРЕС

Този маршрут започва от Константинопол през Ески-Ерекли¹⁷³, Родосто, Айнаджик, Галиполи до Малгара (с. 144—148).

За да се стигне от Малгара до Кешан, се преминава през долина, за да се достигне до друго плато. На ¹/₂ левга от Малгара вляво остава селото Рузгяр¹⁷⁴ (вятър), а на ¹/₂ левга по-нататък Алиш-Кьой**¹⁷⁵. На юг към морето има възвишение, което е малко по-високо от платото, на което сме, и е покрито с горички от дъбове. Най-високата точка на платото е на 1 ¹/₂ левги преди Кешан, но има съседни възвишения, които са 100—150 фута по-високи или 1365 фута над морското равнище. Слиза се от това диво плато в една долина, която се разстила от изток към запад, в същата посока, в която са разположени възвишенията. Голямото българско село Булгарскьой е разположено там и водохранилищата му подсказват, че водата е рядкост в тази камен-

* Ако пътеката между Кезанлик и Ески-Загра през Харманкьой¹⁷⁶, Хамурзуца¹⁷⁷ и Адатене наистина съществуваше, името на колибарското селище Лиша или Илджа? може би означаваше там минерална вода.

** На картата има Атикьой. Кое е вярно?

лива терциерна почва. За да се стигне там от Кешан, се върви покрай подножието на малки островърхи хълмове, покрити с храсталаци. Използува се за целта коритото на малка, пресъхнала през лятото планинска река, която идва от тези възвишения и е с каменисто корито. Върви се по тази урва и се прекосява на запад едно възвишение, отвъд което се виждат напред на едно плато 40-те вятърни мелници на Кешан, наредени като войници.

Кешан (тур. Руз-Кьой или Руш-Кьой е доста жалко градче с около 2000 жители. В околностите му има малки хълмове, от които единият на север е Мал-Тепе (Малкото възвишение). **Тамощният аянин** има доста обширен конак и един харем. Не е останала нито следа от древното византийско укрепление. Мензилът, или пощенската станция, се представя пред пътника като много долнопробна и мръсна сграда. Обширният чардак ни се видя за предпочитане, особено във време на чумата, пред тези стан, които не бяха метени от доста дълго време. В замяна на това пред нашето жилище имаше един разкошен източен платан, който хвърляше сянка върху хубава чешма с голямо кръгло, добре запазено каменно корито. Тъкмо там за пръв път избухна разпра с татарина, причинена от неточността на картите при изобразяването долината на Марица и местоположението на Термолица и Ипсала, които г. Викенел бе най-сетне установил. За да сложат край, виждайки нашето упорство, началникът на пощенската станция и татаринът млъкнаха най-накрая и основателно можеха да ни считат за малко побъркани (дели).

На една левга от Кешан се намира Йени-Кьой, разположено на ниско плато, малко под това на Кешан. Понеже ни изненада буря, ние се приютихме в един чифлик, където бяхме добре приети от един турчин, воювал срещу русите и ранен там. Много лек наклон изцяло в пасища води от Акор-Кьой, гръцко-колибарско селище, почти до една левга на юг от Ипсала и на брега на голямата Маричина равнина.*

Равнината чак до Марица е местност с блата и пасища, откъдето островът Самотраки произвежда величествен ефект. Марица се минава на една солидна лодка. Преспяхме във Феред у много симпатични гърци. Този градец, за който вече говорих, има също две вятърни мелници. На две левги оттам, на югозапад в Илиджа (Лъджа на г. Киперт) има хидросярна минерал-

* След доста обилното пиене на вино моят татарин бе забелязал, че слугата ми, някогашен сръбски полицаи, бе си задържал две-три пари от това, което бе по сметката ми. Той го упрекна много остро за тази дребна кражба, както и за това, че бе оставил да загинат конете ми в Константинопол поради чисто безобразие. Освен това, понеже отдавна търсеше случай да му покаже властта си и да унижи славянската му гордост, той го шибна леко с камшик. Моят сръбин, вбесен, сложи ръка на револверите си, но турчинът бе по-пъргав и зареденият му пистолет бе в ръката му, преди онзи да бе измъкнал от пояса си единия свой [револвер]. „Стреляй, ако можеш, му рече той хладнокръвно.“ При тези думи слугата ми се отрезви, защото сигурно бе, че татаринът щеше да го улучи.

на баня¹⁷⁸, в която местните хора отиват най-вече през май да провеждат десетдневно лечение. На една левга на запад от Илджа е селото Хайнлар¹⁷⁹.

Пътят от Феред за Кавала (Кавал?) (на турски и албански овчарска кафала)* е прокаран през нещо като крайбрежен път над морето и последните склонове на Родопите. Там се преминават по брод доста планински реки. При все това освен при Макри и Кавала тази тераса е много широка, за да може да се сравни този път с крайбрежния път в Италия. Съседните острови и тук-там гръцки, български или мохамедански села в планината се прибавят към очертанятия с морски изглед, по продължението на този бряг. При все че не бях направил прехода от Феред до Кавала, смятам да прибавя моите сведения към посочванията на картата на г. Киперт, защото те се основават в голямата им част на едно още неиздадено резюме на г. Викенел.

Обикновеният път минава далеч от морето във вътрешността на областите от Перистерия¹⁸⁰ (Гълъб, тур. Гюверджилик) и пресича последователно четири планински реки, а именно Илджа-Дере (Луцу-Къой-Дереси на Викенел) и Бодама-Чай в Перистерия, които се вливат в морето между Феред и Макри и извират на южната страна на Мукате-Яйла, един от източните краища на Родопите. Недалеч от Перистерия на североизток остава селото Шапчилар, докато има едно Шапци, или Шапхане, на север от Ярдимли-Тепе на пътя от Шапчилар за Комулджина. Това са селища, където се извлича стипца от трахитичните скали, защото Шап означава на турски стипца. Понататък, като се мине малък вододел, се слиза между две планини по протежението на една планинска река в Къопекли-Къой (кучешкото село). Оттам вече не напускаш бреговете на Егейско море и подножието на много стръмния склон на планините. Прекосява се Ярдимли-Дере, която се спуска от върховете Коджа-Яйла и Токачик, и след три други планински реки се стига Комулджина (тур. Гюмюрджина) и алувиалната равнина със солниците ѝ. Това е резултат от свличането на много сипеи. В Нарли-Къой се преминава Куру-Чай (сухата река), която тече от север на юг между планините Карлук на изток и Караоглан на запад. Стига се Яфи-Къой на тази река и надясно остава Борихане в подножието на планината [разположено] на една планинска река. Оттам до Дербенд пред подножието на високите планини навред е една алувиална равнина, която е само делтата, образувана с течение на времето от Карасу. Това е съвсем аналогичен случай, както с равнината на Комулджина. Ако можеше да се махне водата на двете места, би останало това, което тиролците наричат морени, а французите от Дофине и Савоя конус от отломки. Карасу, или Места, е една

* Маршрут, набелязан според бележките на различни пътешественици.

от най-големите реки на Родопите. Главните ѝ извори са според г. Викенел Белица и Йокурут до Разлог и главният ѝ приток Доспада-Дере, отделен чрез високата Доспада-Яйласи от дългия и красив пролом на Късдербенд на Карасу между Неврекоп и Елешница. Остров Тасос се показва като голям извисен и стръмен масив, над който са върховете Илиос и Хипсария — 3255 фута височина.

От равнината на Карасу до Кавала, градец с 2000 души, пътят върви непосредствено до морето, като подножието на планините навлиза във водата. Пътят от Кавала за Серес минава през Прависта (тур. Пирауца), пресича котловината на Ангиста или през Орфани в южното подножие на много високия връх Пилав-Тепе или Пирнари¹⁸¹. Прехвърля се Стримон при развалините на Мармара¹⁸² и на Йени-Къой и се върви покрай него чак до Мармара. Този завой се прави поради блатата на Тахино и оризищата покрай Стримон до излаза от Ангиста. Може също да се стигне до Серес през малкото възвишение зад Кавала през Драма, Зихна и южното подножие на Меникион. Котловината на Ангиста е само голямо задънено място на Сереската котловина или тази на Долни Стримон. През нея минават Ангиста и многобройните ѝ притоци. Един от главните е Мутница. Той извира съвсем оформен от варовиковата планина на Боздаг, който отделя долния басейн на Ангиста от този понагоре от Лиса. Този последният е ограден на север от билата на Алиботуш и на Страгач, на запад от Чаирли-Балкан и на юг от Сминица и Боздаг. Всички тези води се вливат в Катавотрон, под Боздаг. Това е откритието на г. Викенел (вж. *Les Archives des Missions étrangères*, 1851 г.). Равнината на Ангиста е много благлива и дава много пиявици за търговия. Съществува едно разрушено укрепление към Прависта.

През Серес минава Тутли-Су¹⁸³, която извира в подножието на върха Зимница и тече между Меникион и предпланината на Чаирли-Балкан. Долината на Тутли-Су образува връзката между Серес и Лиса. Серес е главен град на малък пашалък, някога наследствен, начело на който сега е един мюселим. Като се има пред вид много планинската му част в Родопите, той не ще да има повече от 100 000 души, включващи доста гърци главно към Серес. Но плодородието на котловините му го прави отчасти един от най-цветущите райони на Турция. Драма, Мелник, Демир-Хисар, Неврекоп и Лиса са селища на главните аяни. Серес е открит град с над 25 000 души. Има обширен конак за пашата, дузина джамии, гръцки черкви, два значителни базара, фабрики за памучни платове и кърпи. Износът на памук го прави един от най-търговските градове в Турция. Търговските пътища от Серес за Салоник и от Серес за Дубница са доста използвани и главно през зимата има движение по този от Серес за Филипополи през Неврекоп. Лятно време там има опасност от разбойници. За нещастие близостта на оризищата и блатата прави Серес нездравословен през лятото, поради което

заможните хора отиват да живеят оттогава в летните си къщи по склона на хълмовете на Серес, където има лозя. В околностите на този град пашата има градина, някога собственост на могъщите и наследствени бейове на Серес. Последният бей Исмаил бей, баща на Юсуф паша, този, който предаде Варна на русите и бе паша на Белград до 1839 година, когато умря във Видин. Манастирът „Св. Иван“ (Агнос Янис¹⁸⁴) на югозападния край на Меникюн е място за разходки, откъдето се наслаждаваш на приветлив изглед, контрастиращ с оголеността на варовиковата планина на Меникюн, с най-малко 2400 фута височина. От друга страна, ако се изкачиш по нея от манастира или през долината на Тутли-Су, виждаш под теб голяма част от крайморска Македония. Картината е окръжена от море, планините на Халкидика, Тесалийския Олимп, планините на Централна Македония и снежния Периндаг. Вътрешността пък е заета от по-малките възвишения между котловината на Вардар и Стримон и особено от великолепната и голяма равнина на Серес, покрита с посадения и села.

Ако иска човек да отиде направо от Кавала в Салоник, може да се мине през Орфани и Клисали¹⁸⁵. Прекосява се устието на Стримон по един мост и се върви покрай морето в подножието на височините до хана на Ромели-Богаси. Оттам има красив изглед над залива Орфано, последните брънки на Родопите и остров Тасос. Остатъкът от този път до Лангаса е по северната страна на нещо като голяма надлъжна долина, която отделя две напълно различни планински системи, а именно тази на Халкидика от тази на Македония. Веригите на Халкидика вървят от северозапад към югоизток, а тези на Македония — от запад-северозапад към изток-югоизток. В тази забележителна равнина са двете недълбоки езера на Бедчик¹⁸⁶ и на Свети Василиос или Лангоса (Серишин). Между този градец и Салоник остава да се премине само едно необработено и безводно възвишение.

Салоник (сл. Солун, тур. Селяник) е предшествуван от обширно гробище и нещо като предградие. Пътят, доста широк, е само тук-там с разрушена настилка и е окръжен с градини, заобиколени с големи стени. Стените, които отделят имотите, са от пръст и много ниски. Една дебела, висока и с бойници стена обкръжава града. Тя е построена на брега на морето и е опряна на висок връх между високия му склон, на който е разположено старото генуезко укрепление. Салоник е вече с 60—70 000 души, а именно: 30 000 турци, 20 000 евреи, 10 000 гърци и 10 000 души от други националности, включително доста арменци. Има турски, гръцки и европейски квартали. И тук не липсват чаршии и чешми. Има дори някои старини (вж. моята *Turquie*, т. 2, с. 353). Пристанището е само открит залив и на брега има големи, доста посещавани кафенета. Изгледът от този пункт е много хубав над ниските височини на Халкидика и над масива

Олимп или Шеле на турците. От вечните му снегове се ползват кафеджиите на Салоник. Улиците на този град са зле постлани и нешироки. Всяка къща там има двор. Европейският квартал е с каменни едноетажни къщи, с остъклени прозорци и боядисани капаци. Консулствата на Франция, Испания, Австрия, Англия и Русия са още по-добре построени сгради на два етажа. Би ги взел човек даже за някакви [сгради] в Европа.*

Имахме случай да разберем, че в Салоник не липсваше европейско общество. Сега, когато параходите достигат дотам, този град е доста посещаван от туристи, които могат да си съставят представа за голям турски град, извън столицата, без да се мъчат с пътуване по суша. При това има селища в околностите, които би трябвало да привличат чужденци. Бяхме поканени от едно гръцко семейство на музикална вечер, бяхме и у английския консул, където изглежда да беше в този момент най-търсеното сборище. Голямото неудобство на Салоник изглежда, че са малкото средства за спирането на пожарите, защото френският консул ми каза, че постоянно бил принуден да подрежда най-ценните си книжа, преди да отиде на курорт, от страх пред пожар. Повечето от консулите и богатшите имат летни къщи отвъд залива — на юг от Салоник, или в теснините в подножието на Кортнаш, планина, висока 3894 фута — на югоизток. Баните със сярна вода в Солун са на изток от Серес, в долината на Василика отвъд тези полета, долина, чиито води извира от връх Холомонда. Търговията на Салоник е много обхватна и се състои в пратки памук, коприна, дървено масло и др. Има и бояджийници и работилници за платове. Салоник е главен град на един богат и твърде значителен пашалък. Населението му вероятно достига до повече от 250 000 души и може би по-малко от 300 000 души. Верия, Ниауста, Водена, Кепиния¹⁶⁷, Йенидже-Вардар, Дой-

* Настанихме се при един кафеджия, където намерихме на първия етаж стая с диван, маса и няколко стола, нещо ново за нас. Отстрана имаше малка непроветрена станчка и един покрит с асма чардак. Специално ни предупредиха да не спим навън, нито да оставяме отворени прозорците, за да не хванем треска. В долния кат на къщата имаше билиард. Но можахме да си доставим само лимонада и кафе. За щастие насочиха ни към един швейцарец от Нион, господин Бове, който държеше тогава със жена си, бретонка, нещо като гостилничка. Г. Бове е бил военен в един френски полк, после служещ комисионер, след това учител по езци. Той беше от типа на онези авантюристи, които съставляват голямата част от франките в Ориента. Освен това той се отнесе към нас много добре, за три франка иммахме три яденета и при него можахме да забравим, че сме в Турция, защото нищо не ни липсваше, дори масите и столовете. При все това една огромна стъкленница с десетина бутилки вино в нея ни смая и сладкото самоско вино, по пет су бутилката, бяха ново, много приятно изживяване след умората ни. Слугинята на тази необикновена двойка, и двамата от тях доста пълни, бе една кобургянка, под двадесет години, която бе пропътувала пеша Гърция до Солун, за да последва любимия си, дезертър от баварската армия, който бе станал дърводелец. Един фанатизиран католишки свещеник се бе заел да я покатоличи, преди да се съгласи да я омъжи за избранника ѝ.

ран, Аврет-Хисар, Киркич¹⁸⁸, Платамона, Катерина, Либаново¹⁸⁹, Орфани, Низворо¹⁹⁰, Ларегови¹⁹¹, Полигиро, Галатиста, Василика, Лангаса, Клисали, Бечик са главните седалища, използвани от пашата. Доста компактно гръцко население има главно в Халкидика, разделен на шест окръга, а именно: трите полуострова Касандра, Лонгос и планината Атос (гр. Агиос-Орос, слав. Света гора и тур. Айнерос) и трите окръга Каламейра¹⁹², на юг от Салоник, Касия, на север от залива Касандра, и Мадемохория, или Сидеро-Капса, в източната част. Остатъкът от населението на пашалъка се състои от значителен брой гърци и цинцари в югозападния дял, докато в другите окръзи преобладават българите, православни християни, при все че са смесени тук-там с малко сърби¹⁹³, както е във Водена. Мюсюлманите, било азиатци, било европейци, т. е. от славянски, гръцки или албански произход, са главно в градовете и градчетата, при все че има и някои села почти само с мохамедани. Чисто албанският елемент там е почти нищожен.

XI

РОДОПИТЕ ИЛИ ДЕСПОТО-ДАГ И ТЕХНИТЕ ПЪТИЩА

Понеже съм минал само по един от пътищата през Родопите, не бих могъл надълго да говоря без новото и значително пътешествие на г. Викенел и резюмето му на картата на Турция от г. Киперт. За нещастие приятелят ми ще може да обнародва наблюденията си едвам след една-две години. От една страна, бях събрал от г. Фрер и от други пътешественици някои сведения за главните пътища в Родопите. Но можах да ги схвана само посредством картата на г. Викенел.* Ето защо смятам, че ще достави удоволствие на читателя, като за пръв път дам в няколко думи точна представа за структурата на тази значителна верига.

Родопите, които се издигат между равнините на Андринопол, долината на Марица и голямата бразда север—юг, заета от Стримон, е планинска верига, съставена от много поредици възвишения, които са разположени успоредно едно до друго в посока запад-северозапад към изток-югоизток. Могат да се наброят поне осем големи гънки, между тях винаги има надлъжни долини, по-големи или по-малки, а навсякъде перпендикулярните гънки са с разнообразни размери. Най-голямата долина от първия тип е заета от Арда и многобройните ѝ притоци. Тя придава на източната част на Родопите вид на голям залив, окръжен от планински възвишения и стъмни брегове, докато за-

* В 1837 г. бях възпрепятствуван да посетя долината на Арда, защото пощата, а даже и кираджките не отиват в тази посока, и аз бях задължен да се освободя от част от конете си. Те не можеха вече да вървят. Един ханджия от Константинопол и един от слугите ми ги бяха оставили да отслабнат и бяха прибрали парите, а аз няхах кредитно писмо за Андринопол.

падната част на Родопите се характеризира предимно с броя и значението на големите си напречни гънки. Четирите главни са познати под имената на долините на Стримон (бълг. Струма, тур. Карасу), Места, или Кара-Су, при Разлог и Неврекоп, на Доспада-Дере и на Кричима-Дере. Главното ѝ направление е от север към юг, докато долните части на Стримон и Карасу са гънките от северозапад към югоизток подобно на тези в Горна Мизия. Не приличат ли в умален вид на Централните немски Алпи, чиято разклонена източна част сякаш отговаря на същия дял в Родопите, докато централните вериги на Тирол и на Залцбург съвпадат с остатъка от Родопите и продължението му в Македония? От двете страни на голямата вдлъбнатина на Арда Родопите се разпадат на четири главни вериги, а именно: на север на преден план е Рило-Даг, Демир-Капу-Тепеси (възвишението на Желязната врата) при изворите на Марица и планините на север от изворите на Чепина, на Белова, приток на последната, и на Карли-Дере. Тази стръмна верига на север завършва твърде внезапно най-вече на северозапад и на запад с високия Рило-Даг — над 7000 фута височина.

Отвъд надлъжните долини на Рилска река, на Ямбеска, Йукурт (Йокуру на р. Викенел), на горната част на Чепина и на Карли-Дере се издига втората поредица планини, състояща се от Джумаа нататък по долината на Стримон до Чирмен на Марица от следните планини: Джумаабалкан, Ариваница на юг от Ямбеска, Карлук-Даг в началото на Карли-Дере, планините на Станимак на юг от Филипополи, тези в горната част на долината на Узунджа и най-сетне Куркьой-Калеси на запад от Чирмен.

Ако тази поредица планини варира отначало във височината между 6—7000 фута и слиза на изток до 3000, а дори поне до 2000, третата линия гънки се издига, общо взето, по-високо и обхваща Йелтепе, част от Доспада-Яйласи, Персенк на юг от Филипополи, Кушанлар на юг от Папазли, планините на север от Перперекдере и най-сетне Яйладжик на запад от Андринопол. Тази линия височини е сравнително по-слабо определена от предишната посредством надлъжни долини, отколкото са двете преди споменати [линии]. Перперек-Дере, изглежда, е най-значителната от тях. По на юг следват пак наредени от запад към изток като войници големите върхове на Перин-Даг, южната част на Доспада-Яйласи, както и Ешек-Кулаги и Кажалуджа-Тепеси.

При изворите на Арда е, така да се каже, центърът на тези огромни гънки на Родопите. Те имат вид на доста висока и изгърбена тераса, от която се спускат като от малък Сен Готар във всички посоки води, а именно: на север-североизток — Станимака, на север-северозапад изворите на Кричима-Дере, на изток Чатак-Дере и Арда, на юг един приток на Карасу и на запад тече Доспада-Дере. Като извишение на тази издупина

се издигат на север Кажалуджа-Тепеси, на запад Ешек-Кулаги и на юг Джура. Три или четири вериги на Родопите на юг от този планински възел и от долината на Арда се състоят в първия им ред от Арнаутбалкан между Стримон и Неврекоп и са отделени от Перин-Даг чрез две надлъжни долини, после чрез Джура, Ала-Даг и Коджа-Яйла (1000 м), и трите на юг от Арда. На втора линия се намира Ала-Бурун на север от Мелник, Али-Ботуш на североизток от Сингел и край Страгач, после планините на юг от Съюгютлю-Су (слав. Снутла според г. Викенел), приток на Арда, и в източния край на веригата, на юг от надлъжната долина на Шейтан-Дереси — Мукате-Яйла. На юг от тази верига са надлъжните бразди на Сингел, вдлъбнатината на Лиса и горните извори на реките Гьокче-Бунар, Куру-Чай и други планински реки. След това идва третият хребет, образуван от Сингел-Даг¹⁹⁴, Сминица, Боздаг на север-северозапад от Драма, Чал-Тепе на север-северозапад от Карасу-Иенидже, Караоглан на юг от Буришане, Карлук на север от Кумулджина и Ярдимли-Тепе на север от Марония. От четвъртата верига остава само Чаирли-Балкан, Меникион, няколко височини на север от Кавала и Берекетли и на север от Марония и Макри. Най-сетне Тасос, Пирнари и Бечик-Даг в Македония биха могли да се разглеждат като остатък от девятата верига в еднаква посока с Родопите.

В очакване г. Викенел да ни уточни относителната височина на тези дъбове, ние можем да вървим напред съобразно с нашите сведения. Онова, което можахме да видим там, е че централните вериги, заснежени през лятото, ще да надминават по-скоро 7000 фута, а не са по-ниски. Ако се съди по завоите на пътищата, изглежда положително, че най-високите билá на Родопите са в Доспадаяйласи и в това, което нарекох Малкия Сен Готар на тази верига, както и в Перин-Даг. От тези вериги нагоре по Арда височината им намалява било към юг, било главно към изток. Не мисля, че е много далеч от истината да посоча като граница 1500 фута, дори 1800—2000 фута за височината на тези крайни части в северния дял, защото без това не бих могъл да ги виждам отдалеч. Що се отнася до южните вериги, източните им краища на север-северозапад от Фереди ми се видяха по-издигнати, както твърди г. Викенел, защото той дава 1000—1100 м, на Коджа-Яйла. Родопите свършват срещу голямата вдлъбнатина на ниската терциерна област на Марица, почти както веригите на Босна към терциерните хълмове на юг от Сава. Разликата във височината е твърде откритоена и характерът на издатината или на извисения полуостров е подчертано открит в тези планини. На Егейско море тяхната височина изглежда варира поне между 2—3000 фута, ако ми е позволено да взема като сравнителен мащаб тази на Меникион и планините около празнината на Ангиста.

След това общо описание на Родопите преминавам към

главните пътища, по които г. Викенел, г. Фрер и други пътешественици са преснчали тази верига, като оставям на нашия спътник удоволствието да подрежда тези пътища според новите имена на селата и да ни даде пълната им физическа география. Не бива да се забравя, че в тези възвишения на Родопите не липсват никъде планински прелези, както в някои пунктове в нашите Алпи, защото няма такива остри върхове като доломитните пикове или иглите на Савоя и няма също така и ледници. Затова конникът и най-вече пешеходецът ще намери навсякъде, поне през лятото, не толкова мъчителни преходи от една долина към друга и ще бъде спрял само неколкократно от много разтапящи се снегове. Най-високите проходи, казват, са тези на югозапад от Татар-Базарджик и този на юг от Баня. Снеговете ги правят непроходими през зимата. Първият път през Родопите на изток от Стримон е този от Баня за Разлог,* Неврекоп, Мелник, Серес или Драма. Входът в теснината зад Баня е тесен и съвсем залесен. Там на Марица се намира селото Мишала и по-нагоре в планината е село Радоил. След това се преминава през най-северната верига на Родопите на височина, която ме увериха, че не е по-малко от 4500 фута и се слиза в долината на Йокуруд, насочена от север-северозапад към юг-югоизток. Оттам се минава в [долината] на Белица, течаща от северозапад-югоизток. Разлог, градец с 1500—1800 души, както казват, е разположен между тази река и друга, идеща от югозапад. Две-три села са в тези околности. Остатъкът от пътя е чак до Неврекоп, на брега на Места, или Карасу. Минава се от Банишко, прекосява се Добронища при Кър-Дербенд, приток, насочен от запад към изток и идещ откъм Йел-Тепе. Именно между този пункт и Баница се намира големият Къз-Дербенд, или проходът на девойката. Г. Фрер ми го описа като един разкошен тесен пролом със стръмнини от кристалинни скали. Пътят, прокаран много отдавна като корниш, трябваше отчасти да се изкачи на височината, тъй че планинската река остава на много стотици фута под нас. Върви се покрай споменатата река в продължение на шест часа. Там се забелязват развалините на укрепление, което, изглежда, е свързано с легендата, че една девойка е господствувала някога над тези места и се е хвърлила от скала. Г. Киперт сочи там хана Густан и едно колибарско селище (?) Зирополие. Неврекоп, окръжен, както казват, от няколко дребни стени, е в малка равнина или разширението на долината на Карасу, където последната получава една планинска река, идеща от югозапад. Населението му не достига повече от 2500 души. Околностите му са с лозя и медът от планините му е прочут.

За да се стигне оттам до Мелник, се преминава отново планината между върховете Алабурун на северозапад и Страгач и Али-Ботуш на югоизток. Слиза се през реката Бистрица в

* Тази дума „раз“ дали не произлиза от албанското „разе“ — плочка?

Мелник, откъдето може да се върви през долината на Струмица и да се отиде в Истиб или до Вардара, или пък да се стигне Серес през долината на Стримон и Демир-Хисар, или през долината на Сингел и планината Чаирли-Балкан. Ако се отива в Драма, трябва да се прехвърли при Либеова северозточния край на Страгач и да се премине при Билитинца, разположена в празнина, свързана с тази на Лиса. В нея са част от изворите на водите му (на Страгач — бел. пр.). После се прехвърля една височина и се излиза при Църнова¹⁹⁶ в тази голяма долина или хуния, окръжена отчасти от варовикови планини, които са позволили подземното протичане на споменатите води. Между Лиса и празнината на Ангиста се издига на юг възвишението, което свързва Сминица с Боздаг. При слизането в равнината на Драма се вижда на пет часа на изток-северозток от Драма как Мутница излиза от скалите и открива обема на водите си, които извираат само от Катавотрон в басейна на Лиса.

От Татар-Базарджик има два пътя, за да се премине през Родопите: този през Пестера (на 2 левги от Татар-Базарджик), Карли-Дере и Доспада-Яйсли при Неврекоп и Мелник и този през долината на Чепина при Разлог и в долината на Стримон. Първият е по-див и върви по Карли-Дере чак до изворите му в източното подножие на Карлук, където прекосява южния край на тази планина и прониква в долината на Доспада-Дере, най-големия приток на Карасу, или Места. Мястото, където те се сливат, е при Борова. В тази дълга самотна долина е Доспада-Хан, почти единственото обитаемо място между Батак и Неврекоп. Оттам се изкачва на Доспада-Яйласи и се слиза при Неврекоп по западния бряг на Карасу. Не може също да се слезе от Доспада-Хан в едноименната долина и да се стигне след Борова празнината на Лиса през Църнова по пътя, който е минал г. Викенел. Тези пътища ми бяха специално представени в подробности от г. Фрер. Той ми каза, че всички тези извисени планини на Доспада-Яйласи са много обрасли с букове и даже с елхи и листопадни борики и че пътят описва многобройни завои, за да избегне малките върхове или извишенията. Най-дивите изгледи са изобщо такива с планински купища или върхове и долини с огромни гори. Оголването личи само в планините над Егейско море и в източния край на Родопите. От Филипополи има най-вече три пътя, които пресичат Деспото-Даг: единият се насочва на юг към Егейско море при Карасу-Йенидже или при Драма и Серес, като служи едновременно за връзка с най-горните части на долината на Узунджа и Арда. Вторият води до Неврекоп и Мелник или до Драма през Лиса и третият към Разлог и към долината на Стримон.

Първият навлиза в Родопите през голямата долина на Станимак, където е манастирят Бачкова, малко под излаза на един приток на Станимак, идещ от югозапад, докато тази река тече почти югоизточно и извира на юг от Персенк-Даг и почти

в подножието на Каялуджа-Тепеси. Върви се по източния ѝ бряг чак отгатык планината Персенк-Даг, после през един планински преход, прокаран между билото на Каялуджа-Тепеси на запад и това на Кушанлар на изток се стига Пашмакли на Чатак-Дере, горен приток на Арда, който извира на северозапад в Каялуджа-Тепеси. В този пункт пътят се разклонява. Единият слиза на изток по дългата долина на Арда към Андринопол, където картата на г. Киперт вече ни съобщава част от многобройните села, които е открил г. Викенел. Друг път отива на юг през Арда и тръгва при Паласа¹⁹⁶ покрай един от притоците ѝ, като оставя доста далеко на изток Ала-Даг. После достига в долината Съгютлю-Су (слав. Снутла), голям приток на Арда, течащ отначало от запад към изток, а после от югозапад към североизток. Най-сетне оттам се преминава само един прелез, за да се стигне до реката, спускаща се в Скиедже (Ксанти) и в Карасу-Йенидже.

Ако искаш да стигнеш Драма, трябва да се добереш от Пашмакли до колибарското село Арда при изворите на едноименната река, на източната страна на Джура, откъдето почти от север към юг се спуска планинска река, извираща също от южното подножие на Джура и сливаща се при Бук с Карасу. Между този пункт и Драма се преминава посредством прелеза Равка-Богаз една широка планина на югоизток от Боздаг и се слиза стръмно към Драма.

Вторият път отива право от Филипополи към Батак през Йени-Кьой, откъдето последователно се преминават полегато долините на Дейрмен-Дере на Перушица и на Кричма-Дереси. В последната долина се минава при колибарското село Михалкова, откъдето се заобикаля на северозапад, за да се стигне долината на Батак и пътя от Татар-Базарджик за Неврекоп. Този град е разположен на 1/4 левга о Карасу, доста далеч от югоизточните подножия на Перин-Даг.

Третият път преминава през Айранли долината на Карли-Дере, откъдето по избор може да се отиде към Неврекоп през Пестера (бълг. Престово), село с дървени къщи, построени по влашки, или през голямата долина на Кричма-Дереси и Батак, откъдето се стига Доспада-Хан през Карлук-Даг и се навлиза в пътя, водещ от Разлог към юг, който вече очертах. Г. Фрер смяташе девет часа от Пестера до Доспада-Хан. Кричма-Дере протича от югоизток към северозапад и има три начални извора: два между планината Ешек-Кулаги на югозапад и Каялуджа-Тепеси на североизток. Тяхното сливане е при Довлен. Третият извор тече по север между Каялуджа-Тепеси и Кричма-Дере, получава на югозапад от това колибарско селище малък приток, течащ от северозапад-югоизток между Карлук към югозапад и друга планина на североизток. Г. Фрер ми бе говорил за част от тези пътища, но много по-неопределено, отколкото за тези от Татар-Базарджик.

Най-сетне може също от долината на Карли-Дере да се стигне тази на Чепино и оттам Разлог, откъдето се върви на северозапад край Белица, може да се стигне до Стримон през долината на Рило или пък дори да се достигне от Разлог през планинската му река до възвишението на север от Йелтепе и да се слезе в Крешна, както ми казаха на това последно място.

Най-сетне, според картата на г. Киперт, г. Викенел е направил един преход на източните Родопи от Симитчин, или Семитче, или от долината на Узунджа до Комулджина. Това му е позволило да опознае множество планински реки, най-вече притоците на Арда. Той е преминал през долините на Семитче, насочена от югозапад към североизток през ниските планини при Киреслу в дългата долина на Узунджа, или Углу-Чай (реката на сина). Тази река тече от запад към изток, после от югозапад на североизток. Оттам той стигнал през един водораздел до Перперекдере и Сулименлердере, две планински реки, които протичат от запад към изток, свързват се и се изливат тогава от северозапад към югоизток в Арда между Ада и Макамут. Перперекдере извира от Кушанлар-Даг. Името на прекосената планина не е дадено, но е обяснено, че на продължението си запад—изток тя свършва на известно разстояние от паланката Чирмен с Курткьой-Калиси. От Сулименлер-Дере се отива през височините над една планинска река, приток на Арда, и до Кърджали на Арда. В този пункт се слива с нея Съюгютлю-Су, която тече от Машанли на югозапад-североизток. Върви се покрай него дотам и се минава през областта Султан-Йери, за да се изкачат планините, като върховете на Токачик-Даг остават на изток. Слиза се към изток от Карлук-Даг покрай планинска река в Комулджина.

От последния градец може също да се стигне и Андринопол през югоизточния край на Родопите. Този доста кратък път минава през областта на Каза или на Комулджина и поема при Бергама покрай планинската река, която се свързва с реката на Комулджина над това място. Оттам се прекосява Ярдимли-Дере, течащо главно от север към юг, и на височината се върви по източния му бряг чак докъм изворите му в Коджа-Яйла. Един планински прелез се намира между тази планина и Токачик-Даг, където на северозапад са изворите на Бергас-Дере (Бургас на г. Викенел). До тях се стига към Чалабу и оттам се отива към Аврем, планинска река, течаща от юг към север, която се влива в Бергас-Дере при Кошикавак. Най-сетне се върви покрай последната река по западния ѝ бряг до Ада в долината на Арда. Пътят продължава покрай тази голяма река.

Населението на Родопите е извънредно разпръснато и пълно: ако на север то се състои от българи, на юг изглежда главно гръцко, докато в средата има, както казват, стари мюсюлмански колонисти. Има само малки села и 6—7 градчета. В те-

зи планини открай време са се прикривали разбойници и недоволници. Военната окупация на Родопите и на Балкана би изолирала Тракия от останалата част на Турция.

ЦЕНТРАЛНА ТУРЦИЯ, МАКЕДОНИЯ И ГОРНА АЛБАНИЯ

ХІІ

МАРШРУТ ОТ БЕЛГРАД ЗА САЛОНИК
ПРЕЗ КРАГУЕВАЦ, КРУШЕВАЦ, НОВИ ПАЗАР, ИПЕК,
ПРИЩИНА И УСКУБ

След като набелязва подробно пътищата от Белград до Прищина (164—203), Ами Буе продължава със следното:

Отсам голямото село Лапусело се пътува по равнина с възчерна почва. Минава се към Лабнан и се оставя малко на запад Бабуш, или Бабош, както и по-нататък арнаутското село Подреш, и се преминава Ситница по мост. След това се минава край един самотен хан, отсам който теренът започва неусетно да се издига. На около един час от Сазлия се издига гористо възвишение, което се простира от изток на запад и разделя долината на Ситница от басейна на Лепенац, или Лепеница. Щом се изкачи малкият склон на възвишението, издигащо се 80 до 100 фута над равнината, се стига гористо плато с 1580 фута височина, чиято почва е възчерна, като че ли тук някога е имало блато. Отсам тази горичка се намират още твърде обширни мочурища, водата от които под името Сазлия се втича от север към юг в Лепенац, докато главните извори на Ситница са на известно разстояние от тях на север и североизток. Този поток се преминава по каменен мост, до който се стига по настлан път, продължаващ до самотния хан на Сазлия. Разположена на 5¼ час от Прищина край блатото, тази странноприемница е твърде окаяна. През 1836 г. се състоеше от един голям обор и една съвсем малка стая с един прозорец и от три дървени колиби за сеното и земеделските сечива. Пръстена ограда заграждаше всичко това, а наоколо беше извънредно кално. Недалеч стануваха български селяни, които караха три коли череши от Македония за Прищина. Мостът на Сазлия се споменава в сръбските песни, защото това блато, намиращо се край военен път, сигурно е имало някакво значение при известни обстоятелства.

Като продължихме пътя си, скоро преминахме Варошка река, която тече от север на юг, изглежда че приема водите от мочурищата на Сазлия и движи една воденица. На една левга вдясно остават селата Варош и Сирник. По-нататък, на 4 часа преди Качаник, минахме потока Неродимлия¹⁹⁷, който преди насилствената смърт на цар Урош¹⁹⁸ се е наричал Породимлия. По тези места забелязахме много хубави върби, особен вид.

Най-после, на 2 1/2 часа от Сазлия, стигнахме Нови хан, който е южната граница на пашалъка на Прищина. Странноприемницата заема приземието на едноетажна сграда, а отгоре има караулно помещение за няколко стражари. Тази постройка заемаше само един от ъглите на четвъртит двор, където имаше още две къщурки, състоящи се само от приземие.

На 5 минути оттам минахме край друг стражеви пост, прилежащ на пашата на Ускуб, изграден върху малка могила. Теренът стана много неравен, пуст и покрит с хрусталаци. Почвата беше чакълеста и образувана от наноси. Тази местност преди е била залесена и сегашната ѝ оголеност води началото си едва от 1806 г. Многобройни разбойници установили там главното си седалище, като същевременно заемали и Качаник. Дори Прищина не била пощадена от тази сбирщина, която се била споразумяла с някои аяни. По това време било взето решение да се изгорят горите както из тези места, така и към Враня и в Шар по пътя от Призрен за Калкандел. Така най-сетне през 1807 г. успели да спрат разбойничествата, с които този път от Качаник се е славил от най-далечното минало, както свидетелствуват старите сръбски песни.

Стигнахме най-после коритото на Лепенац, което, затрупано със скали и обградено с малки стръмни чакълести склонове, изглежда, си е пробило път сред наносни пластове. Възможно е тези води през определена епоха да са образували тук езеро, простиращо се до Качаник. Ниви се забелязваха само тук-там. Срецахме пътници-турци, както и сръбски и български селяни от Горна Мизия, които отиваха да се наемат за жътвата. Приличаха на турци по малките си чалми, завити от бели кърпи, и някои имаха пистолети. Придружаваха ги няколко жени.

При приближаване на Качаник (на 9 3/4 часа от Прищина) се разкрива много приятна гледка. Отначало се вижда само една джамия и поляна, понеже това малко градче е разположено в долина с 1350 фута височина. Като се заобиколи малко възвишение, се минава в подножието на старо сръбско укрепление и се влиза в доста дългата улица, която съставлява по-голямата част от това селище, разположено на западния бряг на Лепенац. Има и няколко жилища, разпръснати по отсрещния бряг на реката. От всички страни се издигат хълмове, обрасли с букови гори, а на запад се издига малко над горите пирамидалният връх Лиубетен (от албанските думи „лиопе“ — крава, и т. н.

* Славяните имат много подобни местни наименования, чиято етимология ме навежда по-скоро към албанската дума „лиопе“, отколкото към славянската „лиуба“ — любов, или „луб“ — кора на дърва. Действително, ако Лубница може да се извлече от тази последна дума, то много други имена вероятно произлизат от албанската дума „лиопе“ — крава, която добре характеризира главното занимание на жителите на тези места. Такива са имената Любава, Любавия, Любовия, Любеш, Любиш, Любиние, Любинич и т. н.²

„тине“ — гърне за масло?)* Господин Киперт го поставя много на север или Качаник твърде на юг. На север възвишенията са по-малки и картината по-приятна, докато на юг Млад-планина, хълм в сравнение с върха Лиубетен, изглежда, че образува непреодолима преграда. Като се продължи малко напред обаче, се вижда, че Лепенац влиза в една клисура. На източния ѝ бряг има един корниз, поддържащ изкусно прокарания път, но по-нататък скалите стесняват пролома, потокът изглежда, че за вива надясно, и трябва да се отиде дотам, за да се види как пътят и водата се провират през гористите скали на тези планини.

Странноприемницата в Качаник може би някога е била чиста и удобна, но през 1836 г. всички стаи и чардаци бяха разнебитени и мръсни. Успяхме поне да се настаним в отделни стаи, което не ни се беше случвало от напускането ни на Унгария. Ханджията, който беше обикновен турски кафеджия, не искаше по никой начин да се занимава с яденето ни и тъй като нашият татарин беше азиатец и твърде нелюбезен, бяхме принудени да пратим нашите прислужници да набавят необходимото и сами да се грижим за приготвяне на храната си. Споменавам това, за да покажа какво значение има в Турция татаринът ти да бъде европейски турчин и да познава обичаите на страната, защото нашият азиатец, към когото се отнасяхме като към прислужник, а не като към ефенди, т. е. никога не го канехме да сядат на масата ни, нито да пие кафе с нас, се задоволяваше единствено да изпълнява задачата си, без да ни услужва с нищо.

Тъй като имахме желание да се изкачим на върха Лиубетен¹⁹⁹, отидохме при аянина на селището, за да поискаме някой придружител. Този човек живееше в една къщурка, изградена в зиданата стена на старата крепост на Качаник. За стълбище му служеше обикновена подвижна стълба, а една малка стая с парче килим представляваше диванът му. Жена му вероятно живееше в града. Аянинът отсъствуваше и неговият кехая или „алтер его“ ни каза, че не може да ни разреши да направим тази разходка, без да поиска разрешение от началника си — пашата на Ускуб. Ако имахме услужлив татарин, тази неприятност нямаше да ни се случи, тъй като той можеше да ни прекара като хора на султана, вместо да подкрепя аянина в съмненията му за шпионаж по отношение на нас. На излизане от тази глупава среща разгледахме останките от крепостта и се качихме на една малка могила в двора, която, изглежда, е служила някога за подпора на някаква кула. От тази точка може да се обхване добре котловинната структура на възвишенията около Качаник и се вижда, че с голямокалибрени оръдия може да се затвори оттук пътят за Македония, чиято врата Качаник

наистина представлява от тази страна. Хората на аянима ни гледаха с неудоволствие как правим наблюденията си.

На четвърт час път от Качаник пътят е напълно затворен от доломитна скала, през която е издълбан тунел, дълъг двадесетина стъпки и широк и висок — десет. Една плоча, поставена при южния вход на свода, приписва този строеж на един везир на Румелия, живял през 1708 г., но въпреки тържественния стил на турския надпис това е съмнително. Възможно е обаче той да е наредил да се строи хубавият път за коли, който води от Качаник за Ускуб. Малко по-далеч Лепенац приема водите на Крива река (вълнообразна река), която се влива от север-северозток, докато по-надолу тази река се слива с един друг голям поток, идващ от подножието на Лиубетен. Проломът, наричан от славяните Клисуре, отначало е насочен от северозапад към югоизток, след това на $1\frac{1}{2}$ левги от Качаник — от изток към запад, и после отново заема първоначалната си посока. В продължение на $2\frac{1}{2}$ часа вървахме по изкусно направен път с малък наклон край източния горист ръб на дълбок и криволичещ пролом, в чието дъно течеше Лепенац. Придържахме се към течението ѝ и напредвахме с удоволствие по главния път сред тези гори, изпълнени предимно с благоуханието на *Dictamnus albus*²⁰⁰ и на орхидеи, и с най-различни красиви цветя като *Digitales*²⁰¹ (*D. lutea et purpurea*), камбанки, грапаволистни пеперудоцветни, карамфилови, устоцветни и др. (вж. моята *Turquie*, т. I, с. 425). Учуди ни също броят на костенурките и на яйцата им. Жителите не ги ядат, нито ги събират и някои от тях си спомняха още с учудване как през 1806 г. в Качаник господин Хюг Пуквил си сготвил няколко костенурки. В крайморска Албания ги събират и изнасят. На $1\frac{1}{2}$ левги от Качаник опитахме една възкисела вода, която извира толкова близо до брега на Лепенац, че при пълноводие изворът ѝ се залива.

На 2 левги от Качаник орехи заместиха дъбовете и се показаха лозя, без да можем да видим селата, които вероятно бяха скрити сред дърветата. Като излязохме от клисурите, пътувахме през безплодната долина на Лепенац до $1\frac{1}{2}$ левги от Ускуб. Малки хълмове тук-там и скали ограждат тези мрачни места, където никакви дървета не предпазват пътника от слънчевия пек, а наводненията пречат за създаване на пасища и отглеждане на царевича. Огромно количество насекоми и пеперуди оживяваше само тези места при преминаването ни и ни известяваше започването на средиземноморската фауна.

Като излязохме от тази затворена долина, навлязохме в големия басейн на Ускуб. От север е обграден със съвсем ниски терциерни хълмове, тук-там с лозя, зад които се издигат планини от 25 до 2600 фута високи. От другите страни е обграден с повече или по-малко високи планини, между които, западно от града, се забелязва връх Карчиака с 2600 фута височина, докато Ускуб е разположен на 580 фута. Българските селяни бя-

ха заети с жътвата и като минавахме, запяваха монотонни и жаловити песни, с които искаха да отпразнуват пристигането на своите братя во Христа.

От географска гледна точка тази равнина представлява съвсем малка част от една огромна вдлъбнатина с форма на неправилен четириъгълник, дълъг повече от 10 левги от северозапад към югоизток и широк 8 левги от запад към изток. На север е заградена от Кара-Даг²⁰², на запад — от планините по течението на Вардар, на юг — от планините, лежащи южно от Ищиб или Брегалница, и на изток — от планините на Каратова. Южната и югоизточната част на тази вдлъбнатина е заета от ниските тераси на Мустафа-Оваси, а северната и североизточната са още по-високи. Най-малката височина на околните планини е от 2000 до над 3000 фута, като южните са по-високи от северните, а височината на вдлъбнатината варира в зависимост от мястото от 550 или 580 до 800 фута и дори малко повече. За геолога е очевидно, че при срещането на трите планински системи, а именно Родопи — запад-северозапад — изток-югоизток, Шар — запад-югозапад — изток-североизток и Албанските планини — север-северозапад — юг-югоизток, се е получило голямо слягане.

Равнината преди Ускуб би могла да се обработва цялата, но вместо това представлява пустиня, дълга повече от миля, където тръните заемат цели полета и дори съставляват по-голямата част от нивите. Тъй като българите работят само за господарите си, не си дават труд дори да изскубят тръните, а се задоволяват да жънат житото около тези паразитни растения.

Селото Весбек, или Исбек²⁰³, на 1¼ левги от планинския проход, остава вдясно от пътя и е разположено край малък поток, спускащ се от Кара-Даг. На 20 минути от Ускуб се минава край останките на акведукт с 55 свода, който някога е довеждал вода от Лепенац в Юстиниана Прима²⁰⁴ на римляните. Сега в него се приютяват някои овчари и птичките си правят гнезда. Намира се на 16 часа от Прищина.

Непосредствената околност на Ускуб е заета от обширно гробище, цялото обрасло с *Peganum Harmala*²⁰⁵. За пашите или високопоставените личности има една-две гробници с форма на балдахин. Отдалече този град представлява прекрасна гледка, понеже шестнадесетте му джамии с черните си кубета и минаретата се открояват на фона на кичестите дървета в градините и на червените покриви на къщите. Излязохме на пазара пред крепостта, която заема на западния бряг на Вардар една много ниска могила, където е бил древният римски кастел. Площадът беше изпълнен с многобройни групи български селяни, каруци и добитък. Няколко стари туркини, завили главите си с бели кърпи и жълтеникавозелени наметала, просеяха милостиня. Това бяха първите просяци, които видяхме в Турция. На пазара

се продаваше жито, царевича, зарзавати, плодове, гърнчарски изделия и др.

Отидохме направо в крепостта, докдето се изкачихме по нещо като късо стълбище. Минахме дебелия обградна стена от дялан камък, може би дело на римляните, и се намерихме в обширен двор, от северната страна на който се намира конакът на пашата. Двете крила на каменната сграда са свързани с междинна жилищна постройка и са украсени с широки дървени балкони. Голямо двойно стълбище от камък и дърво води за първия етаж. Пашата има там хубава приемна зала, покрита с разкошни килими. Господин Юришич нарича тази крепост със старото ѝ име Просек (уред с двойно острие за цепене) и я приписва на един български цар или поне феодал, наричан Срез. Забележително е, че в Сърбия има две села с име Срезовац (13 m и 91 h) и Срезойевац (34 m и 197 h). Първото е в околността на Крушевац, а второто — на Рудник. Следователно тези две части на Сърбия са имали княжески седалища в онези отдавнашни времена.

Нашият татарин се качи сам в двореца, за да поиска жилище за нас, и веднага ни заведоха при гръцкия владика, който ни настави в голяма стая с остъклени прозорци. Щом разтоварихме вещите си, отидохме да изкажем почитанията си на собственика на къщата, който говореше само гръцки и турски. Посрещна ни като паша, седнал на дивана в приземния етаж на къщата си. До него имаше книги и една чиния с хубави черешки, от които се въздържа да ни предложи, въпреки че за сгорещени хора биха били по-подходящи, отколкото кафето и сладкото от рози. Чужденец в тази страна, духовникът не можа да ни даде почти никакви сведения или изобщо не искаше. Цялото време, което прекарахме при него, се чувствувахме добре, но храната си дължахме само на изключителната любезност на пашата. Младежите, които започваха църковното си образование при владиката, изпълняваха ролята на прислужници, когато се хранехме, в което има нещо неприятно за един европеец.

Пашата се наричаше Хасам и беше брат на дивизионния генерал Хамси-паша, тогава в Константинопол. Той прочете свободно фермана ни и както с обноските си, така и с въпросите си ни се стори добре възпитан човек. Поиска ни извинение за безсмислената постъпка на аянина на Качаник и ни обеща препоръчително писмо до брат си, паша на Калкандел, и един бублаши, който да ни придружава из целия му пашалък. Междувременно ни дадоха двама албанци, за да ни развеждат из околността.

Ускуб, произнасяно често Ускуп, на славянски Скоплие или Скопиа, е било наричано от византийците „обетована земя“ на Гърция поради хубавото му разположение в центъра на плодородна равнина, напоявана от много реки. Времената се меният и земята сега е само отчасти обработена. Теченията на Вар-

дар и Лепенац не са регулирани, град Ускуб е загубил римските и византийските си паметници и е само турски град, в който трябва дълго да се разхождаш, за да намериш нещо забележително. Тъжно е да се помисли, че за последен път е бил опустошен при отстъплението на австрийския генерал Пиколомини²⁰⁶ през 1689 г., който смятал за свой дълг да си отмъсти по този начин за опожаряването на виенските предградия от турците. Кулата до моста е била издигната от Мехмед II през 1462 г. Чаршният дори е малка и дюкяните предлагат само най-обикновени предмети. Старата и висока стена на крепостта, поне откъм града, и каменният мост на Вардара са единствените най-интересни неща. Мостът е тежък строеж, а под него са островите, по които морави жителите идват да се излежават в неделя. През тези дни дори забулените жени не се страхуваха да се покажат край моста. Отсам моста е село Собрия. В Ускуб се запознахме с доктор Петрович, далматинец, установил се и се оженил в Мелник. Той се занимаваше с медицина, а също и с търговия на пиявици и памук, защото в Турция за съжаление лекарят е задължен да изпълнява различни работи, за да може да остави някакво имущество на децата си.

Ускуб има най-малко 10 000 жители. Населението му е преобладаващо българско, но има също доста сърби и цинцари. Относителният брой на мюсюлманите и християните не ми е известен, но според броя на джамиите поне половината от населението трябва да е мохамеданско. Християните от гръцко вероизповедание имат една нова голяма черква и две други стари по-малки, едната от които е посветена на мъченик Димитър. Има освен това три училища, всяко с трима учители. Обучението в тях обхваща география, история и философия. Католишката религия няма никакви правоверни привърженици в Ускуб.

Ускуб е главен град на най-големия пашалък в Централна Турция. Той обхваща десет града, а именно: Ускуб, Кюприли, Истиб с Ново село, Костендил, Калакандел, Дубница, Команова, Джумая, Каратова, Радович и най-малко пет градчета — Егри-Паланка, Качаник, Костово, Струмница и Петрович. Главните аяни живеят в споменатите градове и паланки. Най-важни са аяните на Костендил, Истиб и Кюприли. В Джумая има един мюселим, а в Дубница — един войвода, докато в Калкандел живее паша с един туг. Броят на селата е много голям, така че населението може да възлиза на 500 000 или 600 000.

Голямство мнозинство са българи и християни, а селата почти изцяло са населени с българи и християни. Има дори малки градове, които са целите християнски, като Ново село. Изобщо не срещнахме чисто мохамедански села освен в Шар или към тази планинска верига, където има малобройно албанско население. Селата с джамии са рядкост дори и там. Мюсюлманите са затворени в градовете, където живеят по-голям или по-малък брой от тях. Изглежда, че те са смесица от потомци

на азиатски турци и българи, сърби и албанци, станали мохамедани. В частите на този пашалък, които посетихме, не забелязахме стари колонии на мохамедани-дервенджии, освен ако може да се каже това за град Джумая, както и за мюсюлманите в Качаник и ако има такива по долния Вардар. Обширната площ на този хубав пашалък е била благоприятна за развитието на християнското население, за занаятите и търговията му, така че в някои градове, като напр. Истиб, се срещат твърде заможни хора. Сред тях се забелязват известен брой евреи, гърци и предимно цинцари от Пинд — народност, която се среща навсякъде из Турция, където може да се печелят пари.

От Ускуб може да се отиде в Салоник през Кюприли (Мост) или през Истиб. За да се отиде направо в Истиб, трябва да се премине Сарпияки²⁰⁷ към Гуриле, Крива река и равнината Мустафа през Килисели и Ангели, обаче обикновеният път отначало е същият, който води за Кюприли, а именно пътят по източния бряг на Вардар до Капетан-Хан, където по един мост се минават слелите се реки Велика-река (Сарпияки) от Команова и Крива-река или Егридере-Су, идваща от Егри-Паланка. Равнината или ниското и сухо плато на Мустафа (Мустафа-Оваси) се простира до Вардар и този алувиален и терциерен терен образува също вълнообразната и тук-таме обрасла с трънаци почва, която продължава от Капетан-Хан до сиенитните могили, обкръжаващи Брегалница до Ново село и Истиб. Тази река се минава по висок дървен мост при Ново село, но потокът от Истиб се минава през брод. Този град е на 12 часа от Ускуб и на 34 часа от Салоник.

Оттам се преминават около 3000 фута високи планини, за да се стигнат изворите на Струмница, а при Топлица и по-нататък при Радович се пресича един поток, приток на Струмница. Отсам тази река край друг поток, идващ от юг, е малкият град със същото име, или Уструмджа на турски. Останали са само развалини от крепостта и древните ѝ стени, за които понякога става въпрос при войните между сърби и гърци. Долината на Струмница, древният Понтус, лежи от запад към изток между високи планини, които достигат поне на север във веригата на Плашкавица планина²⁰⁸, зоната на елите, т. е. между 3000 и 4000 фута. На юг се намират Велица, югозападно, и Ченгел-даг²⁰⁹ и Султаница, източно, които се издигат над басейна на Серес. Долината на Струмница на места е твърде широка и обработена особено в долната си част към Петрович. В нея има голям брой села. Реката Велица тече по един склон, отчасти обрасъл с дъбови гори, и през Кошрума, или Кушурлу, води до прохода Гливец, разположен между Велица и Ченгел. Отсам се намира малкото езеро и селото Тойран, или Дойран, древният Асорус²¹⁰, чиито води се вливат във Вардар. От тези височини се разкрива обширна гледка чак до залива на Салоник, до който води долината на Галико, древният Ехедорус. Между

неговите притоци се различава този, който идва от североизток, или от Ликован и Лахана. Минава се през Чинарли²¹¹, отсам Килкич се стига до ниските, отчасти терциерни хълмове и се излиза към Салоник през Волевод и Акбунар.

Другият път от Ускуб за Салоник по Вардар през Кюприли (Велеш, или Велеша), Неготин, Градиска²¹² и Аврет-Хисар трябва да е много интересен, понеже тази река пресича една клисура, минаваща в посока северозапад-югоизток, високите планински вериги между Баня, Кумликъй²¹³ и Яница и много реки се вливат във Вардар. За съжаление ние не минахме по този път и не знаем подробности. Знаем само, че Вардар се пресича по дървен мост в самия Кюприли и известно време след това се пътува по западния бряг. Оттам докъм Баня почвата около Вардар е мека. По западния бряг на Вардар се минава потокът Пото при Извор, устието на Черна или Карасу във Вардар, селото Неготин на Велича и една планинска река, край която господин Киперт посочва развалините на Тиквеш²¹⁴. Цялата околия се нарича още Тиквеш. По-нататък преобладава, поне на запад, висока група от трахитни планини, откъдето Баня се втича във Вардар. Близко до Демир-Капи (желязна глава) има топла минерална сярна баня. Оттам един стар път прониква в долината и басейна на Черна около мястото на древния Стоби²¹⁵, а друг един път преминава на юг през една планина и стига до Кепиниа в долината на Бистрица. За да се стигне в Градиска, се пресича Вардар по дървен мост, което, изглежда, се дължи на това, че планините край западния бряг на Вардар свършват стръмно. Останалата част от пътя минава по отсрещния бряг близо до реката. Минава се през Чевсу-Хан и Кумли-Кой. Ниските хълмове започват още преди Аврет-Хисар на височината на Гюмюрдже, която се пресича, за да се стигне по обиколен път град Салоник. (Вж. Voyage de Pouqueville, т. 3, с. 181.)

XIII.

МАРШРУТ ОТ САЛОНИК ДО НИШ ПРЕЗ СЕРЕС, РАДОМИР И ШАРКОЕ

След като излязохме от северната врата на града и задоволихме вратаря или митничаря с бакшиш от два-три пиастъра, пресяхохме гробищата на Салоник и скоро стигнахме ниските хълмове, разположени приблизително от северозапад към югоизток, които преграждат пътя за Серес. Трябваша ни три часа, за да преминем по път, достатъчно широк за кола, този вълнообразен терен, лишен от гориста растителност. Не видяхме селата, посочени от господин Киперт, което обаче не изключва действителното им съществуване.

При излиза от тези хълмове се намерихме на границата на една голяма равнина или басейн със широчина повече от левга и половина и дължина две левги. Работеха по пътя, който води

до голямото градче Лангоза, или Лангаца (на турски Серишин). Една голяма могила пред това селище, една твърде островърха планина северно от тази равнина и Агинова на 1/2 миля източно от Лангоза бяха единствените обекти, които ни направиха впечатление. Лангоза има широки, но криволичещи и прашни улици през лятото, когато има вятър. Въпреки това мюсюлмани бяха клекнали под чардаците и спокойно пушеха лулите си.

Завихме на север през царевични и житни ниви, които покриват равнината, и след 2 1/2 левги, или 7 левги от Салоник, стигнахме изсъхналото корито на един поток, който се влива в езерото Лангаца, край което е разположена твърде жалката махала Гюменче. Цялата тази равнина е нещо като затворен басейн и черната ѝ почва показва ясно, че някога е съставлявала част от дъното на езеро, чиито останки изпълват и сега най-ниските части на тази вдлъбнатина под името Лангаца или под гръцкото име на езерото Св. Базил (Св. Василий). Кварцовият конус, който споменах, се намира малко на север-североизток и се издига може би на 300 до 400 стъпки над Гюменче. Странноприемницата в тази махала представляваше къщурка с една или две стаи, където не беше благоразумно да се пренощува.

На другия ден пресякохме малки гнайсови и гранитни хълмове, обрасли с изгорени от слънцето треви. Оттам можехме да видим трите или четирите вериги на Халкидика, които вървят от северозапад на югоизток и височината им нараства от запад към изток, като планината Атос превишава най-малко 5000 фута. Тези планински вериги изглеждат полегати в сравнение с планините, обграждащи вдлъбнатината на езерата Бешик и Лангаца, която е насочена почти от запад към изток. Гребените на Халкидика бяха по-високи от височините, където се намирахме. От друга страна, последните свързват системата на Халкидика с много високите вериги на Централна Македония, които вече имат посоката на Родопа, т. е. запад-северозапад — изток-югоизток, от което следва, че тези малки хълмове заемат само дъното на обширна и ниска дъга, врязваща се между две различни планински системи.

На 4 мили от Гюменче в една безводна долинка е разположено селото Ликован, а на една миля по-далеч — селото Лахана. Странноприемницата се държеше от един турчин. Състоеше се от квадратен двор, който предлагаше малка защита срещу слънчевите лъчи, а вътре в сградата — едно ниско приземие — горещината беше задушваща (29 август) поради малко издигнатия керемиден покрив.

Между тази махала и началото на спускането към басейна на Серес трябваше да минем през продълговати обработени хълмове, след това през малък хребет, обрасъл с храсталаци и благоприятно разположен за разбойничество. Пътят върви по

височината и горичките позволяват да се достигнат лесно и незабележимо по-долните долини. Поставили са на три места стражи, състоящи се от двама или трима гавази. На последния пост дадохме малък бакшиш или почерпка — 4 пиастъра, без да ни го искат, което не е твърде скъпо за откупуване на личната сигурност. Най-високите точки на тези възвишения достигат само около 1100 до 1200 фута, отделят водите на Галико от водите на Стримон и така свързват Ченгел-Даг източно от Дойран с планините Бечик по границите на Халкидика.

Към равнината на Серес се спуска доста дълъг и криволичещ път, въпреки че височината на платото не превишава и хиляда фута. Това е единственото място на пътя от Салоник дотук, където коли трудно биха минали, защото не винаги е достатъчно широк. Плодородната и обширна равнина на Серес с блатистото езеро Тахино и големият град представляват прекрасна гледка. Този басейн с овална форма е дълъг 8—9 левги от северозапад към югоизток и широк 2—3 мили. Полето е изпълнено с хубави ниви с памук, смрадлика, царевица и други житни растения, а край тях по-близо до селата — лозя и тук-там черници за копринените буби. Около долния Стримон (на български Струма, на турски Карасу) има няколко оризища. Западните склонове на планините са по-малко стръмни от срещуположните и са обрасли тук-там с горички. В подножието им се намират многобройни български и турски махали. Бяха толкова много и толкова отдалечени от пътя ни, че не можах да науча всички имена.

От друга страна, търговският град Серес с минаретата си и кичестите дървета помежду къщите прави още по-голямо впечатление, тъй като на изток се издига над него високият връх Маникюн (на гръцки Меникион), а на север — Чаирли-Балкан. И двете планини са голи, със сиви варовикови скали, докато по север Шингел-Даг е обрасла предимно с дъбови гори. В подножието на Меникион се забелязва един манастир²¹⁶. Впрочем природата на планините около Серес, както и на планините, отделящи басейна на Серес от морето, ми напомня вида на варовичните брегове край Неапол. Два широки провлака с твърде висок, гол и сив хребет между тях запълват кръгозора на югоизток. Единият за устието на Карасу, или Стримон, в морето отделя островърхата планина Кушница, или на гръцки Пирнари (на турски Пилав-Тепе), от планините на Халкидика, докато един друг провлак по-югоизточно обхваща вдлъбнатината на басейна на Ангиста между Меникион и Пирнари, както и прохода между последната и планините северно от Кавала. Преценката ми за височината на Пирнари е твърде далеч от тази на Киперт, защото аз не ѝ давам повече от няколкостотин фута над 2000 фута. В северната част на басейна на Серес влизат коритата на три реки, а именно на Стримон при Скала (на турски Скеле) и на два негови притока от запад.

Единият, идващ северозападно от Ченгел-Даг, а другият, протичащ между последния и Султаница-Планина²¹⁷. Зад Демир-Хисар (Желязно укрепление) остава скрито тясното устие на Куршова, която тече в северното подножие на Шингел-Даг. Между тези четири долини, събрани две по две от всяка страна, се издига величествената Султаница. Покрита с букови гори, тя съставлява живописният фон на тази картина, към който се прибавят заснежените хребети на Перин-Даг, ако се погледне от западните хълмове.

В подножието на планинските склонове, западно от Серес, е разположена махалата Бахала, или Махала, на $2\frac{3}{4}$ левги от Лахана. Там има само отделни къщи, разпръснати по склона на хълмове, обрасли тук-там с храсталаци. Оттам трябваше да вървим още половин левга по равно, за да стигнем Шавча²¹⁸. Ханът с това име се състоеше от много голям двор с обширни конюшни, но стан за пътниците нямаше освен тази, където се готвеше и продаваха вино. Може би преди е имало подходящ чардак, но сега имаше само открит таван, до който се изкачваше по проста малка стълба.

Когато се пътува с пощата, трябва веднага да се отиде в Серес, за да се сменят конете, след това се стига до Скала, Дербенд-Хан (Странноприемница на прохода от картите), през Демир-Хисар и по широк, утъпкан и дори тук-там настлан път, който минава в подножието на планините. Ако имаш собствени коне, може направо да отидеш от Шавча в Скала през Кюпри (Мост). Този път отначало се придържа твърде близко до западните възвишения и едва на една миля започва да се отдалечава от тях. На една миля от Шавча се виждаше едно голямо село в подножието на планината на запад и след една миля — още едно. След $2\frac{1}{2}$ часа стигнахме дървения мост при Кюпри, отсам който се намират няколко къщи и един хан със стар дъб край него.

Източно от пътя ни се забелязваше голямо турско село, на четвърт миля от Кюпри минахме през село, Татермухале, и след това стигнахме турското градче Джумая (Петък), което заради чумата заобиколихме през нивята и лозята. Имахме възможност да се възхитим на хубавата почва и на най-различните земеделски култури. Селяните вършееха жито на една нива с помощта на каменни ваянци, теглени от волове.

На една миля от Джумая стигнахме Спатово, където видяхме група работници, отчасти цинцари, отчасти българи и гърци, заети с производството на селитра. Тези хора си бяха построили борден, т. е. полуподземни къщи, по влашки, с покрив от клони или прости дъски, покрити с буци пръст. Беше пладне и трябваше да оставим да отmine големият пек, но мястото беше толкова неподходящо за почивка, че едва намерихме две дървета край един ров, за да си легнем, и щом слънцето

се придвижеше на запад, трябваше и ние да се въртим около този подслон.

От Спатово до Скала равнината в по-голямата си част е необработена, блатиста или с възчерна, много азотиста почва. Големи площи са обрасли с тамарикси и има само една група от няколко дървета. Селището Скала на Стримон представлява само купчина от няколко къщи, прилепени към белите травертинови скали, по чиито издатини стояха кози. Поради неподвижността си те приличаха понякога на статуи, още повече, че тези места изглеждаха недостъпни.

Настланият път от Демир-Хисар води до Скала, или Скеле, и продължава като истински път за кола, прокаран до басейна на Бистрица или на Мелник, или Меленик. Тук-там дори по пътя има сводове, поддържани от стени, както в Европа. Веднага след Скала се навлиза в гнайсова клисура, изцяло изпълнена от Стримон и пътя в продължение на около една малка левга. Тя отделя Султаница-Планина на запад от ниските предпланини на Шингел-Даг на изток. Явори, типични за Ориента, и дъбове украсяват тук-там планинските склонове. Тази клисура е толкова по-важна, тъй като от южната страна е ключ за басейна, простиращ се на изток към Мелник, а на запад към Петрович в долината на Струмница, който е пресечен от малки терциерни и наносни хълмове. Южните предпланини на Перин-Даг, а именно Алабурун и Арнаут-Планина на г. Киперт, образуват красив амфитеатър над Мелник, докато над тези планини северно от града се издигат сиви хребети с малки снежни нивици.

Първото село, което се среща на 2 левги от Скала, е Бистрица. На това място пътят се раздвоява, като единият води за градчето Мелник (на турски Мелники), което се забелязва отдалеч и е разположено според г. Викенел близо до сливането на Бистрица, течаща от североизток на югозапад в подножието на Алабурун²¹⁹, и на една планинска река, спускаща се от Шингел, и предпланините на Чаирли-Балкан. Този път трябва да се следва, за да се отиде в Лиса²²⁰ през един проход между последната планина на юг и Алиботуш на север, докато пътят над изворите на Бистрица води за Неврекоп на Карасу от Родопа.

На една левга от Бистрица има малка кула, или стар турски пост, наречен Кула, обградена с няколко къщи и добре обработени ниви. На половин час оттам пътят е преграден от малък терциерен хълм, който се пресича по каменист път и се излиза в голяма равнина по източния бряг на Стримон, по средата на която е разположена уединена в подножието на хълмове странноприемницата Марекостино-Хан. Стримон пресича песъкливия хълм през една цепнатина и през лятото е толкова плитка и пълна с камъни, че може да се пресече, без да има нужда

да се плува. Раци има в изобилие, а се виждат и много костенурки.

Ханът Марекостино нямаше чардак и се състоеше само от малко приземие, а отпред един кладенец. Поради хубавото време разположихме леглата си край кладенеца. Едва си бяхме легнали, и пристигна един керван, който едва не мина върху ни. Събуди ме френска ругатня. Беше господин Фрер, парижки търговец на пиявици. Идваше от Серес с десетина коня, натоварени с кутии с пиявици, и беше обходил Турция в различни посоки (вж. моята *Turquie*, т. 3, с. 144).

На една миля от Марекостино-Хан е разположено Либво²²¹ в малка долина, обградена със съвсем ниски хълмове, на източния бряг на Стримон. Преди тази махала малък поток се спуска от планините пред Перин-Даг, която остава на североизток. Г. Викенел ги нарича Арнаут-Балкан. На четвърт левга се намира уединената странноприемница Бей-Хан, след която се пресича друг поток, идващ също от Арнаут-Балкан и влачещ доста големи гранитни, варовични и гнайсови отломъци. Една махала се вижда край пътя, който отново се приближава към Стримон, понеже тази река описва голям завои между това място и Марекостино-Хан. Малко по-горе, отляво на Стримон, се влива откъм северозапад реката Либница²²², която идва от южния склон на Плашкавица-Планина, носеща според г. Киперт и турското име Малиш²²³.

Половин левга по-нататък има трети поток — Светиврач, на г. Викенел, а след това — четвърти, Белица. Всички тези потоци край източния бряг на Стримон текат почти успоредно от изток или североизток към запад или югозапад. Малко над сливането на Белица и Стримон на отсрещния бряг се влива друг голям приток, който тече приблизително както Струмница от запад-северозапад към изток-югоизток в северното подножие на Плашкавица-Планина. Като се върви известно време по продължение на северния бряг на последния поток, скоро се навлиза в малка удължена равнина, обрасла с храсти *Paliurus aculeatus* и заградена от изток с наносни ридове, а Стримон тече на доста голямо разстояние на запад и не може да се види. По тези места някога разбойници са вършили злодеяния, както свидетелствуват още две разрушени странноприемници, чиито собственици са били избити или изгонени. Непосредственото съседство на високите планински склонове е било действително благоприятно за тяхно убежище. Първият от тези ханове е на около 5 левги от Марекостино-Хан, а вторият — на 7 левги.

В края на тази равнина долината на Стримон отново е препречена от хълм с наносни чакълести пластове, който се издига на повече от 200 фута височина. След изкачване и стръмно спускане този малък рид се пресича много бързо и се стига в тясната и сенчеста долина, наричана Чинарли-Дере — име,

което по погрешка дадох на Шенади-Дере. Потокът се спуска от Перин-Даг и след като тече приблизително от изток към запад, завива на север близо до поста и хана в Чинарли-Дере и малко по-нататък се влива в Стримон. При все това изглежда, че по-горе в него наистина се влива един приток, но той не идва, както го посочва г. Киперт, от подножието на връх Йел-Тепе, защото във всички случаи този географ е поставил грешно върха на Перин-Даг. Странноприемницата, сградата на стражите (караул) и конюшните са разположени една до друга, или по-скоро представляват една постройка, обградена от сливи и други овощни дървета. В предната част на странноприемницата, която се състоеше само от приземен етаж, имаше едно покрито помещение, където човек можеше да се излегне на розка.*

Трябваше да изминем още четири големи мили до мястото за пренощуване и да изкачим връх Крешна, затова бързахме да продължим пътуването си. Първо излязохме на Стримон, тук тясно притиснат от твърде високи гнайсови скали, украсени с хубава средиземноморска гориста растителност. Яворите на Ориента се открояват добре на фона на зелените дъбове и на трънките (*Rhamnus paliurus*). Скоро се отделихме от реката, която пресича планината Крешна²²⁴ през тясна криволичеща цепнатина, минаваща в посока север — запад, а на дъното ѝ водата тече между почти отвесните стени на огромни скали. При все че тези стени никъде не се издигат до височината на планинското плато, би могло да се каже, че тук има стара долина, много обширна и обградена с гористи склонове над новата пукнатина, която е образувала сегашното корито.

След малко изкачване се слиза по криволичещи пътеки в една долина, почти успоредна на Чинарли-Дере, над която на североизток се издига величествено белосивият връх на Перин-Даг, а на север виещи се из средиземноморските храсталаци пътища водят пътника нагоре до връх Крешна. Трудно може да се обрисова красотата на този контраст между голотата на близките върхове и зеленината на клисурата, отвеждаща бързо снежните води на Перин-Даг в Стримон. Напомняше ми най-красивите гористи части на Апенините в Аbruцо или Римската държава, но едва ли би могло да се намери на италианския ботуш такъв красив фон на картината. Разбира се от само себе си, че този склон на Крешна е подходящ за сигурна отбрана и съставлява част от това, което княз Милош наричаше „голямата военна централна позиция на Южна Турция“.

* Бях почерпил г. Фрер с шунка, а той от разсеяност я оставил на мястото, където обикновено седят стражите. Те приеха това като предумишлена обида. Г. Фрер не разбираше турски и повика гръцкия си драгоман, който подсили бедата със самонадеяността и нахалството си. Единствено няколко ласкателни думи от моя страна поставиха край на тази неприятна случка.

За равнинната Тракия, както и за няколко басейна в Македония. Родопа е истинска крепост.

Сред тази дива природа и тишина, която подсилваше величествеността ѝ, пътят на изненадания пътник бива препречван и от стада овце и кози и дори рогат добитък. Най-любопитна обаче беше срещата ни с една турска дама, която пътуваше в стол-носилка, поддържана по испански от две мулета. По тези криволичещи пътеки, много стръмни и тесни, животът ѝ беше в опасност всеки миг. В Европа обикновено не подозират на какви неудобства трябва да се излагат туркините при пътуване. Само друсането на каруците им без яйове е достатъчно да те отврати от пътуване. Какво биха казали обаче нашите дами, ако трябва да преминават с кола или на кон през реки и блата.

Изкачвахме се бавно към връх Крешна²²⁴, за да се наслаждаваме по-дълго на тази красива южна природа, на която трябваше да кажем последно сбогом. Най-послед след два часа отново вървахме по равно сред дъбови горички, разпръснати за наше голямо учудване сред нивите. Между източния склон на планината в Перин-Даг на изток-югоизток се простираше под краката ни твърде вълнообразен терен, като издадените части на склоновете, край които минавахме, бяха покрити с хубави царевични ниви и дори с лозя. А от селата или къщите не се виждаше и следа — толкова усърдно българите се бяха постарали да ги скрият от чужд поглед. На самата планина, където има плато, видяхме само три или четири къщурки, които по-скоро бяха кошари или плевници, отколкото жилища.

Слънцето вече беше залязло, когато влязохме в двора на Крешна-Хан (скалиста странноприемница, от „кръш“ — скала). Тази странноприемница е разположена срещу караула, т. е. стражарския пост — малка четвъртитата каменна сграда на един етаж, където гавазите може да се подслоняват. Дворът на хана беше просторен и от едната страна на първия етаж имаше три стаи за пътници. Избрахме най-хубавата, като старателно затворихме капациите на някои прозорци, защото от североизток духаше студен, пронизващ вятър, въпреки че беше септември. За по-голяма безопасност от чумата г. Фрер с пиявиците си се разположи да пренощува в двора, но каква беше изненадата му, когато на сутринта ханджията му каза, че съвсем скоро там бил умрял един болен от чума.

Оттук може да се отиде до върха на Перин-Даг, но затова е необходимо цяло голямо пътешествие, защото трябва да се преминат или заобиколят много урви, а подножието на тези хребети е истински капан от малки гранитни възвишения. От тези височини се открива широк поглед, защото не само Егейско море е в краката ти, но се разкрива още и цялата долина на Стримон до Радомир, а същевременно на изток се вижда Доспада-Яйласи и други части от Родопа на юг и север. Хребетът на Перин-Даг върви от запад-северозапад на изток-югоиз-

ток и на север се свързва посредством Йелтепе към планините на Разлог. Височината му превишава 6000 фута и в посока към Разлог се увеличава още повече. Г. Киперт, който я е нарекъл Орбелус²²⁵, я е поставил твърде на юг. На неговата карта тя би трябвало да заеме средата между местата, определени за Йелтепе и Перин-Даг. Моите две измервания на връх Крешна показаха височина от 2667 до 2850 фута — разлика, обясняваща се с вихрушките, които бушуваха по тези места при преминаването ми.

Северно от Крешна-Хан пътят минава през малки дъбови гори и има толкова много пътеки, че се загубих, и без да знам, се насочих по пътя за Неврекоб. Този път пресича планините между Перин-Даг и Йелтепе и се спуска по Добронища, приток на Карасу, или Места, към Киз-Дербенд и Цирополие²²⁶. За наше щастие един овчар се появи в тези уединени места и успяхме да настигнем останалата част от нашата група, като минахме през гори и хълмове. Иначе дълго време щяхме да се лутаме из тези гори, без да срещнем жива душа.

На 2¹/₂ левги от Крешна-Хан пресякохме една долинка сред същите гори от малки дъбове и минахме пред един стражарски пост, разположен на хребета, който отделя тази клисура от една друга, насочена също от изток към запад. Едвам стигнахме, и трябваше отново да се изкачваме право нагоре до планински гребен, където се намираше друг пост, който ни отведе до северния склон на планината Крешна. Виеш се път в продължение на половин левга се спуска оттам в долината и до странноприемницата Сирбин. Преди да тръгнем надолу, се възхитихме на гледката, която се разкриваше пред нас от този връх, очевидно важен като военен пост.

В подножието на планинските вериги, които свързват Перин-Даг с планините на Джумая, се простира обширно плато, пониско от планината Крешна и набраздено тук-там от пороища. По западния бряг на Стримон е почти същото, но с тази разлика, че планините са много пониски и гористи. Стримон пресича това плато между Джумаа и Сирбин, но край Сирбин минава през нещо като басейн, отчасти обработен, където описва осем големи извивки. Гледани от планините, водите му изглеждат съвсем черни и той напълно заслужава името си Карасу — Черна вода. На юг реката се впуска в пролома на планината Крешна, който има вид на голяма врата. Г. Киперт го посочва тук южно от Сирбин, а на отсрещния бряг — голям приток на Стримон под името Сушица. Постът в Сирбин, който е съвременен и странноприемница, се състои от един приземен етаж, срещу който са разположени конюшните. Наблизо има още няколко къщурки и по течението на малкия поток, течащ от изток на запад, освен овощни дървета се забелязват царевични ниви и зеленчукови градини. Там дочакахме пристигането на другите пътници, за да преминем заедно за три часа пролома,

който ни отделяше от равнината на Джумая и където понякога се вършеха обири.

Както Сарантопорос в Олимп, този проход представлява дълга клисура край реката, до която се издигат стръмно хълмове, високи 100—150 фута, така, че крадци или въстаници може лесно да се скрият зад скалите и да се спуснат неочаквано от височините, или да се прикриват в съседната планинска верига на Деспото-Даг. Няколко турски и български гробове тук-там свидетелствуват за верността на разказите на местни хора и дори ми показаха мястото, където четирима гавази, т. е. стражари, са били убити през последните години начело на един керван, без изобщо [нападателите] да се докоснат до кервана. Към средата на този пролом г. Киперт отбелязва, вероятно според Викенел, един източен приток на Стримон под името Грабова²²⁷ и махалата Семитли при мястото на вливането му.

Като излязохме от този пролом, див и неживописен, трябваше само да минем през нивите и лозята, за да стигнем в Джумая. Водачи на товарни коне, т. нар. кираджии, се бяха настанили без ред в овощните градини пред града, за да пасат животните си. Изненадахме се, като видяхме, че в Джумая всички дюкяни бяха затворени, както в неделя. Чумата токущо била избухнала. Джумая (на турски петък), или по-скоро Шума, както казват българите (от „шума“ — гора), е град с 3000 до 4000 жители, в който живее наследствен войвода. Джамииите доказват, че има доста турци наред с българите, които съставляват основата на населението. Улиците са настлани и твърде неправилни. Градът е разположен на доста голямо разстояние от подножието на Деспото-Даг и край плодородна равнина, чийто обработен вид противоречи учудващо на дивия и горист фон на планината Крешна и съседните възвишения.

Северно от Джумая се пресича веднага малък хребет, висок 150 фута, състоящ се от наноси и чакъли, и по отношение на Стримон има формата на шпага. Оттам се слиза в долината на Рило, напоявана от един поток, като един от главните му притоци достига на изток отвъд манастира Рило в Рило-Даг (Рилопланина)²²⁸. Точно срещу устието му в Стримон г. Киперт показва на отсрещния бряг устието на голяма река. Ние не я забелязахме, въпреки че е напълно възможно да съществува в действителност, тъй като водите на тези диви планини подхранват много потоци. Може би това е долината, където е скътано село Бобош²²⁹ по неизползувания от турците път, водещ от Дубница до Каратова за 16 часа. Долината Рило е широка само четвърт миля. В началото ѝ отляво има странноприемница с много голям двор, а отдясно — други жилища, между които едно едноетажно с форма на квадратна кула сигурно принадлежи на някой спахия или на войводата на Джумая. Това трябва да е Баракли на г. Киперт. Освен това по тези места има две големи могили. Цялата долина е много плодородна и добре

обработена с царевица, жито и лозя. Голямото село Рило е разположено в подножието на планината със същото име, там, където долината се стеснява и образува само един ръкав, през който минава водата.

Една левга по-нататък или на $1\frac{3}{4}$ левги от Джумая е странноприемницата Кошаринско-Хан, разположена отсам друг алувиален хълм на границата на обработената равнина, заемаща долината, която започва от Дубница и се нарича Царина (императрица), или на турски Джерина.²³⁰ През лятото Стримон има малка дълбочина и е пълен с речни камъни. Западният му бряг се състои от гористи планински склонове без отделни долини, докато срещуположният бряг е зает от обширни пасища, където пасат добитъка, а близо до странноприемницата — зеленчукова градина с много лук и чесън. Самата странноприемница имаше хубава турска конюшня, но мястото за спане се състоеше само от една обща доста обширна и чиста зала, която същевременно служеше и за кухня. Всеки се настаняваше там, както можеше: измиташе пода, постилаше рогозки и си приготвяше леглото. Пристигнаха и други пътници, особено един турчин с жена си, които се разположиха възможно най-далеч от нас. През лятото подобни места за пренощуване са приятни, но през зимата не би могло да се издържи без кожух или трябва да се застане до огъня.

Оставаха ни още четири часа път, за да стигнем Дубница, и единадесет — Радомир. Пътят до Дубница е, както пътят от последното слизане от планината Крешна насам — широк път за кола сред житни и царевични ниви. Водата на Царина напоява тази долина, която е отделена от Рилодаг само с едно сравнително високо наносно плато, завършващо почти изведнъж. От другата страна на реката има хълмове с незначителна височина и отчасти необработени, през които Стримон си е проправил дълбоко легло и като излезе оттам се съединява с река Дубница. На около $1\frac{1}{2}$ час преди този град трябва да се намира махалата Джермен, която не забелязахме. Височината на долината при Дубница е 1723 фута.

За да се стигне от Дубница в Радомир се пресича Царина по дървен мост на четвърт левга западно от града и се възлиза между хълмове с лозя, които заобикалят Дубница и се простират, разположени стъпаловидно, твърде далеч на запад в подножието на Рилодаг. Българинът-ханджия на Бинекташи-Хан (странноприемница на камъка за качване на коня) ни позна веднага. След чаша вино, изпита, без да слизаме от конете, и пожелания за добър път, продължихме пътуването си сред добре обработена от българите местност, по-висока с 60 фута от долината на Дубница. Малко след странноприемницата пътят се раздвоява, като левият води за Костендил и пресича малка река, а десният върви нагоре по долината, откъдето извира тази река. На една левга от странноприемницата минахме през

Големосело (голямо село), където има много голямо турско стопанство, или чифлик, със здрави обградни стени и висок отделен гълъбарник в двора, каквито се срещат обикновено в Австрия. Половин левга по-нататък видяхме махалата Малосело (малко село), след 1¹/₂ левги — село Мламолово, и накрая, след ¹/₂ левга — село Побовдол. Във второто село имаше още едно голямо стопанство. И трите села съвсем нямаха окаян вид. Като се изкачвахме, тази долина се стесняваше все повече и голи варовични възвишения я обграждаха. Една могила, както могилата до село Рило, свидетелствуваше, че тези места вече са били обитавани поне от времето на римляните.

В странноприемницата на Побовдол, макар и намираща се в малка махала, ни предложиха храна, за да си приготвим малка вечеря. Вътрешността на къщата беше изцяло заета с бъчви и каци за вино и квадратни блокове сол от Влахия. Хората в странноприемницата изглеждаха най-добрите в света. Над Побовдол, разположен на около 1830 фута височина, се навлиза в малки дъбови гори — първите, които срещнахме в тази изцяло обработена долина, и накрая се стига в подножието на ниския хребет, отделящ тази долина от равнината на Радомир. Този хребет се издига повече от 600 фута над Побовдол, но само с малко повече от 500 фута над Радомирската равнина. Той е източно продължение на планината Коняво, която е с посока запад—изток и се съединява с предпланините на Витош — висок връх западно от София. За около половин час се изкачихме до този проход, откъдето се разкрива хубав изглед както към овалния басейн на Радомир, така и към терциерната неправилна вдлъбнатина на Дубница, над която се издига величествената стена на Рило-Планина, докато на запад господства високият скалист гребен на Витош.

Слизането е малко по-кратко от изкачването. Радомирският басейн е на около 2000 фута височина или поне към средата, където е по-ниска, показва 1930 фута. През малка долина, където тече поточе със стръмни червени глинести брегове, се излиза в Жедно, или Жедна²³¹. Ако не беше тази планина, последните пет мили биха могли да се изминат удобно с кола, но прохода може да дръзнат да преминат само малки двуколки. Тъй като на изток има хубав път за кола от Дубница за Радомир, дълго време няма да се облекчи преминаването на този хребет. Това възвишение, съставляващо част от планината Коняво, не изглежда годно за отбрана, но би могло да се използва като наблюдателен пост. Пристигането ни в Жедно събра всички кучета и по лая им би могло да се помисли, че ще ни

* Един българин, старец, не се страхуваше да прокълне турците в присъствието на мнозина от тях и да им каже в лицето, че тяхното царуване няма да изтрае дълго. Изглежда, че той беше подушил нещо за малкия бунт, организиран по това време в околностите на Шаркое, при който напразно се надявали на сътрудничество с княз Милош.

разкъсат, но необичайният вид на моя чук беше достатъчен, за да се освободим от тях. Околността представлява кръгла равнина с диаметър повече от левга и половина и много черна почва. Тя очевидно е дъно на бившо езеро, както свидетелствуват още малките мочурища и обширните пасища. На половин левга източно се вижда отдалеч село Казила²³². На половин левга от Жедно минахме Негованице и забелязахме останки от стара настилка. След една левга се намира селото Върба (произнасяно Верба, върба). Цялото население там, както и в околността на Дубница, е българско. Жените ми направиха впечатление с големите игли, които носеха в косите си, както в Милано, и коланите им от жълта мед се закопчаваха с две големи кръгли и издути плочки.

За да избегне блатата, пътят прави голям завой на запад, където накрая се минава по дървен мост над малка река. Съвсем близко до този мост имаше блато, което г. Фрер беше направил развъдник за пиявици, а край него имаше сламена колиба за нощния пазач. Скоро след това стигнахме Стримон, който тук тече от изток на запад или изток-североизток към запад-югозапад, заграден с отвесни крайбрежни скали от лъс или наносна глина. Тази част от басейна е засята с царевича и жито, както и част от околностите на Радомир. На половин левга преди това градче има малко село с чифлици.

Радомир се намира в малък проход сред първите склонове на планините, източно от Стримон, която тече срещу него приблизително от север към юг, като описва многобройни завой сред зелени ливади без дървета. Това малко градче е съвсем открито, има не повече от 2000 до 3000 жители и по-скоро прилича на село. Над площада, който е малко наклонен, се намира конакът на Мюселим с харема и градините му, обградени със стени, докато странноприемницата, държана от един грък от Янина, е на площада. Тя се състои от един хан по български образец с пещ и тезгях отпред, зад пещта има едно помещение с пейки, а по-нататък — две стаи. Зад къщата има двор с обори, пристройки и хубава порта, край която има приземие с четири малки, съвсем чисти стаи. Пред стаята има покрит балкон с умивалник и в двата края — издигнати квадратни площадки за спане. С една дума, тази странноприемница е всичко, което би могло да се пожелае в Турция, още повече там готвят вкусно и може да се получи прекрасна червена ракия с канела.

Картите така са обезобразили басейна на Радомир, като са представили идеализирано езерата и са му придали форма на тясна долина, че реших да го проуча подробно. За тази цел се качих на планините, които го отделят от по-дълбоката вдлъбнатина на София. Основата на малката радомирска котловина е обградена с голи варовични скали, откъдето извира обилен извор. Там перяха незабулени мохамеданки, но щом минах пред тях, хвърлиха по едно платно на главите си, а като се осмелих

да им отправя няколко думи, започнаха да се смеят. Оттам се изкачих направо в планината и трябваше да прехвърля доста върхове, докато стигна най-високия, където намерих няколко храсталака, докато всички останали възвишения бяха голди, покрити само със сухи пасища, на които биха могли да пасат само овце. От тази тераса на 3273 фута височина, или на около 1600 до 1700 фута над радомирската равнина, имах широк поглед върху тази част на Турция.

Радомирският басейн е с неправилна кръгла или почти триъгълна форма, защото горното течение на Стримон влиза от север и излиза от югозапад, след като опише многобройни малки криволици. Очевидно тук някога по течението на реката е имало езеро преди отварянето на пролома западно от планината Коняво. Дъното му, сега пресъхнало, почти изцяло обезлесено и отчасти още покрито с трева, е дълго 2 до 3 левги от изток на запад и широко $1\frac{1}{2}$ до 2 левги от юг на север, но южната му страна е по-дълга, отколкото северната му част. Цялата планинска околност на тази вдлъбнатина на север и запад ми се стори като плато, покрито с малки планински хребети, в посока приблизително север — юг, с много квадратни или конични издатини, било варовични, било доломитни. Последните бяха предимно на север към Гърло, а отвъд този ъгъл и варовитите върхове в долината на Филиповца, в далечината западно от Шаркое се издигаха две големи планини с формата на пресечен конус. Първите хребети западно от радомирската равнина ми се стори, че не са повече от 800 стъпки по-високи от нея, но северните изглеждаха по-високи. В далечината на запад имаше други сини планински вериги, които бяха също доста високи и спадаха към северо-северозападната — юго-юго-източната система, съединяваща Снегопол с планините северно от Бистрица и Егри-Паланка.

В краката ми се намираше долината на Стримон с поле от зелени ливади и покрая житни ниви. Образувана от сливането на много рекички при Гърло и Брезник, тази река тече с много извивки от север на юг до отсам Радомир, който се намира на около четвърт левга от източния ѝ бряг. След това тя се отправя на запад по северната страна на самия кръгъл радомирски басейн, откъдето се спуска в басейна на Костендил през пролом между планината Коняво и предпланините, от които излиза Бистрица. Коняво — дълъг хребет с посока запад — изток, разделя двата басейна на Радомир и Костендил и достига най-голямата си височина срещу последния град. Или, тъй като той е разположен на около 300 фута по-ниско от околността на Радомир, връх Коняво²³³ (около 2720 фута) изглеждаше сравнително по-малък, отколкото е в действителност, като се гледа от южната страна или от Костендил. На юг и юго-юго-изток над възвишенията, свързващи Коняво с Витош, се издигаха величествено планините източно от Каратова и голяма част

от веригата на Деспотодаг, чийто масивен връх Витош (4500 фута), разположен почти на юг-югоизток, ми пречеше да проследя продължението им чак до Филипополи. На югоизток, отвъд Витош, в далечината виждах северната част на Високия Балкан, а на изток различавах три или четири серни бразди, минаващи от северозапад към югоизток, между които тези от София до Шаркое бяха най-големи. Котловината на София бе добре отбелязана от един хиатус, покрит с пари, както понякога се отбелязват големите езера в Алпите.

Пътят за Шаркое минава по източния бряг на Стримон и е добър за коли. На половин левга от Радомир пътят е прокаран по един планински склон и е доста издигнат над реката. Широчината на долината може да превишава четвърт левга, но постепенно намалява към север. След това разстояние се стига до излаза на пътя София — Радомир. На около една левга от последното градче пресякохме Стримон и селото Батевац или Батановца. Половин час след това пътят се раздвоява — за Брзник (произнася се Брезник), където е пощата, отива на изток, и [другият път] — за Гърло, продължаващ направо през обширни поляни. И двата пътя пресичат един приток на Стримон, идващ от северозапад, като по-горе изворите му се състоят предимно от потоци, идващи от североизток или от Брезник, от потока Гърло, от Гърлска-Риека²³⁴, минаваща от север-северозапад към юг-югоизток в средата на долината, и от един трети поток, течащ от север на юг. На около 4½ левги от Радомир ни показаха на запад махалата Раганци²³⁵, но на изток един хълм ни пречеше да видим Брезник. След половин час стигнахме селото Гърло, чиито къщи са разпръснати по продължение на потока — почти пресъхнал, поради горещината. Странноприемницата беше селска къща и решихме, че ще бъде по-приятно да се разположим под върбите, растещи по продължение на потока, и срещу една чешма, чиято вода започваше да намалява.

Гърло е разположено в тясна котловина, граничеща на запад с полегати склонове, отчасти обработени, а от другата страна се издига скалист хребет. На север и юг има много конуси от долеритни скали, които образуват също и бреговете на потока в самото село, и при разпадането им се е получила черната пръст, покриваща цялата долина до отсам Брезник. Въпреки че Гърло е разположено между 300 и 350 фута над Радомир, изкачването не се усеща, тъй като пътят от Батановца върви все по равно със съвсем слаб наклон. За да проуча по-добре релефа на страната, се качих на съседния най-висок хребет, откъдето погледът ми проникваше особено на североизток в малкия планински басейн на Красава, или Красува.²³⁶ Простира се от северозапад към югоизток в една надлъжна клисура и основата му е малко по-повдигната от тази на Гърло. Оттам извира Гърлска-Риека. Благодарение на една дълбока и скалиста цепнатина, минаваща изток—запад, водите ѝ могат да се

втичат в Стримон. В противен случай щяха да образуват тук езеро, преливащо в Нишава или Искър. За по-малко от четвърт час обходихме този естествен канал, който свършва над Гърло, откъдето и селото носи името си, защото то означава отверстие на пушка, като по този начин се означава, че Гърло е началото на серия от проходи. Вместо да вървим по-нататък по течението на потока, завихме остро на север, за да пресечем по един по-полегат склон вододела на Стримон и на Сукова. На запад продължаваше клиновидният хребет на Гърло, зад който се издигаха долеритни конуси. Изкачвахме се покрай малък поток и сред горички — първите, които срещнахме от планината Коняво насам, толкова е обезлесена страната около Радомир, Брезник и Гърло. Ако това обстоятелство не означава, че тези места от векове са били обитавани от хора, то поне е ценно указание за вероятното съществуване в древността на езеро с начупена брегова линия.

Едва бяхме вървели три четвърти час от Гърло и вече слязохме в затворената долина на Новоселска-Риека по наклон, който не усетихме, както и при изкачването. Главната посока на пътя ни беше север-североизток, но няколко пъти трябваше да правим обиколки почти от югозапад към североизток или дори от запад към изток, както при излиза от долината. Минава се през две варовични клисури, където речното корито заема почти цялото пространство. Малки гори от дъбове, елхи, върби и други дървета украсяват тези малки тесни долини. В проходите им или на странични площадки са скрити няколко български махали. Освен няколко отделни къщи, т. е. кошари или плевни, не срещнахме никакви села до Ниемеле²³⁷, разположена на 4 левги от Гърло.

По тези места в долината има царевични ниви и дори лозя, жилищата са обградени с овощни дървета — сливи, ябълки и круши. Овчари или млади момичета пазеха стада овце или кози по склоновете на хълмовете. Излизът към долината на Дивлянска-Риека е зает от група малки оголени долеритни сводове. Докато си записвах някои бележки, монте спътници бяха отминали толкова напред, че ги изгубих от поглед. Виках и дори призовавах овчарите в планината, но никой не ми отговори и от двата пътя избрах този, който възлизаше по долеритните възвишения, а оставих верния — към дъното на долината. Срещнах още уединени къщи по тези склонове, докато една група весели българи жетвари и жетварки ми показаха пътя.

Горната част на долината на Дивлянска-Риека, т. е. дива вода, е насочена приблизително юг-югоизток — север-северозапад. След като пресякохме тесен пролом от варовични скали, натрупани по живописен начин, трябваше отново да преминем през потока, за да стигнем най-после до една уединена страноприемница, спадаща към село Дивля, разположено на половин час от нея в планината. Сред ограда от ракета и дървени

колове се намираха просторни постройки за добитъка и козите, а срещу тях — странноприемницата с навес отпред, под който се настанихме. Ханджията и един слуга изглежда бяха единствените обитатели, но като се свечери, за миг зърнахме жената на дома, която веднага изчезна, защото един турчин също беше пристигнал със слугата си. Другаде, освен в Турция подобни усамотени странноприемници се избягват като разбойнически свърталища.

На по-малко от половин малка левга северно от този хан долината изменя посоката си юг — север, за да се обърне от запад към изток, а след това от югозапад към североизток. На това място се влива друг поток, идващ от северозапад. Четвърт миля по-нататък долината за кратко изменя посоката си от юг на север, а после отново се насочва от югозапад към североизток. Тук се вливат два потока, идващи от юг. След половин миля посоката на коритото е отново юг — север, после юг-югоизток — север-североизток, докато накрая се стига долината на Луканичка-Риека, река, образувана от сливането на всички погорни водни течения. По целия този път планинските склонове често са обрасли с дъбове, тук-там има жилища и ниви или поляни край реката, която сигурно причинява големи опустошения при буря или пролетно време. Пътят за коли върви ту по единия, ту по другия бряг, а понякога под формата на свод минава над тясното корито.

По-долу в Луканичка-Риека се влива Царирица — поток, течащ от изток-югоизток към запад-северозапад. Отдалеч се забелязва голямото село Цариброд, което е на пътя от Пирот за София. По права линия това село е на една левга от започването на Луканичка-Риека и на 2 левги от уединения хан, за който говорих. От сливането на тези два потока насам долината се разширява много и планините все повече се снижават. На $3\frac{1}{4}$ левги от уединения хан се намира Желиски-Хан²³⁸, който е на 1 левга от Сукова, а на $\frac{1}{4}$ левга по-нататък има втора уединена странноприемница и един поток, идващ от запад.

Едва на 2 левги преди Шаркое по дървен мост се минава Сукова, която излиза западно от дълбок пролом, и пътят върви сред красиви планини с масивни форми, заоблени върхове и скали, издигащи се над дъбовите гори. В Сукова се вливат всички предходни потоци и тя тече от запад на изток по южната страна на обширна, добре обработена с жито, царевича и др. равнина. Тя има форма на правоъгълник, дълъг левга и половина и почти толкова широк. Ще припомним, каквото вече казахме в труда си за Турция (т. 3, с. 49), че тази последователност от малки долини, достъпни за обоза, може да позволи да се навлезе до центъра на Турция с артилерия. От друга страна, извивките и проломите на тези долини са благоприятни за отбраната им.

Шаркое, — Пирот на българите, е открит град, чието насе-

ление се занимава предимно с производство на турски килими. През него минава планинска река, която идва от северозапад и се влива в Сукова. Този град с 6000 до 8000 жители, лично владение на сестрата на султана, е доста чист. Покрит базар няма, въпреки че в средата на града има доста дюкяни и кафенета. Българското население там е смесено с мюсюлмани. Има само малки джамии. Бяхме се настанили в една странноприемница, разположена отатък моста в чисто българската част на града. Тази сграда се намираше на обширен площад, или широка ненастлана улица, където имаше много селски каруци. В странноприемницата имаше само една обща стая, служеща за кухня и прилепена към конюшната, докато улицата отпред я свързваше с дюкяна на бакалина, както понякога е обичайно в Турция. Пещта и тезгяхът също заемаха доста място. Следователно това съвсем не беше приятно за почивка място, каквито са често странноприемниците в градовете. Щяхме вече да си тръгваме, когато аянтът изпрати да ни искат паспортите, което ни забави още най-малко половин час.

При излизане от града започва нещо като котловина между хълмове, високи 300 до 400 фута, засадени отчасти с лозя и с жълтеникава почва. Източно от тях тече Сукова в корито с посока от югоизток към северозапад. Самата долина се напоява от реката, която минава през Шаркое, и почти по цялата ѝ площ има поляни. На $\frac{3}{4}$ левга от града един хълм с лозя, понисък от другите, съставлява основата на котловината, а Шаркойската река изглежда, че извира недалеч оттам — от възвишенията на север-северозапад от пътя. Пътят беше пълен с българи, които се разхождаха или пътуваха. Сред тях се различаваха предимно хора с градски дрехи, които се упражняваха да стрелят с pistolет. На следващия ден беше празникът на един съседен манастир, който привличаше много хора — това беше причината за голямото раздвижване и празничните дрехи. Отиваха да преспят около манастира, за да бъдат там навреме за утринната служба. Пътят през хълма с лозята ни се стори не много подходящ в сегашното си състояние за коли особено по северния му склон. Бяхме приятно изненадани, като видяхме сред лозята малки вили, почти както в Европа. Денят ни завърши добре с изгледа, който се откри пред нас от върха на тази височина към север: дълбока зелена клисура между две планински вериги с посока югоизток — северозапад. Източната имаше нисък и гол хребет, отвъд който тече Сукова, а западната — Белава-Планина, по-висока, бе украсена с варовични скали сред борови и дъбови гори.

За около час преминахме хълма по път, който би могъл лесно да се пригоди за артилерията и обозите. Минахме през брод малък поток, идващ от югозападната част на горите, над които се забелязваше покривът на манастира, където трябваше да се състои утрешният празник²³⁹. Село Станиче също се забеле-

лязваше приблизително в тази посока в подножието на Белава-Планина, която е само източна предпланина на Сува-Планина (суха планина). След десет минути път пресякохме по дървен мост Темщица — малка река, течаща от северозапад на югоизток в долината, където минава пътят. Изворите ѝ трябва да са отчасти в планините на запад. Пред моста реката заема положение запад — изток и се влива в Сукава през доста широко устие, което дава представа на пътника за дължината и широчината на коритото, заемано оттатък източния хребет от Сукова, която по-долу се нарича Нишава. След това минахме край усамотена странноприемница, на чийто тезгях бяха разпръснати тридесетина пистолета — добре излъскани, принадлежащи на селяните, останали да пренощуват тук. Вържени селяни, и при това с пушки, видяхме по-нататък сред красиви български моми. Припомниха ни с гордост, че само в окръга на Шаркое има 200 български села и всички желаели горещо да се бият заедно със Сърбия или поне да не останат турски поданици освен при същите условия и преди всичко със същите данъци като сърбите. Твърде вероятно е, по време на празника в този манастир да е било решено въстанието, което избухна по-късно²⁴⁰. Що се отнася до желанието да станат руски поданици, за което се подозират славяните и гърците в Турция, ние никога не чухме да се изявява пред когото и да било, въпреки че говорихме с много поданици на Портата, които искаха пълна реформа или да станат сръбски или гръцки поданици. Те не се доверяват на помощта от руснаците, както и от другите европейци. Твърде добре знаят, че техните народности са антипод на настоящата Русия. И действително никой народ, живеещ под властта на един монарх, няма техния опит в целесъобразното и свободно общинско управление и следователно в изкуството да умеят да се съюзяват по области и сами да се подпомагат в случай на изчезване на рода на техен владетел или пълното прекъсване на управляващ механизъм. Сърбия и Босна са примери за този общински и областен дух. Това е една от основните причини за случая, избран за настоящата война. (Сравни моята *l'Asie d'Europe*, т. IV, т. 71, 91 и 99.)

По продължение на източния хребет на долината стигнахме по коларски път до странноприемницата Черноклиски-Хан (странноприемница на черната клисура), разположена в друга долина, където тече малкият поток Чернаклиска-Риека. При все това, това корито не е отделено от коритото на Темщица чрез никакъв добре изразен хребет. Вече щяхме да стигнем това място, което е на 3 мили от Шаркое, когато забелязах, че съм забравил барометъра си в конюшната на странноприемницата в Шаркое. Веднага изпратих слугата си и той го намерил на същото място, където го бях оставил — толкова е голямо уважението в Турция към нещата, оставяни в странноприемниците. Тъй като всеки е свикнал да оставя нещата си, където му

попадне, а и никъде няма шкафове, може да си представите какво би било, ако пътниците имаха нашата европейска склонност към дребни кражби.

Странноприемницата Черноклиски-Хан е разположена край варовични скали, издигащи се от земята със странни форми. Ханджията, т. е. гостилничарят, беше много любезен и ни обеща хубава вечеря, но пред сградата беше пълно с кал поради стадата кравн, които идваха тук да утоляват жаждата си на една чешма. Можехме да спим в общата стая или в плевника, но предпочетохме да имаме за покрив синьото небе и се настанахме между пристройките и малката зеленчукова градина.

Северно от тази странноприемница, на повече от 1/2 час път от нея, по дървен мост се пресича реката, идваща от Мустафа-Паша-Паланка, в която се влива Чернаклиска-Риека²⁴¹. Долината се разширява все повече и накрая царевичните ниви се увеличават толкова много, че срещу Мустафа-Паша-Паланка триъгълната долина представлява обширна градина, широка повече от една левга, където обширни ниви с огромни царевичи са размесени с площи, засети с фасул, краставици, тикви или дини. При преминаване през подобни обширни ниви без оградителните колове ни създаваха много работа, защото се отбиваха наляво или надясно да ядат стеблата на житата или изчезваха напълно сред това море от зеленина. Мустафа-Паша-Паланка (съкратено Муса-Паша-Паланка) е разположена в подножието на предпланина на Стара планина²⁴² и западно от тази равнина, приблизително към върха на този триъгълник с широка основа. Един поток, идващ от югоизток, се влива близо до този малък град, който е укрепен по албански и служи за военна връзка между Ниш и София. По време на война тези места, като Шаркое и Ниш, ще бъдат опорни точки за проникване било в басейна на Стримон, било в басейна на Искър. Населението на тези три града има почти същото съотношение между броя на мюсюлманите и българите-християни от гръцко вероизповедание. Последните преобладават положително. Големите джамии изобщо няма.

На една миля от Мустафа-Паша-Паланка долината отново се стеснява и в продължение на половин миля представлява тясно корито с посока юг — север. След това тя пак приема старата си посока югоизток-северозапад и скоро се пристига в странноприемницата Шупликамен-Хан (странноприемница с надупчени камъни). Името му идва от това, че в съседство се намират шуплести варовични скали. Намира се на 4 левги от Черноклиски-Хан и половин левга по-нататък се минава по брод Червена-Риека (червена река), наричана така поради червената глина, която влачи. На малко разстояние е бродът на Тополница. Тези потоци текат от запад и югозапад и се съединяват на изток, за да се вляят в Нишава през проломи.

Оттатък тези потоци има три странноприемници, като сред-

ната е само турско кафене с конюшня, а другите две са български ханове. Турското кафене се намира край Тополница-Риека и се състои от едно обширно помещение, разделено на четири издигнати площадки и от един чардак, т. е. външна галерия, покрита и също с издигнатата площадка. Един мюсюлманин държи винаги готово кафе за пътниците, а слугата му се грижи за конете им. Ако искаш да ядеш и най-малкото, трябва да поръчаш да ти го донесат от българските ханове. Кафеджията беше седнал на чардака си и пушеше лула. Той несъмнено има някакви имоти наблизко, защото не вярвам, че би могъл да живее от продажбата на кафето си.

Броят на тези странноприемници се обяснява с разположението им в подножието на хребета, отделящ тази долина от равнината на Ниш (Ниша). Конете и хората са склонни да си починат малко, преди да започнат това изкачване по път, който отчасти е трудно проходим за кола. Тъй като пътят от южната страна на споменатия хребет отчасти е изкопан в твърда варовична скала, в случай на преминаване на войска с обози и артилерия тези корита биха могли да се запълнят изцяло с трупи и пръст и по този начин да се осигури достатъчно бързо свободно преминаване. От северната страна очевидно ще бъдат необходими по-малко насипни работи. Може да се твърди, че войскава част, въоръжена с артилерийски оръдия среден калибър и с тесни каруци като българските, би могла да проникне без много задръжки по описания път от Белград до Радомир, Дубница, Джумаа и Костендил. От друга страна, долината на Българска Морава предоставя същите възможности за стигане до Враня, Прищина и Призрен, откъдето може да се отиде до Ускуб, Калкандел и Костово, или Команово; Истиб и Кьоперли. От този последен град на Вардара се открива пътят за Битоля и Средна Албания, както и за Салоник, Серес и Лариса. Не е трудно също така да се отиде от Ниш през Пирот за София и Ихтиман и оттам — за Филипополи и Тракия.

Тази планина, издигаща се на около 500 до 600 фута над Нишката равнина, е обрасла с дъбове, примесени с диви круши и дрян, както в Сърбия. Това е южната граница на тази горска растителност. Варовичните планини на изток и предимно на запад са по-високи от прохода, който трябва да се премине. За около час или час и половина се прехвърля тази естествена преграда, на чийто връх има два военни поста и една чешма. Пътят се изкачва отчасти по варовични скали, а се спуска на криволици, изкопан в пластове червена глина. На известно разстояние от подножието на планината, при излизане от гората стои уединена странноприемница, която заварихме пълна с хора. Бяха турци и предимно българи, едните с бели калпаци, а другите с кърпи, завити около главата като тюрбани. Караха за Ниш значително количество зърнени храни и зеленчуци, както и ди-

ни в каруци, теглени от волове. Това бяха вероятно част от да-
нъците, които вземаха от раята.

След като се освежихме, отидохме да посетим минерална-
та баня с извънредно малко сяра на Баня²⁴³, намираща се на
половин левга западно. Разположена е в подножието на послед-
ните стръмни варовични скали на висока Стара-Планина.
Има баня за мъже и баня за жени, и двете с форма на осмо-
ъгълник и прозорец на тавана. В мъжката баня освен общия
басейн имаше две малки стаи, покрити с плочи, където се пра-
вят различни парни бани или масажи. Точното място на извора
не може да се види от зидовете. Водата е толкова изобилна, че
движи една воденица на стотина стъпки от банята. На малко
разстояние оттам към равнината има развалини от турска сгра-
да, която вероятно е имала някаква връзка с банята. С право-
ъгълна форма е и градена от камък. Висока порта води към
двор, чиято задна част сега е заета от конюшни. От двете стра-
ни на портата има скулптури. От едната страна — заек под фи-
гурата на един цар или княз и на един медалион — житен клас,
а от другата страна — само един кон и турски надпис. Сега е
жилище на няколко турски стражари.

На четвърт миля от Баня се минава по моста Кутинска²⁴⁴
Риека, която е образувана от сливането на два потока, идващи
от гористите планини на юг. Тази долина с посока югоизток-
северозапад представлява интерес като съобщително средство
и с оглед статистиката на населението. Изпълнена с български
села и разположена между Стара-Планина и Бадичкагора, тя
води в западното подножие на Сува-Планина към теченията на
Сукова, Власина и Раковска-Риека. (Вж. Пътеписа на г. Пирш
и картата на г. Киперт.) От горната част на тази долина веро-
ятно може също да се отива към Мустафа-Паланка през един
проход между Стара-Планина и Сува планина и към долината
зад това градче. На една миля по-нататък на изток се вижда
в подножието на същите варовични планини селото Долни Ма-
тевац, а на четвърт миля западно — село Горни Матевац²⁴⁵ с го-
ра. И накрая, на половин миля по-западно селото Кнез-Село,
разположено югоизточно в подножието на планините.

Преди да се влезе в Ниш, 10 минути преди портата, се ми-
нава край варварската триумфална колона, украсена със сръб-
ски глави²⁴⁶, закрепени в мазилката. Този паметник винаги вдъх-
ва ужас на християните, които са задължени да се приближат
до него. Това разпалва и поддържа омразата, вместо да я пре-
махва.

МАРШРУТ ОТ ЕГРИ-ПАЛАНКА ДО ДУРАЦО
И СКУТАРИ ИЛИ ОЛОН В АЛБАНИЯ
ПРЕЗ КАРАТОВА, ИСТИБ, МОНАСТИР И ЕЛБАСАН

Пътят от Егри-Паланка до Каратова се спуска в продължение на две левги по Егридере-Су (на сръбски Крива-Риека), където се излиза от тясната долина и се влиза в басейна на Страцин. Малко след уединения Таш-Хан (странноприемница на камъните), който се намира на това място, се насочихме на югозапад, а след това — на юг през пусти възвишения, тук-там покрити с малки гори. Единственото село Кавакли²⁴⁷ се намира близо до този път. Трябваше непрекъснато да се изкачваме и слизаме, защото пътят пресича посоката запад-северозапад — изток-югоизток на хребетите и минава по пресечени от урви склонове, а високите планини²⁴⁸ остават на изток и югоизток. Тези планини със заострени върхове трябва да имат повече от 2000 фута край пътя, а най-високите им точки към Каратова според г. Викенел се наричат Вуковица. На запад заоблени била посочваха друга планинска система с трахитична и терциерна почва. Между тези два вида планини се влива Егридере-Су, която достига Вардара през няколко последователни клисури, като минава северно от ниското плато Мустафа-Оваси и приема водите на Страцин. Отдалече можехме да проследим голяма част от течението на Егридере-Су, но не видяхме сливането ѝ с Вардар, което трябва да се намира над Капетан-Хан според думите на българите от Каратова и според г. д-р Гризебах. Освен това покойният г. Вазоевич ни уверяваше, че никоя по-голяма река не пресича равнината Мустафа (Мустафа-Оваси на турците) между Истиб и Сарпиаки²⁴⁹ (?) или Велика-Риека на Команово. Ако Егридере-Су не се вливаше там, то тя би трябвало да продължава до Брегалница, което не става.

Пътят от басейна на Страцин до Каратова е прокаран по източния край на планински склон и там по малка пътечка се минава през дъбови горички доста високо над дъното на вдлъбнатината. От друга страна, там може да се възлезе постепенно до 1/4 левга от Вук-Хан²⁵⁰ (странноприемница на вълка), която се намира на около 2600 фута височина. През първата част от този преход долината, през която протича Егридере, дава възможност да се видят планините отатък Вардар. Така ние видяхме най-високите хребети зад Монастир и между този град и Ускуб. На едно място дори можахме да различим Шар.

Вук-Хан е отделен от най-високата част на прохода (2600 фута) от доста дълбока урва и след като веднаж се стигне до този окаян подслон, остава само около половин час стръмно спускане до коритото на Браониста²⁵¹. Дотам цялата местност е дива, селата, ако има такива, са скрити в долинки, само тук-там в далечината се виждат ниви, без да се забелязват жили-

ща. Под Вук-Хан обаче пътеката се вие между обработени ниви и лозя. Лозята, засадени на вулканична червеникава почва, дават извънредно силни червени вина.

Браониста, чието корито върви приблизително в посока изток-североизток — запад-югозапад с широчина 400 до 500 фута, се влива в Крива-Риека, т. е. Егридере-Су. В подножието на склона има малка махала, където се пресича потокът и оттам до Каратова има четвърт левга. Покрай северната част на долината продължават лозята, но на юг планините са по-високи и стръмни, само тук-там с дъбови горички. На една левга западно от Каратова билата им се снижават, почвата от трахитен белезникав бигор им придава странен вид и склоновете им са покрити с отломки.

Каратова е обградено само с ерозирани порфирни скали, сивкави или синкави и оголени. Всички гори са изчезнали отдавна поради оловните леярници. Североизточно от града сред твърде полегатото било на планината се вижда малък отделен връх, а един друг, по-незабележим — на юг. Освен това този град изглежда, като че ли е разположен в разцепен кратер, понеже е построен в котловина, отворена само към запад. През нея минават три малки потока, които през лятото пресъхват и са обградени с отвесни скални стени. Отделните квартали на този странен и неправилно разположен град са свързани посредством мостове. При влизане в града се намира конакът на аяна — много разнебитена къща, в по-голямата си част от дърво. Недалеч от нея са високите пещи за извличане на сребро от оловото, което се добива на 1½ левги южно от града. (Вж. моята *Turquie*, т. 3, с. 59.) В самия град трябва постоянно да се изкачваш и слизаш. Останки от стари каменни сгради, развалини от джамии и басейни свидетелствуват, че този град е много древен. Повечето къщи, изградени почти изцяло от дърво, изглеждат извехтели и много често са пълни с дървеници поради голямата горещина в тази котловина, запазена от северните и североизточните ветрове. Има няколко малки джамии и през 1836 г. там строеха една християнска черква. Населението трябва да възлиза най-много на 5000 или 6000 жители, които са предимно българи или мюсюлмани.

Настаниха ни в толкова мръсна къща, че предпочетохме да прекараме нощта на открито в едно лозе, отделено от нашия конак с толкова дълбок поток, че трябваше да направим голяма обиколка, за да отидем от къщата до стана ни. За съжаление в лозето имаше малко хоризонтални места, така че това се отрази на постелята ни. Освен това едно куче ни беше забелязало в тъмнината и скоро ни оглуши такъв концерт от лай, какъвто досега не бяхме чували. Всички кучета от града се бяха насъбрали от другата страна на потока и единствено изгревът на слънцето ги накара да замлъкнат.

Тъй като в Каратова прекарахме един неделен ден, спокой-

но успяхме да проучим населението на града и околностите му. Сред множеството български селяни се разхождаха няколко турци — спахии, някои от които, минавайки край нас, с тих глас ни почетоха със званието гяури. В това отдалечено място на Македония вероятно за пръв път виждаха европейски шапки като нашите. Българите в този край, както и в Горна Мизия, носят на главите си бели кърпи, завити като тюрбани. При това те изглеждат твърде добри хора, противно на това, което говореха за тях господарите им. Единствени те обитават непознати още долини, скрити в гористите обширни планини между Каратова, Егри-Паланка, басейна на Бистрица, Костендил, Стримон, Джумаа, Крешна и Плашкавица-Планина. Без съмнение жителите на тази част от Македония в случай на въстание ще образуват едно ядро за нападение и отбрана, защитено от дивите, гористи планини, пресечени от многобройни долини в различни посоки. Така те биха се присъединили естествено към въстаниците от Родопа, като същевременно поддържат връзка посредством планините Егри-Паланка и Курбечка-Планина²⁵² със сънародниците си от Трън, бреговете на Сукава и Морава, Ширена-Планина и дори от Стара-Планина към Нишава. Досега тези планини, както и Високият Балкан, и планините северо-североизточно от Дибре са били главното убежище на хайдутите, т. е. недоволните славяни²⁵³.

Потеглихме за манастира „Свети Отац“²⁵⁴ заедно с първенеца на християните от Каратова, който ни се стори интелигентен българин. Веднага щом излязохме от конака, започнахме да се катерим по оголения южен склон на планината, чийто връх достигнахме след 3/4 час. Върхът Буковача остава източно от прохода и изглежда най-високият връх около Каратова. Името му, произлизащо от бук, говори за горите, с които тези планини са били обрасли в миналото. На североизток се различаваше ясно отделният заострен връх Лисец, а на запад се виждаше само източната страна на големия връх, намиращ се на една левга под Каратова. Отсам хребетите, образувани от голи скали и издигащи се на 2844 фута, пътувахме по безводно плато, където се намираха рудници за серно среброносно олово. (Вж. моята Turgie т. 1, с. 377 и т. 3, с. 61). Оттам се спуснахме в една долина по пътеки, които описваха големи обиколки, минахме през отточната галерия на мините и неусетно слязохме в плодородната и обработена долина на Шома, където се намира българското село Блисенец, или Блисенци²⁵⁵, близко до чийто западно-югозападен край е разположена българската махала Лесново, или Лесно, и въпросният манастир.

Манастирът [Св. Отец] се състои от доста високи стени в квадратна форма, които заграждат два двора. В първия двор са пристройките, а във втория — едноетажният манастир, приемната за чужденци, малка черква, градина и чешма с отлична вода. Там живее игуменът с 6 до 10 монаси. Приемът, кой-

то той ни оказа, ни хареса още повече, тъй като прекарахме при него първия ден, през който можеше да се яде блажно след 40-дневни пости.* Недалеч от манастира на югозапад се намират големи карieri за отличен вулканичен кремък, който се изнася в голяма част на Македония и е също като кремъка от северна Унгария. Разположението на манастира е много живописно, защото той се намира в южния край на Каратовската планинска верига и се възвисява над обширна хълмиста и равнинна местност на юг и югозапад, където текат Слетовска-Риека²⁵⁶ и Брегалница. По-далеч на юг се издига висок горист хребет, който в същност е западно продължение на Перин-Даг и се нарича Плашкавица. От друга страна, пълната липса на дървета намалява значително удоволствието да се намираш по тези места. Както и другаде, поради небрежността на хората и козите цялата горска растителност е била унищожена. За да се предпази човек през лятото от слънчевия пек, трябва да се крие под чардаците, т. е. балконите, и да очаква с нетърпение полъх на свеж въздух.

Трябваше ни цял час, за да слезем от манастира по стръмен и виещ се път в напълно обезлесената и обработена долина на Злетовска-Риека, която се влива на $2\frac{3}{4}$ левги от Слетово (изведено от „слезти“ или „шлиести“ — слизам) в Брегалница при Уарцие²⁵⁷. Тази твърде разширена вдлъбнатина е широка около една левга и на запад е ограничена само от ниски възвишения с леко полегати склонове. В нея има многобройни села, чиито имена, особено на отдалечените от пътя дори не успяхме

* От ранни зори черквата и околностите ѝ бяха заети от селяни, които не пропускат никога да дойдат на тези тържества. Следобеда момите от селото, пейки, изпълниха танци, които монасите не пропуснаха да наблюдават, както и нашите турци. Те дори ни обррнаха внимание, че някоя хубавица липсват, тъй като били на 30 и 40 левги в околността на жътва. Вечерта се изпиха не една стомна вино и нашите прислужници заедно с българите и дори един турчин танцуваха при звука на гайда. Нашите османци също прибавиха към ракията забранения нектар и въпреки снизходителността на монасите, нашият водач, булюкбашията, им нахалството да дърпа брадата на един от тях, който не бил изпълнил бързо нарежданията му, за голямо възмущение на присъстващите. Впрочем на този човек би могло лесно да се прости не твърде голямото му приятелство към иноците, като се знае, че той е бил богат собственик в Гърция и Колокотрони му отнел не само имуществото, но и избил почти цялото му семейство. Такава е била твърде често сляпата и неполитична мъст, на която гърците са се отдали, и раните, оставени от нея, не са могли да бъдат излекувани от никой протокол на Великите сили. Вместо да осигурят справедливи обезщетения на турските собственици, които не дължаха всичките си имуществва единствено на грабителство и изнудване, гърците платиха на Портата една сума пари, като осъдиха вкупом добрите и лошите да загубят имота си. Така управлението на гръцките държавни имоти, както и алчни началници си присвоиха тази плячка. Като ни изброяваше нещастията си, този турчин като че ли изпитваше някакво облекчение, защото виждаше, че поне всички безпристрастни хора в Европа познават така добре, както турците, какво струват така наречените безкористие, патриотизъм и човечност на повечето прочути гръцки водачи като Колокотрони, Гривас²⁵⁸ и други капитани на клефтите.

да научим. Когато на картите е отбелязано, че в района на Саратова има стотина непознати села, вероятно се разбират селата от тази долина, Браониста, Егридере, и долинните, спускащи се от билото на Каратова към Вардар. В действителност това са най-големите котловини и в тях трябва да има много по-многобройни села, отколкото малките махали, които може да се видят тук-таме из планините, както например тези югоизточно от Егри-Паланка. Положително трябва да има голям брой села, скрити особено между Каратова, Костендил и Стримон, и там има още неоткрити долини освен тези при изворите на Герлена, приток на Бистрица.

Пътят се придържа към десния бряг на Злетовска-Риека. На $1\frac{1}{4}$ час от манастира оставихме вляво Слетово, на $\frac{3}{4}$ час по-нататък — Трипотанци, а на $\frac{1}{2}$ час след Лепобеотци²⁵⁹ — две села край левия бряг на потока. На $2\frac{3}{4}$ левги от манастира минахме край село Жиуновце²⁶⁰, на $\frac{1}{2}$ левга по-нататък — край Пишица, и видяхме на изток край левия бряг Жижианци, а по-надясно — Уарцие. По тези места забелязахме с ужас в един ров кон, изяден от мухи, но още жив, въпреки че не можеше да ходи, поради липсата на един крак. Жителите предпочитаха да го оставят да умре така жалко, вместо да го убият.

Като продължихме да слизаме почти неусетно по черна глинеста почва, стигнахме през Крупиштие в долината на Брегалница, която тече от изток на запад и напоява хубава котловина, широка най-малко 2 левги. На юг се издига величествено Плашкавица или продължението на Перин-Даг, което отделя тази долина от долината на Струмница. В началото на юли още се забелязваха малки снежни точки над големите букови и борови гори от северната страна на някои върхове в тези планини, които на някои карти са означени погрешно като Егрису-Даг. Височината им трябва да възлиза най-малко на около 5000 фута.

Долината на Брегалница е напълно обезлесена. Единствените дървета се намират край кладенците, служат като места за отдых и се виждат отдалеч, тъй като страната е съвсем равна. Навсякъде групи от весели жетвари — българи, работеха по нивята и тук-там спяхията или негов агент идваха да проверят броя на сноповете. Между Карбинце²⁶¹ и Церко-Карбинце по южния бряг на Брегалница и на около 3 часа от Истиб пресякохме тази река през брод, тъй като през лятото тя не е дълбока и е широка около 100 стъпки. Продължихме да се приближаваме към Истиб по равно през Таренци²⁶² и Кара-Орман (черната гора) по хубав коларски път. Село Баолван²⁶³ се вижда на $1\frac{1}{2}$ часа преди Истиб край северния бряг на реката.

$\frac{3}{4}$ час преди града стигнахме бреговете, отделени от града от оголени терциерни хълмове. На $\frac{1}{4}$ час от Истиб видяхме, че идват да ни посрещнат двадесетина конници — турци и българи. Научили за пристигането ни от хората, посетили мана-

стира предишната вечер, и аянинът беше пратил да ни приветствуват, докато първенецът на християните и други знатни лица се бяха присъединили към турците, за да ни почетат с добре дошли. Настаниха ни у един богат българин в две хубави стаи с дивани и хубави килими и собственикът през цялото време се отнасяше към нас с най-голяма любезност. Старейшината на християните беше поканен на вечерята и се пяха славянски песни, както при всички подобни случаи.

Истиб, на 590 фута височина, е значителен и промишлен град. Трябва да има 15 000 до 20 000 жители, повечето християни. Има няколко хубави джамии, многобройни чешми и доста голям базар, тук-там покрит с дъски. Като характерно за турския живот може да прибавим, че се виждаха асми, а сутрин намирахме деца, които още спяха посред една уличка на пазара — прохладно място за прекарване на нощта. Градът е разположен амфитеатрално в кръг сред котловина, притисната между планините. На северозапад има една сменитна могила, висока 500 до 600 фута, над която се издигат развалините на стара крепост²⁶⁴, на изток — хълмове, на юг — последните склонове с най-голяма височина и на югозапад — една стръмна планина. Реката Истиб²⁶⁵ пресича града и в западната част има широко легло, в по-голямата си част пресъхнало през лятото. Тя тече от изток към запад и се влива в Брегалница пред градчето Новосело (ново село) на около половина час западно от Истиб. Мюсюлманската част на града изглежда съсредоточена предимно на югоизток по склона на възвишенията — поне там се намират големите джамии.

Отидохме да посетим аянина заедно с първенеца на християните, който, като видя, че ние седнахме, сметна, че „отурунуз“²⁶⁶ на пашата се отнася и за него и седна на дивана до нас. Аянинът обаче веднага му заповяда да заеме положението, което му подхожда, т. е. на колене. Това накара нашия човек да се изчерви и би учудило онези, които не са свикнали с турския церемониал. Чиновник, ако не иска да загуби службата си, по-трудно би могъл да не го спази, отколкото частно лице. Освен това по тези места непропорционалният брой на християните по отношение на отоманците изглежда, че даваше увереност на християните. Една искра би била достатъчна да възбуди бунт в подобни области, но необходимо беше още тези работливи жители да съзират поне някаква вероятност за успех.

Посетихме минералния сероводороден извор на Новосело с температура 54 до 55°C. Това градче изглежда, че беше обитавано единствено от християни-българи, цинцари или гърци, и малко евреи. Тъй като знаеха за пристигането ни, цялото село се вълнуваше, следваха ни на тълпи — толкова голямо беше удоволствието на тези християни да видят за пръв път братята си в Христа, облечени съвсем по европейски. Никой не

си спомняше да са минавали такива чужденци. Като прекосихме за втори път това голямо градче с около 1500 жители, купихме си праскови и търговецът настоя решително да ни ги даде подарък, тъй като нямаше да ни развали една монета.

Новосело е разположено на малко плато в северното подножие на планина със стръмни склонове. Брегалница, протичаща от север на юг между скалисти възвишения, високи 500 до 600 фута, се слива с Истиб, обикаля градчето от изток към запад и го отделя на запад от стръмните брегове, където се намира минералният извор. Голям дървен мост прехвърля реката, която продължава да тече от юг на югозапад през малки проломи и според г. Викенел на $3/4$ левга от Истиб, или на $1/4$ час от Новосело, в нея се влива Плакавица, спускаща се от планините на югоизток. Като си проправя път между малки хълмове южно от пътя Ищиб — Пепелища (Пепелиста на картите — от „пепео“, пепел), Брегалница се влива във Вардар доста далеч на юг от това село, защото ние не можахме да видим устието ѝ.* Тъй като по този мост минава също пътят за Кюприли и за Неготин, насочихме се към последното селище. След като се заобиколи южният край на малкия скалист хребет западно от Брегалница, се пътува през неширока равнина, съвсем слабо вълниста и отчасти обработена. Вдясно на $1/4$ час от Новосело остава махалата Рибник. Там видяхме две чешми и селото Драва²⁶⁷ в подножието на височини, както и поток със същото име.

След това трябва да се прекосят доста високи хълмове, слабо залесени, издигащи се на около 1400 стъпки височина или на 900 фута над Истиб. Г. Киперт ги назовава с името Серта²⁶⁸, но не знаем на какво основание. После се слиза в тясна камениста долина, където чакълестото корито на потока служи отчасти за път. Срещнахме един дервиш със зелена чалма на магаре и с едно малко момче. Тъй като бяхме размътили водата на един извор, когато поихме конете си, светият човек, който искаше да пие вода и се измие за молитва, така се разгневи, че нашият гавазин бе принуден да го усмири със заплахи. При това грешката беше наша, защото ние положително бяхме проявили голяма неучтивост. Излязохме най-сетне от тази клисура, която продължава към Вардар, оставихме вляво махалата Радиреджепли (?)²⁶⁹ и като отминахме гроба на Шеоба, изкачихме се на ниски и безводни плата, за да слезем накрая почти неусетно в плодородната Вардарска долина. Полета с памук и с багрилно растение заемаха околностите на голямото българско село Пепелища. Трябваше ни близо $3/4$ час да прекосим ниския и обработен бряг на Вардар и преминахме

* Относно течението на Брегалница се различаваме значително от г. Викенел. (Вж. Мém. Soc. geol. Fr. 1842, т. 5, р. 231 и 236). Г. Киперт е следвал указанията на г. Викенел и го посочва северно от пътя ни край Вардар.

реката с удобен сал. Отсрещният бряг е обграден с малки глинести скали. На юг се забелязват планините, които по-нататък стесняват Вардар, на югозапад — планините по течението на Черна, или Черна, и на запад — село Криволак и високата планина Бабуна.

Коларски път се спуска край Вардар и води до село Неготин, разположено в Тиквешка околия (на сръбски Тикваш) на 1/2 левга от Вардар и край един от малките му притоци. Аянинът на селището настоя да приемем по чаша кафе в окаения му диван, до който се изкачихме по стълба и клекнахме на розки. На 1¼ левги от Неготин, на 550 стъпки височина е голямото градче Кавадарци, което е разположено по-напред в обширната котловина, през която тече Велица или Велиша (на цинцарски Велища, на турски Велиджа) и заедно с Черна напояват обширната низина между планините Призриндже²⁷⁰ и Бабуна (Бабуса на картите). По време на минаването ни през юли широкото корито на Велица беше почти пресъхнало и дори изглеждаше, че през лятото там не тече вода освен при бури в планините. Между Неготин и Кавардаци (произнасяно също Кафадарци, на турски Кафадан* се срещат селата Марина и Глисич.²⁷¹

На 1/4 час преди Кавадарци пътувахме спокойно сред обработена земя и се възхищавахме на красивите форми на високите планини южно и южно-югоизточно към Демир-Капу, когато видяхме да идват насреща ни двадесетина конници — турци и християни, както в Истиб. Сега бяхме в района на пашалъка Монастир и се учудихме, че без да сме видели пашата, продължаваха да ни приемат, както беше разпоредил пашата на Ускуб в своя пашалък.

Побързахме да изкажем почитанията си на аянина Исмаила. Той отсъствуваше, но му бяха съобщили за пристигането ни и докато брат му ни оказваше почестите на селямлъка си, дойде. Тези господа и двамата бяха хубави мъже, жилището им — разположено източно от Велица, беше просторно и диванът им добре проветрив за горещия климат през лятото. След като се оттеглихме, нашите хора, навикнали в пашалъка на Ускуб да получават от аяните овес и сено за конете, имали неучтивостта да поискат същото от тукашните власти. Но аянинът направо заявил, че нашият ферман не определя нищо подобно. Изпратихме нашия татарин да предаде извиненията ни за грешката на слугите ни. Това недоразумение се дължеше до голяма степен и на нашия азиатски и неучтив татарин, защото обикновено куриерите познават добре пашите и аяните, които са щедри, гостоприемни или скъперници, богати или бедни и с тях човек никога не се излага на опасност да направи такива

* Има едно село Кавадар близо до Ягодин в Сърбия.

груби грешки.* Кавадарци е малко, предимно българско градче, което брой най-много 2000 до 3000 жители. През него протича планинската река Велица.

Пътят от Кавадарци за Прилип прехвърля по полегат наклон хълма Шивец, който разделя Велица от Черна, или Церна (турски Кючюк-Карасу — дума, от която картографите са направили Сарагул). Спускането е по-стръмно от изкачването и това възвишение напомня варовиците със сладка вода в околностите на Париж и също така е голо. Красиви планини с големи варовични върхове и дълбоки проломи ограничават хоризонта твърде близо на юг, където г. Киперт поставя един връх с име Шешкова. Черна тече в обработена долина, тук-там засенчвана от орехи или други храсти. Тази река изглежда, като че ли излиза от тесни и големи проломи или цепнатини право на юг. Развалините на Стоби тук посочват може би съществуването на древна крепост за охрана на тази клисура. Реката е достатъчно дълбока и широка и е необходим голям дървен мост за пресичането ѝ. След като тече продължително от юг към север, тя се влива във Вардар от запад към изток.

Край моста на Черна на източния ѝ бряг се намира селото Возарце (турски Возадже), наречено така по думата „возар“, която означава веслар, поради сала, който в миналото е имало тук. На отсрещния бряг по-на север е Розаман. Отсам тази река навлязохме в долината Раец, която е обработена и заградена с малки възвишения. След 1½ левги се спряхме в един хан, за да прием вода. Бяхме стигнали до началото на клисурата Девол (дявол) или Вариш-Дербенд, заградена с варовични пластове, които изглеждаха като изрязани с нож — толкова отвесни бяха стените на този напречен процепа изток—запад, който имаше вид на врата. Голям поток, вливащ се в Черна, заема цялото дъно на този проход, който се преминава за четвърт час и в случай на война би служил най-малко за пост, както един от пътищата за Монастир.

След като отминахме този твърде живописен и отчасти горист хребет, намерихме се в много широка долина. Сред храсталаци и ливади тук-там се виждаха ниви. Спуснахме се в една твърде дълбока урва с посока север — юг или североизток-югозапад и се изкачихме към малка теснина, където пътят е трудно проходим за каруци и според г. Викенел носи съвсем определено името Вариш-Дербенд. От тази точка на около 1500 фута височина различихме на юг горната част на дълбокото и обградено със скали легло на потока, който се влива в голямата клисура, като тече първо от юг на север или от югоизток

* Мястото за пренощуване в Кавадарци беше едно от най-мъчителните, защото буквално не знаехме къде да се денем, за да избегнем паразитите от чардака. Един от нас си легна върху една бъчва. Първо се бяхме събрали в средата на двора, но по-късно отидохме да завършим нощта в една съседна нива въпреки невероятните разкази за хайдути, грабещи из полето.

на северозапад, а след това от запад на изток. От другата страна на изток под нас беше долината Трояк, чието дъно беше заето от същия поток Раец, течащ от запад към изток и заграден между скалисти стени. На север тази котловина е затворена от сиво-белезникавите скали на коничните върхове Козяк или Козак²⁷² (от коза). На север-северозапад е подобният връх Белиак (от бяло), а на юг и запад се издигат гористи планини.

За да се стигне до разпръснатите къщи и хана Трояк²⁷³ (троен поради срещането на три пътя), се пътува по плато, граничещо на север с потока, и отчасти покрито с пасища. През време на този преход от 3¹/₂ часа, след ¹/₂ час вдясно от пътя остава махалата Топлиц, а след 1¹/₂ час на отсрещния бряг на Раец — махалата Радобил. Странноприемницата Трояк е точно на юг от върха Козяк, откъдето един проход продължава от потока в долината. В тази котловина се намира постът и ханът Трояк, където има чешма с много студена вода. Тъй като нашите хора бяха пристигнали преди нас, не ни оставаше друго, освен да седнем на масата, което е рядко удоволствие в Турция, където обикновено трябва да се чака, докато пригответ яденето. След това всеки трябваше да си търси подходящо място за спане, понеже чардакът не беше достатъчен за всички нас. По продължение на прохода имаше пещери и се опитахме да се настаним там, но тъй като те бяха използвани като обори за овце, мушичките правеха престоя там непоносим. Горичките край странноприемницата изглеждаха най-подходящи.

От Трояк до прохода Плеват²⁷⁴ (от „пледят“, широкоплещест?) пътят се изкачва постепенно по левия бряг на потока, който се изкачва на юг. Нивите изчезват, минава се през поляни и се стига до камениста почва с кристални шисти. На четвърт час под прохода и в югоизточното подножие на връх Козяк блика хубав извор под сянката на няколко дървета. Оттам се вижда, че потокът в долината идва от юг и югозапад, един пролом трябва да го отвежда в равнината на Монастир, какъвто е случаят с Плеват в обратна посока. Казаха ми името Бела-Вода²⁷⁵ за едно село, намиращо се на югозапад.

При планинския прелез на 2684 фута височина и на 1¹/₂ часа от Трояк се намира пост в една колиба. Изгледът от тази точка е величествен, защото изведнаж се разкрива голяма част от огромната равнина на Прилип и Монастир, отсам която се издига цял пояс от планини, високи от 4000 до 7000 фута, и многобройни села в подножието им. Югозападно от Монастир е заострената планина Соагора, или Суагора (суха планина)*, или на гръцки Перистери (гълъб), а на албански Бореа (сняг). Със своите 7237 фута височина и снежните си преспи тя съставлява най-очевидната част от тази картина. Планините източно от басейна на Монастир, напротив, са високи едва 2000

* Г. Килперт я е поставил грешно.

до 3000 фута. Тези планински вериги навсякъде имат гористи зони, докато планините край Прилип, напротив, правят впечатление с пълната си обезлесеност и странното натрупване на гнайсовите им скали. От друга страна, близко до нас гористите планини югозападно от прохода представляваха твърде красива гледка и се издигаха на 700 до 800 фута, като зеленината им беше напълно противоположна на голата скалиста пирамида на връх Козяк, който оставаше на север и се свързваше с планините Бабуна. Слизането към Прилип (тур. Перлепе) е постепенно, почвата черна, изровена и дърветата изсечени. На 1/4 час от прохода се среща махалата Ореовац²⁷⁶, 1/4 час по-нататък вляво остава Линища²⁷⁷ и на 1/4 час оттам, след спускането в ниското, е разположено вдясно на 1/4 час от пътя селото Крестец²⁷⁸, откъдето остава още 3/4 час до Прилип. Градът е изцяло открит, брой 6000 до 7000 души и е разположен в равнината или в средата на една долина, дълга повече от 2 левги и широка около една левга. Напоява се от малката река Кандрису, където в Прилип хвърлят всичките си отпадъци. Този град е населен предимно с българи, примесени със сърби и цинцари, и има доста голям базар. Настаниха ни добре у един свещеник, чиято къща беше много чиста и имаше двор с чешма и градина. Аянинът ни прие в един диван, докдето трябваше да се изкачим по тясно и тъмно стълбище. Едва се върнахме от това посещение, и при нас дойдоха влашки търговци, които се оплакваха, че им налагали като харач малък данък, въпреки че вече не били турски поданици.

Прилип е разположен на кръстовището на четири-пет пътя, а именно: пътя североизток-югозапад или военния път от Кюприли по Вардар до Монастир, пътя от Истиб, пътя от Кричово (12 часа), водещ нагоре по Черна, и пътя от Флорина и Кайларии или от Водена. Първият път, 12 до 13 часа, неотдавна бе описан от г. Гризбах. От Кюприли той върви нагоре по Бабуша, която при Монастица се слива с Потека-Риека, в чието горно течение името Баня изглежда, че означава минерална вода. Изворите ѝ били на северозапад в Мусдач, или Мусдаг, за които не съм чувал да се говори. Те се свързвали с планинската верига към Заяс и планините Кричово (слав. Кръсчава) са само западните им предпланини. Общо взето, посоката на планините тук е успоредна на посоката на Шар, а не на Родоп, като започва източно от Вардар. Пътят след това минава през прохода на планината Бабуна за Козяк, на височина около 2600 фута. (Вж. Пътешествието на г. Гризбах). Що се отнася до пътя от Прилип за Кричово, мога да твърдя, че на Черна приблизително около средата на пътя действително има едно село, наречено Дотци²⁷⁹, а не Доя, както го описва Киперт.

Посетихме странната крепост на сръбския герой Марко Кралийевич²⁸⁰, разположена на 1/2 левга западно от Прилеп върху един хълм, откъдето се разкрива още по-широк поглед

към цялата равнина на Монастир и Флорина. На запад се вижда Черна да излиза от планините и да тече с посока от северо-запад към югоизток в предходната котловина. Планините западно и северно от крепостта са до голяма степен обезлесени. Крепостта е на около 200 до 250 фута над Прилип. (Вж. описанието ѝ в моята „Turquie, т. 2, с. 365.)

На 1 левга южно от Прилип махалата Лаго²⁸¹ остава вляво, а на 1/2 левга по-нататък вдясно — махалата Оба (две) и на 1/4 час оттам един поток излиза от планините и селото Ставича²⁸² се вижда на 1/2 левга вляво. Стига се в подножието на две срещуположни издатини, които стесняват връзката между котловината на Прилип и равнината на Монастир. Това е единственият хълм, който трябва да се прекоси между тези два града. В северното му подножие на 1/2 левга вляво е селото Рустце²⁸³. От билото на тази височина, издигаща се на 200 или 300 фута над равнината, се различава вече по пушека местоположението на Монастир, който изглежда като че ли е в подножието на изящната Соагора, въпреки че градът е отдалечен на няколко левги. След като вървахме 1/4 час, селото Мустолинце остава вляво, а Крушево е разположено в същата посока на 1 левга от пътя. След 3/4 час пресякохме нещо като малка дига в Шелево, или Шевелерци. Отсам се намира голям български чифлик и най-после след 2 1/2 часа от Прилип действително сме в равнината на Монастир с височина между 1400 и 1500 фута и овална форма, 13 до 14 левги дълга и 2 до 3 левги широка. Минава се през Клепоч²⁸⁴ и вляво остава Конакле²⁸⁵, или Конаклар, вдясно — Рагош и 1/4 час по-нататък е Ношпол. Пътят минава постоянно през ниви с жито или царевица и тук-там жетвари работеха усилено. Тъй като тази долина предоставя сигурност и е населена също както Централна Европа, нашият керван се беше напълно разпуснал. Една част от хората бяха избързали, за да стигнат възможно по-скоро в Битоля, а ние бяхме останали с багажите, които бяха в същия безпорядък. Татаринът ги беше изоставил, за да отиде да чака слугите на сянка пред една странноприемница. Слугите от своя страна бяха оставили товарните коне да се движат на воля, така че някои се спираха или отиваха да пасат в нивите. Българските селяни се смееха на това безредие и лесно биха могли да ни окрадат, стига да искаха.

Сред равнината се минава по дървен мост Черна, чиято вода е застояла и бреговете ѝ са черно блатисти, което ни принуди дори да заобиколим пътя, за да се приближим до моста. Омаломощени от слънцето, ние изоставихме накрая багажите и слугите си и отидохме да ги чакаме в голямото село Мушила²⁸⁶ (Морлива на картите) на 1 3/4 левги пред Битоля. Там са построили нова християнска черква, която не е лишена от известна изящност. В това селище имаше две странноприемници, едната от които я държеше християнин и следователно имаше

вино. Бяхме започнали да се освежаваме, когато един гавазин влезе с коня си в общата стая и веднага ангажира гостилничаря да го обслужва. Пашата на Коние, или Кутайе, бил дошъл на посещение в Монастир и като се връщал, отседнал в другия хан, придружен от много офицери. След като прекосихме потока Шемница, или Шеница, езда в тръст и галоп ни отведе бързо до гробищата на Битоля, които се намират отсам малък хълм. Едва след като заобиколихме този хълм, забелязахме града, скрит сред дървета. Виждаха се само минаретата му. При влизане една група оковани каторжници поправяха пътя, целия с камъни и вода.

Толи-Монастир на славянски се казва Битоля и тъй като не е възможно да се извлече това име от древното название Пелагония на един град, разположен малко по-южно, то би могло да произлиза от албанската дума Витоя²⁸⁷, която означава гълъб, тъй като шкипетарите са обитавали тази страна преди славяните. Така се обяснява много добре също и гръцкото име на Перистерии, гълъб, с което гърците и цинцарите наричат високата пирамида, извисяваща се над града. Тя е разположена на $7\frac{3}{4}$ левги от Прилип при широкия излаз на една долина, която образува равнината на Добрича. През нея протича доста голяма река от запад на изток, която през лятото почти пресъхва. Северно от града има само малки голи хълмове, но на югозапад се издига високата планина Перистерии, или Суагора, с мощни предпланини, обрасли с гори към билото, а в подножието им — села и ниви. Голям поток се спуска южно от село Коприна, на $3\frac{1}{4}$ левги от Монастир. На запад долината се издига към прохода, водещ към Резна, и от града се виждат само малки планини.

Град Монастир трябва да има население близо 40 000 души. При все това през 1838 г. д-р Мюлер е преброил само 35 170 жители, а именно: 17 000 мохамедани, разпределени на: 8000 албанци, 5800 славяни и 2400 азиатски турци, включително гарнизона и около 5000 жени, след това 12 500 християни от гръцко вероизповедание, от които 9000 селяни, 3500 гърци и 700 цинцари, 1200 албанци католици, 1400 евреи и повече от 2000 цигани. Той повишава на 76 000 броя на жителите на града и околията на Монастир, от които 35 000 християни. Къщите в центъра на града нямат градини. Поради липса на място жилищата са съгъстени много повече, отколкото в другите турски градове. Не се виждат също никакви странноприемници с големи дворове, а богатите хора имат вили с градини в предградията Булбул-Дере (долината на славейте), западно от града. На срещуположната страна в двете предградия Буквик и Залун има жилища с градини или поне овощни дървета, както в много градове на Ориента. Улиците са лошо застлани, мръсни и тук-там от южната страна пресечени от малки поточета, спускащи се от планините, с много студена вода. Всички улици в

центъра на града са много тесни. Бреговете на потока Драгор* според д-р Мюлер — Черна, а според Пуквил — Перистерия, който пресича града, още през 1836 г. бяха затрупани с големи купчини боклук. Някъде дори се бяха образували цели могили, а пред главния вход на конака на везира имаше бунище с човешка глава, забучена на малко желязно острие. Казват, че по-късно всички тези ужасии били изчезнали.

Базарът с неговите дюкяни на брой повече от 2150 заема на двата бряга на реката обширна площ, съединена посредством дървен мост, по който също има дюкяни. Базарът има дървен покрив и много от уличките му служат същевременно и за минаване на каруци и коне. Пазарът става в най-широките му части, но през тези дни имаше извънредно натрупване и блъсканица. Вонята е отвратителна, а уличките са покрити с мръсотия. От друга страна, тук се намират заедно всички занаяти от месаря, гостилничаря и продавача на сладолед до златаря и часовникаря. Търговците на платове обаче си имат отделен и подходящ базар, защото е обширен, покрит и през 1842 г. имаше 86 дюкяна. Извън базара има също пазари за жито и птици. Не липсват и джамии в Монастир. Може да се преброят 11, отчасти украсени с по няколко дървета, но без особена архитектура. Има също един гръцки манастир и една военна болница. Общо взето, Монастир ни се стори един от най-мръсните градове в Турция, а къщите, където са натъпкани евреите, понякога действително са страхотно разнебитени колиби на един етаж или само с приземие. Повечето къщи са дървени или от чакъл и глина. Няколко хубави каменни сгради се виждат само в турския квартал по северния бряг на реката и по четирите улици на квартала Димитри. По време на преминаването ни през 1836 г. възстановяваха 2000-те жилища, изгорели предишната година, но площта им изглежда, че заемаше твърде малка част от този голям град.

Конакът на румилийския валия е разположен в северозападната част на града край реката. Състои се от един голям правоъгълен двор с два входа. От едната страна е дворецът на везира, едноетажен, а срещу него жилището на кехаята му и харемът, докато от третата страна има малка казарма. Под стълбищата на двореца имаше тежки обозни коли с четири колела. (Вж. за повече подробности труда на д-р Мюлер, с. 87.) Първо бяхме при кехаята, който според вида на дивана му сам трябва да беше малък паша. Оттам се качихме при везира, който ни остави да чакаме на чардака му повече от половин час. Продавачи на кокосови орехи, на лед и вода се движеха из този дворец. Млади офицери, облечени във виолетово или синьо и добре пристегнати по руски, се разхождаха сред гавази и турци в старата им носия. Куриери пристигаха и за-

* Ако това не е истинското му име, то може би е Добрица.

минаваха и музиката на везира вдигаше голям шум. Най-сетне дойде моментът за аудиенция при покойния везир Махмуд паша, който седеше завит с виолетова наметка и един офицер му пъдеше мухите. Той прояви повече азиатска подозрителност, отколкото любезност. Под неверен предлог ни попречи да посетим върха на Суагора, на който по-късно г. Гризебах се изкачи. (Вж. неговото пътуване.) Тъкмо пред нас Махмуд паша характеризира всички народи, за да стигне до заключението, че англичаните били най-невъзпитаните и своенравни хора. След посещеният ивезирът ни показа дарбата си за джирит — игра, при която се стараеш да достигнеш коня с дървени копия.*

По това време (през 1836 г.) югозападно от Монастир имаше лагер с 5000—6000 редовни войски. Палатките им бяха добре подредени и белите им платници на сини и червени райета, както и пирамидите от пушки и конските опашки поне отдалеч правеха добро впечатление. Отблизо обаче начинът, по който стояха на пост, беше наистина забавен. Часовите се качваха по дърветата, играеха като деца или се надбягваха. Повечето от тези войници бяха албанци. Те имаха вече униформи, но бяха без чорапи и без гамаши. Лагерът в Монастир имаше за цел да сплаши албанците, сред които имаше още вълнения. Особено жителите на Дибре бяха изгонили аянина си, който искал да събира новобранци. Мястото на този лагер беше там, където през 1830 г. бяха избити много албански бейове от пехотата по най-предателски начин съгласно заповедите на великия везир Решид²⁸⁸. Мястото за събиране на войска беше добре избрано, защото от Монастир нататък може да се отдели Северна Албания от Епир и да се действа срещу двете страни на гегите и тоските.

Толи-Монастир е кръстовище на няколко пътя, особено на пътя от Вардар за Адриатическо море, а именно до Дурацо, или Скутари. Освен това Монастир е на пътя, свързващ Салоник с Призрен през Шар. Има също и достатъчно транзитна търговия. Най-голямото му значение обаче е несъмнено като главен етап на пътя, по който най-лесно може войска с артилерия да стигне от Централна Турция до Адриатика. Пътят от Призрен до Скутари, напротив, е непроходим

* Турските власти ни бяха настанили малко натясно у добри и услужливи българи, чиято къща се намирал сред сливова градина. Оплаквахме се от това и попаднахме от трън на глог, защото един цинцарин ни отстъпи наистина почти целия първи етаж на къщата си, но отиде на село, без да остави жива душа, за да ни оправя в този голям град. А нашият татарин, азиатец, изобщо не ни помогна поради причина, която вече описахме подробно (с. 206). Щяхме да бъдем принудени да гладуваме, ако сами не си правехме покупки в базара и преди всичко не се възползуваме от гостилничарите въпреки изобилието на испански пипер в яденетата им. Това е друг пример за трудностите, които чужденците могат да срещнат в големите градове и които учудват още повече, защото нищо подобно не се случва по селата.

за каруци, докато пътят по продължение на Индже-Карасу и Девол може да се използва само от Егейска Турция, а пътят през Мецово води само до Епир.

Монастир е главен град на пашалък, който е твърде голям, но е важен предимно защото румелийският валия командува всички паши на Румелия. Големината на самия пашалък е много променлива от двадесетина години насам, защото според обстоятелствата към него присъединяват или отнемат определени околии от съседните пашалъци. Пашалъкът на Монастир има население най-малко 200 000 до 250 000 души. Най-високата цифра би била 300 000. Населението му се състои предимно от българи-християни, албанци-тоски в югозападната част и известен брой цинцари и дори гърци, главно в южната част. Има също малък брой сърби близо до Монастир. Мюсюлманите са наблъскани предимно в градовете и градчетата. Този пашалък обхваща девет града, а именно: Битоля, Кюприли (?), Прилип, Кастория, Шатиста, Кожани (Кожане), Боазкое, Горица; единадесет градчета: Кричово, Кавадарци, Демир-Капи, Флорина, Кайлари, Билища, Селища, Лапшища, Пресба²⁸⁹, Острово и Сервия. Околните Горица и Стария, отсам Грамос, са включени към него поради военното значение на пролома Девол и пътя от Горица в долината на Воюца. Във всички тези градове и градчета има аяни, с изключение на Кавадарци и Кастория, които имат мюселими. Само няколко от селата имат предимно жители мюсюлмани. Последните се намират главно в южната част, а именно в Чаршамбе. Има също и села почти изцяло населени с цинцари към Пинд и северозападно от Кастория, докато селата на тоските са главно отсам Грамос, а обитаваните от сърби села са в южната равнина на Монастир.

Пътят от Толи-Монастир до Охри, разстояние, изминавано за 12 до 12½ часа, върви северозападно по долината на Драгор, първо по северния ѝ бряг. На отсрещния ѝ бряг, малко югозападно от града, е разположен често посещаваният гръцки манастир Буковик (от бук) с красивите си явори. По-нататък в долината по северния бряг има много села, между които Прадиндол²⁹⁰, Сръбци, Лера, Болинца²⁹¹, а в планината към северните извори на Драгор — Малорица. На юг остават предпланините на Суа-Гора и спускащите се от тях клисури. От тази страна край пътя се намират Турново и Маргарово²⁹², а след като се изкачи билото на Суа-Гора, по-далеч на запад е селото Запар²⁹³. Изкачва се по дълбока клисура към стръмния склон на отчасти гористия хребет, който отделя водите на Драгор, или Черна, от басейна на Пресба. Нужни са близо 4 часа, за да се достигне този планински проход, където се намира ханът Дербенд, както и едно малко дълбоко езеро с ледена вода. Височината на този хребет превишава 3000 фута и има великолепен изглед предимно към равнината на Битоля и планините на югозапад. Г. д-р Мюлер погрешно или правилно приписва

името Гандава на тези планински хребети, възвисяващи се към север.

При слизание към високия басейн на Ресна или на Пресба, наречен Равна (равнина), може да се види, че околните планини не са толкова необитаеми, колкото се предполага, защото сред малки горички се забелязват ниви, което означава, че има села на българи. Басейнът на Ресна, на Пресба и на Дреново (турски Вентрок) представлява широка вдлъбнатина, дълга около 10 левги и широка 2 до 3 левги, насочена от север-северозапад към юг-югоизток между веригата, обграждаща равнината на Монастир и веригата по продължение на източната страна на равнината Пояни²⁹⁴ и езерото Охрид. На север тази площ увеличава абсолютната си височина и завършва с една котловина, докато на юг този басейн има за отвор тясна клисура, където тече един главен приток на Девол. Малки възвишения, както и проходи заемат голяма част от тази низина и дори образуват вододел за водите на езерото Пресба и езерото Дреново. Равнини и блата се намират край тези езера и главно до по-голямото, Преспанското, в което има няколко острова. Това безотточно езеро приема главно водни течения от север, а изпуска водата през подземни канали под варовичната верига, която отделя тази котловина от по-ниската на Охридското езеро. Водата излиза над земята близо до манастира Св. Нон^{294а}. Ресна и Пресба в голямата си част са обитавани от българи. Езерото, пасищата, нивите около Пресба и високите гористи планини наоколо представляват живописна картина.

Планинският проход между Ресна и Охри има почти същата височина, както проходът западно от Монастир, но изкачването не е толкова продължително, понеже Ресна е разположена по-високо от Монастир. И, обратното, спускането към Охри е доста продължително и се минава през различни отчасти гористи клисури. За да се изкачи до прохода, пощата обикновено минава от Пресба до Ресна и край Петрина*. Би могло обаче също да се стигне до него, като се остави градчето Ресна настрана и се върви нагоре по една от планинските реки, притоци на езерото Преспа. Слизането към Охри разкрива очарователна гледка към голямото езеро Охрида, по чиито брегове се забелязват тук-там села, а останалата му част е обградена с дъбови гори, зад които се издигат доста високи планини със заоблени върхове. Склоновете на тези планини са по-стръмни към западната, отколкото към източната страна на езерото.

Като се слезе от тези варовични хребети, изсечени в долната си част, се излиза към град Охри през малка долина, пред която се минават блатисти площи. Има два пътя: единият за каруци, а другият за конници и пешеходци. На една височина

* Това име Петрина показва, че наименованието Маняна—(Планина?) Петрин за планините северноизточно от Охрида не е било съвсем грешно.

в околията, или общината на Сабава, е манастирът „Света Петка“ (гръцки Перискеви), а селото Велеста²⁹⁵ е по-надолу. Селата Нешевиста²⁹⁶, Требенича²⁹⁷ и Горенци се виждат източно от Охри и езерото.

Пътят от Охри до Елбасан в Албания е малко по-дълъг, отколкото пътят от Манастир до Охри, като обикновено се разчита за 18 часа. Върви се покрай бреговете на езерото Охрида и на $\frac{1}{4}$ час от града се минава край чифлик, разположен в подножието на малки височини със стръмни варовични скали. Оттам до Струга, или Уструга (турски Устурдже), на $2\frac{1}{2}$ часа от Охрида, трябва да се премине само една плодородна равнина. Бреговете на езерото са блатисти и напоявани от Сатеска-Риека, която се пресича по каменен мост на $2\frac{1}{4}$ левги от Охрида. Градчето Струга носи името си, което на славянски означава пукнатина, понеже е разположено при влизане в дълбоката цепнатина, образувана от отточния канал на езерото или от коритото на Черни Дрим (славянски Черна Дрима). Тази река минава през града, движи няколко воденици и има дървен мост с дължина 90 фута. Като се прибави всичко това към бистротата на водата, езерото напомня малко за Лима в Цюрих. Има няколко джамии и една улица с дюкяни. Населението, предимно славянско, примесено с албанци, мохамедани или католици, възлиза на около 1300 души, чието главно занятие е още, както някога, риболовът и сушенето на рибата на въздух. Тази работа се върши в това селище повече, отколкото навсякъде другаде, защото рибите се явяват масово, главно през определено време, при този излаз на водата от езерото. Този риболов се отдава под наем от султана и му носи годишно 100 000 пиастъра, а сушената риба се продава из цяла Централна Турция през време на многобройните пости на гърците. Освен това поради местоположението си като преходен град между Македония и Албания Струга е избрана за панаир, който се състои на 26 февруари и на 10 септември. Съседството на блатисти ливади причинява трески пролет и есен, както и в източната част на Охрида.

От Струга по продължение на Черни Дрим може да се отиде за 6 часа до град Дибра (турски Дебри, албански Дибр), който дава името си на цяла една малка околия, разделена на Дибре сипре и Дибре пост, т. е. Горна и Долна Дибре. Последната част се простира от басейна на Сатеска до Черни Дрим, а другата обхваща част от планините западно от тази река. Тези околии дълго време са минавали най-вече за мюсюлмански и католически, но това отговаря само за западната им част, защото в другата съществуват много български села, като Райшица, където има гипсова карьера, Радолища, Главацица, Селица, Ошолница и Бърданъи, всички от източната страна на коритото, където тече Черни Дрим. Обградена със стени от запад и югозапад и прилепена от другите страни към високи варо-

вични скали, Дибра има работливо население от албански мохамедани, което според думите на д-р Мюлер възлиза на 4200 души. Има една джамия и един кервансарай с 64 дюкяна. Жителите ѝ минават за най-размирните в Турция. Причините за това се дължат на природата и местоположението на долината на Черни Дрим. Тази клисура е обградена по цялото си продължение от планини със стръмни склонове, повечето обрасли в долната си част с дъбове, а по-нагоре с букове и борове. Най-малката им височина варира от 2800 до 3000 фута, а на запад-северозапад и на север се издига до 4000 и 5000 фута. Освен това обикновената ширина на долината е по-малка от разстояние, което може да се измине за четвърт час. Тя достига тези размери само тук-там при малките басейни до устията на някои потоци или между две издатини или стеснявания на планините. Самата река някъде е затворена между отвесни скалисти стени, както южно от Шейтан-Кюприси и северно от Дибра. По този начин град Дибра затваря, така да се каже, пътя за долината, откъдето вероятно идва и името ѝ, защото „дьер“ означава врата на албански. Освен това Дибре сипре граничи със свободната страна на мирдитите, или миредитите, които заемат главно западния склон на високите планини, чиито източни скатове образуват Горна Дибре. Източно от долината на Черни Дрим също има голямо струпване на високи и гористи планини, в чиито долини живее главно българско население. И накрая, единствените пътища за стигане до Дибре са освен пътят през Струга, още три, а именно: пътищата от Тиран и от Шкумб и планинската пътека, която тръгва от Костово при Тетово в Македония и достига на югозапад от Черни Дрим, след което се спуска стръмно в същата посока. Това е маршрут за десетина часа. Д-р Мюлер²⁹⁷ поставя на последния път Подалищ²⁹⁸, Букович^{299а} и Чечево, без да каже на кой склон са тези села, обаче ние минахме край Подалища — Караула между Кричово и Густивар, или Костово. Това село Подалища не може да бъде много далеч в планината югозападно от Караула, тъй като славянската дума „под“ означава място под височина. Ако можем да се доверим на д-р Мюлер, пътят от Густивар, или Костово, до Дибра се изкачва до Подалища и оттам пресича планините косо на югозапад. От друга страна, аз видях западно от Костово поне две долини нагоре в планините на югозапад и запад и тъй като ми го посочиха като изворите на Вардар, под което се разбира реката Подалища, то е възможно да има още няколко пътеки, водещи за Дрим през проходите между Жалеш³⁰⁰ и Кораб, както и между Кораб и Телес на г. Киперт. Височината на хребетите, които трябва да се преминат, обаче трябва да е поголяма, отколкото южно от Телес. Възможно е някое от тези спускания да минава през долината Финчова, или Винчова, ако г. Киперт не я е поставил твърде на север. Вероятно има още

непознати пътеки, които водят от Дибра до изворите на Мати и на Голяма Фанде.

Що се отнася до пътя по продължение на Черни Дрим от Дибра до Шейтан-Кюприси по пътя на керваните от Призрен до Скутари, не е известно някой да го е пропътувал целия. Турците казали на г. Хан, както и на нас, че това било най-голямото свърталище на хайдуците в Турция. Освен че е труднодостъпно, хайдутите намират там постоянен източник за храна в рибата от реката. Ако свържем наименованието на Шейтан-Кюприси (дяволски мост) с това на Коласин, или Колашин, на околията, на мене ми се струва твърде вероятно, че това означение на Колашин произлиза от гръцката дума *Κολασις*, на албански Коляси — ад. Пò на юг селото Серчи (адските, произлязло от „сере“, ад), изглежда, навежда на същото. При все това обаче, това, което видях, ме кара да се съмнявам, че по продължение на Черни Дрим може да се преминава навсякъде свободно, защото в тази дълбока и изцяло гориста клисура забелязах много издадени скали, които завършваха отвесно надолу във водата. Следователно тези точки могат да се избягнат само посредством огромни обиколки. Вярно е, че географите показват пътя ту по единия, ту по другия бряг, но те забравят, без да говорим за дълбочината на водата, че обкръжаващите реката стръмни скали не позволяват тези прехвърляния, и е малко вероятно да има салове или мостове. Желателно би било този естествен канал да се посети пеш или с лодка от някой европеец, без турци, и да се провери съществуването на селата, които Киперт посочва там според картата на Вайс. Аз самият забелязах там уединени къщи в горите. Ако *Citá* пио̀ва от картите се сведе към турския ѝ превод Йеникьой, т. е. Новосело, ново село на славяните, това означава само временно място за пазар. Името Призма означава на албански разрушен. Манастирът „Св. Александър“ вече не съществува и турското му наименование Алтин-Или означава само селото Ибали. Дали Дрим има бързеи, както изглежда, че д-р Мюлер приема? Никога не съм чувал да се говори за тях, но най-големите стръмнини са при отделянето на Ибалея и Йалеш на Черни Дрим и при срещането на Кяфа-Мала и планините Шалия на обединения Дрим.

Пътят от Дибра за долината Шкумб минава през страната на гегите (*dgeghi*) мохамедани и католици, през Урати, разположено в северната точка на малката кръгла долина на Добра-Вода, и през долината или високото плато на Думузополие, от която г. Киперт неуместно е направил голяма верига, докато г. Мюлер положително я нарича долина, дълга $1\frac{2}{3}$ часа и широка $\frac{1}{2}$ час. Ние знаем това също от едно устно съобщение на покойния г. Вазоевич и от пътуването на г. Спенсер. Този път

оттам отива до четирите хана на Кжукес (слав. Кукуса)^{*301} и се слива с обикновения път от Охри за Елбасан. При все това е твърде възможно и други пътеки да водят от Думузополіе (тур. Думузова, свинска долина) през планините северно от Шкумб в долината на Палава, където, изглежда, тече от североизток на югозапад в подножието на планините Сибр (?) и на няколко левги източно от Елбасан, един от най-големите притоци на Шкумб. По този път г. Мюлер поставя клисурата Скроска и Пърнос-Хан край югозападната страна на долината Думузополіе, както и селата Скроска, Брест и Пескач.

Следователно град Дибра представлява истинска котловина, която много лесно може да се отбранява и има под ръка многобройни въоръжени недоволни жители. Заради това много често околностите ѝ се споменават, когато се говори за тридесетгодишната война на турците срещу Скандер бей³⁰². Върху варовичните скали малко североизточно от Дибра още съществуват развалини, наречени Свети-Град (Сфели-Град на картите) или Светата крепост. Възможно е дори славянското име Старова (стара) на едно съседно село да има връзка с тези развалини. То трябва да е приблизително на мястото на село Туррия, споменато от д-р Мюлер като село с 200 жители албанци мохамедани. Може би това е само албанският синоним на Старова, защото „туре“ на албански означава купчина камъни. Свети-Град е разположен над варовична скала, издигаща се край източния бряг на Дрим, докато махалата Модрич е на отсрещния бряг на мястото на старата крепост Модрис³⁰³, за която Барлети³⁰⁴ говори в житието на Скандер бей.

Дибра, на 8 часа от Охри, 6 часа от Струга и 13 часа от Тирана, е седалище на аянин, който понякога е носил и титлата паша, чиято власт се простира номинално поне върху цялата долина на Черни Дрим до Шар. Подчинен е на румилийския валия. През 1836 г. цялата околия на Дибра се беше разбунтувала напълно, понеже искали да сменят избрания от тях аянин, един старец, с някакъв млад човек, който искал да подчини жителите на реформите на султана. През 1837 и 1838 г. те най-накрая трябвало да се подчинят, но аянинът нямал никаква власт извън седалището си.

Пътят от Струга до Елбасан минава по западния бряг на езерото в околията на Мокра и в продължение на около час се върви по тук-там настлан път. В околностите ѝ се намира славянското село Калище с 400 до 500 жители. Оттам пътят завива на югозапад, за да изкачи връх Багора през пролом, пресечен от един поток, който се влива в езерото Охрида. След изморително изкачване сред тези първоначално голи склонове, а след това слабо залесени, се завива надясно, за да се мине през

* Това наименование произлиза може би от албанската дума „коке“, глава.

едно плато, или проход, където се намира малко блато. Височината му е около 800 до 900 фута над езерото, или около 2700 до 2800 фута абсолютна височина. Виждат се особено високите планини над Битоля отсам веригата от по-ниски хребети от източната страна на езерото Охри, докато на юг-югоизток се издига пирамидата на Томор³⁰⁵, която представлява най-издадената точка южно от Средна Албания. . . .

Останалата част на пътя от Елбасан до Кавая (от „каве“, въздух), Дурацо и Скутари е описана подробно от Пуквил (вж. неговия пътепис, т. 1, с. 393). . . .

На 15 часа от Елбасан е морското пристанище Дурацо (алб. Дурач, слав. Драч, трън), древният Дирахуим, и бивша резиденция на християнски княз, което вече брой едва около 382 къщи. Според д-р Мюлер през 1836 г. е имало само 1626 жители, а именно 700 албанци мохамедани, 550 албанци католици, 120 турци, 256 славяни от гръцко вероизповедание и малко чужденци предимно от Адриатическото крайбрежие. Г. Хан дори свежда сегашното население на 1000 души с 200 къщи. Има две джамии, някога католически черкви, и се виждат развалини от старите стени на града. Въпреки окаяното състояние на това пристанище то все пак е най-използуваният път за износа и вноса на Румелия и на Средна Албания. Сигурността на пристанището изисква изграждането на по-съвършен вълнолом. Там има австрийски консул. От друга страна, Дурацо има значение за турците, защото този град се намира на единствения път, по който може да се пътува с каруци или коли от Елбасан до Скутари, тъй като планината Габар е проходима само за конници. Малкото управление на аянина на Кавая според д-р Мюлер обхваща 28 000 души, сред които имало 17 500 християни, по-голямата част от които католици, а по-малко от гръцко вероизповедание. Населението се състои предимно от геги и само на някои места е примесено със сърби и българи, както и с малко цигани и цинцари. Последните живеят дори в 10 села. Има само два града, а именно Кавая и Дурацо, и градчето Пекин.

XV

МАРШРУТ ОТ МОНАСТИР ДО САЛОНИК ПРЕЗ ФЛОРИНА, КАСТОРИЯ, КАЙЛАРИ И ВОДЕНА

Вървахме по продължение на подножието на планините, които се простират от Монастир до Флорина през местност, цялата обработена с царевича, жито и лозя. Макар и да не се минава през села, то те се виждат отдалеч предимно на изток и се забелязва, че жителите направляват грижливо и най-малките поточета от планините в нивите си, които напояват методично бразда по бразда. Тези особени грижи са необходими поради малкото дъждове през трите или четирите летни месеца, когато изпаренията, привлечени от високите планини, изобщо не образуват ва-

лежи, които могат да достигнат до равнините. Българите обаче правят грешка, като развалят пътищата, които използват като канали за довеждане на водата.

На 3/4 от Битоля се вижда вдясно на 1/4 час в малка долина селото Букова, а 1/2 час по-нататък — трите села Слокутиани³⁰⁶, Бистрица и Кравари край потока Бистрица. На 1/4 час от тези селища вдясно остава Олевене, след 1/2 час оттам се минава между Барешан вдясно и Ябани³⁰⁷ вляво. Четвърт час по-далеч вдясно се оставя Кан³⁰⁸, а вляво селото Породин, чийто хан е край пътя. Четвърт час оттам тази странноприемница Велушина е вдясно, а Лаец³⁰⁹ — вляво. На 1/2 час от това място източно е Градешница, а 1/4 час по-нататък се стига Драгош в една долина, над която се възвисяват на изток стръмните склонове на снежния връх Оприна. В една друга долина на 1/4 час оттам е разположено Ленац в подножието на Чечево, друг заснежен връх, следващ след върха Оприна. Като се върви още 1/4 час на 1/2 миль вляво, се вижда Клещина-Долна и вдясно Битуш край един ручей. Клещина-Горна³¹⁰ е вдясно край големия ручей Извор (извор) на 1/4 час от пътя. Остават още 1 1/2 часа до Флорина, която е на 5 1/2 часа от Монастир.

Флорина, или Филурина, на 1526 фута височина, е разположена, както Монастир, в долина и край поток, изтичащ в долината на Черна. Това е голямо градче, извънредно дълго и тясно, понеже е притиснато между планината и един хълм, покрит с гробници. Има една улица с дюкяни и населението ще да превишава няколко хиляди души. Г. Пуквил ги изчислява на 700 семейства. Голяма част от тях са българни християни и мюсюлмани.

След това селище излязохме от равнината на Черна, която се простира още малко на югозапад и се напоява от много притоци на тази река, между другите и от Малска-Риека, Прут (Бруто от картите), Кушера и др. Пресякохме малък хълм и на 1/2 час от Флорина стигнахме обработената долина на Малска Риека, в която се влива ручейт Котори на 20 минути от това градче. Край този ручей в една котловина са разположени двете махали Котори Долна и Котори Горна, докато в долината на Малска-Риека на 1 час от Флорина се стига при сливането на двата ручея селото Мала, или Махала (Махала на картите). Това наименование е извлечено може би от албанската дума „мал“, планина, защото оттам остава само четвърт час, за да се стигне пеш до планината Флорина, или Неречка³¹¹.

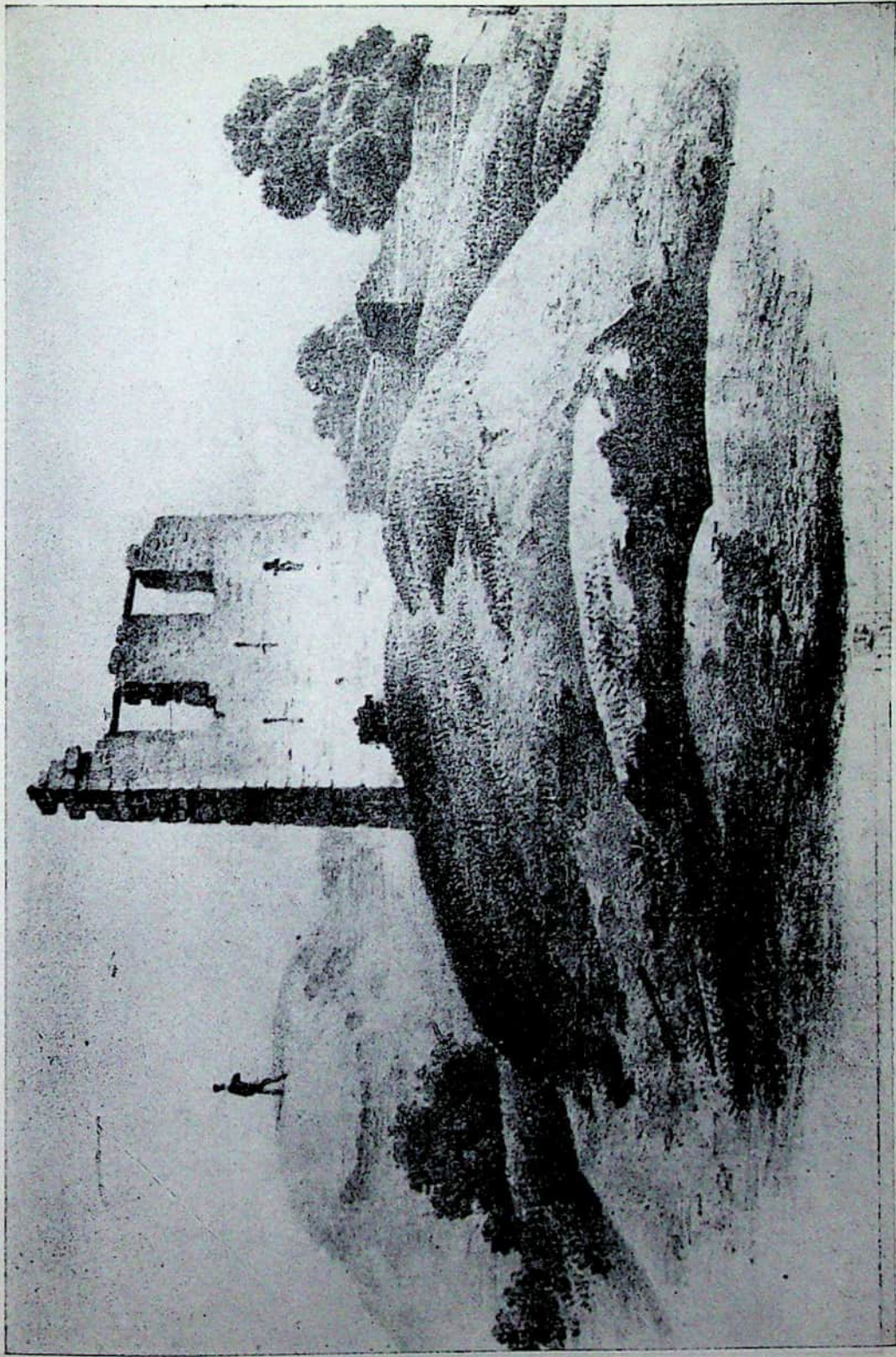
Изкачихме тази планина по предпланина, насочена от запад към изток, чието било води към прохода на Неречка и чиито потоци от двата склона образуват главните части на изворите на Малска-Риека (по-скоро планинска река, отколкото малка река). Изкачихме се през малки гори и пасища в продължение на 2 1/2 часа. Тези виещи се пътеки са проходими само за конници, и ако някой иска да пътува с кола от Монастир до

Кастория, трябва да мине през Охри. На две трети от височината бяхме спрени от двама или трима турски стражари, поставени на пост в една колиба сред морава, която се възвисяваше над пътя, и не можеше да се избегне минаването край нея. Накараха един турчин, който случайно беше на пътя, да прочете нашия ферман и малък бакшиш ги задоволи. Ако нашият татарин беше проговорил, това нямаше да стане.

Пред прохода, който се намираше на 4922 фута абсолютна височина, имаше букова гора, през която се пътуваше приятно на сянка. На север и юг два хребета превишаваха височината на прохода с 500 до 600 стъпки. От тази висока точка се наслаждавахме на много широк поглед към планините. . . . Слизането от този проход е много кратко и стръмно. За повече от половин час се спуснахме по извиващи се пътеки през гора до малка долина и поток, течащ от североизток към югозапад, който ни отведе в Бабшиол (Папсо от картите) на половин час оттам. Този хан, отделен от селото със същото име, е покрит с каменни плочи и разположен на твърде стръмен склон, на 1/2 час от дъното на долината, чийто поток е един от горните извори на Девол.

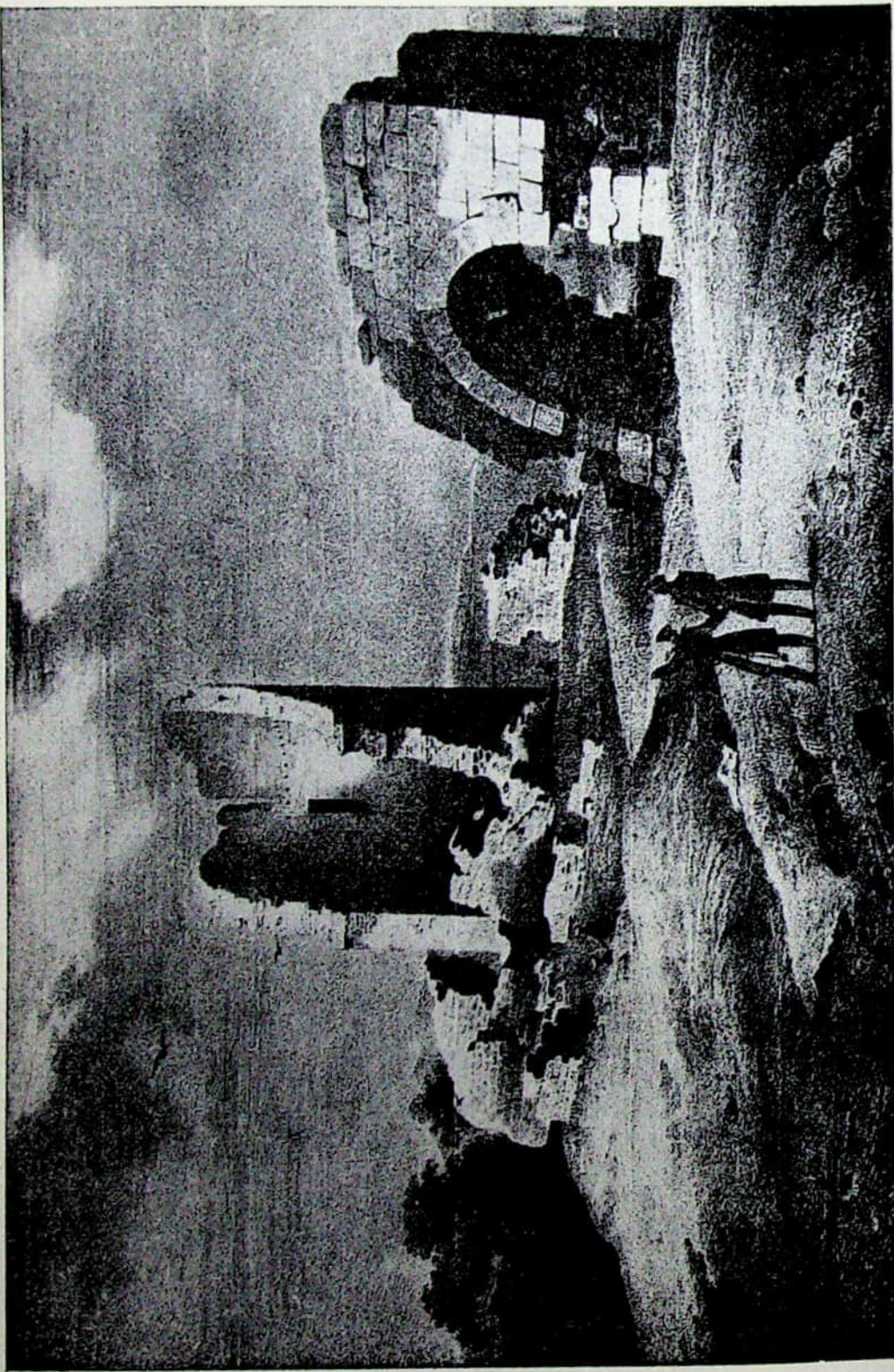
Оттам се върви по лявата страна на този поток край ниски върхове, които се издигат по-високо само към връх Витци³¹² (?) северозападно от Кастория. Обрасли са с малки дъбови гори и на север и северозапад се навлиза в много гористи долини, които също спадат към горния, много планински басейн на Девол. Другите му граници са североизточните хребети на по-високата част на долината Индже-Карасу, веригата Соугора и гребенът, ограничаващ към североизток басейна на Монастир. Там са скрити няколко български села. Продължихме да слизаме към югозапад, като съзирахме повече или по-малко водоема на Кастория. Накрая през един нисък и недълбоко изрязан проход навлязохме в голямата обезлесена и скалиста долина на Влака-Риека, минаваща от североизток към югозапад, а по-долу — малко по-южно. Водите ѝ се вливат в езерото Кастория през тясна клисура зад Влако, или Лeko (Лонга и Ланка на картите).

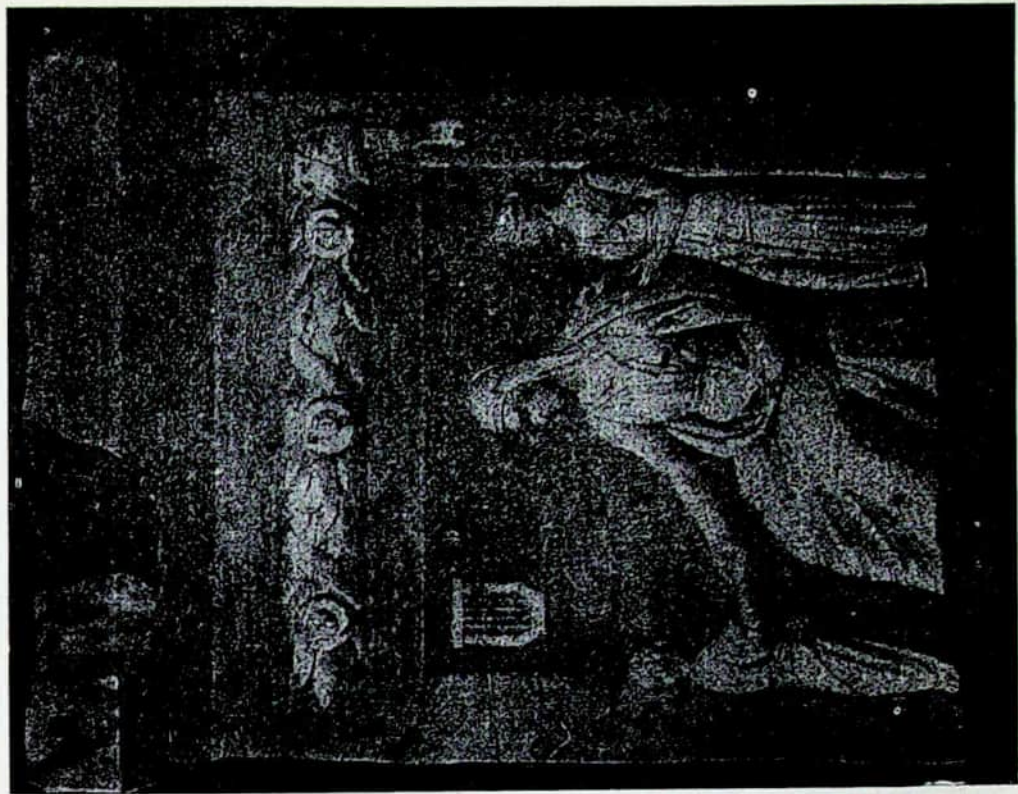
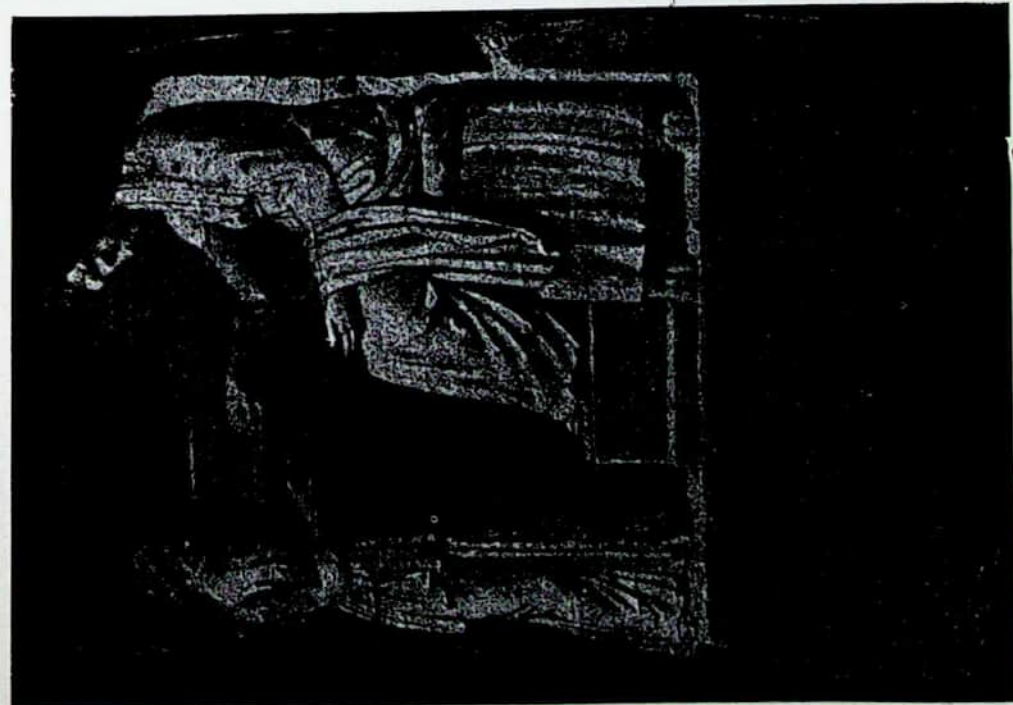
Край споменатия нисък проход забелязахме много села в долината на Влака-Риека³¹³, особено в краката ни село Вижене³¹⁴ (Визани от картите). Пресякохме косо тясна долина и минахме през брод почти пресъхналия поток. След това се изкачихме на отсрещния бряг понеже реката е обградена с пропасти. На около половин час от Вижене старият път, изграден сред скали, позволява да се видят големите черни срутени купчини, които образуват северната страна на клисурата. След четвърт час се слиза отново към потока и се навлиза в басейна на Кастория през село Влако. Спускането възлиза на повече от 3000 фута, тъй като нивото на езерото е на около 1900 фута абсолютна височина.

25. Развалини от дома, в който живял по време на изгнанието си в Турция шведският крал Карл XII (По Албума на Сей же и Дезарно)

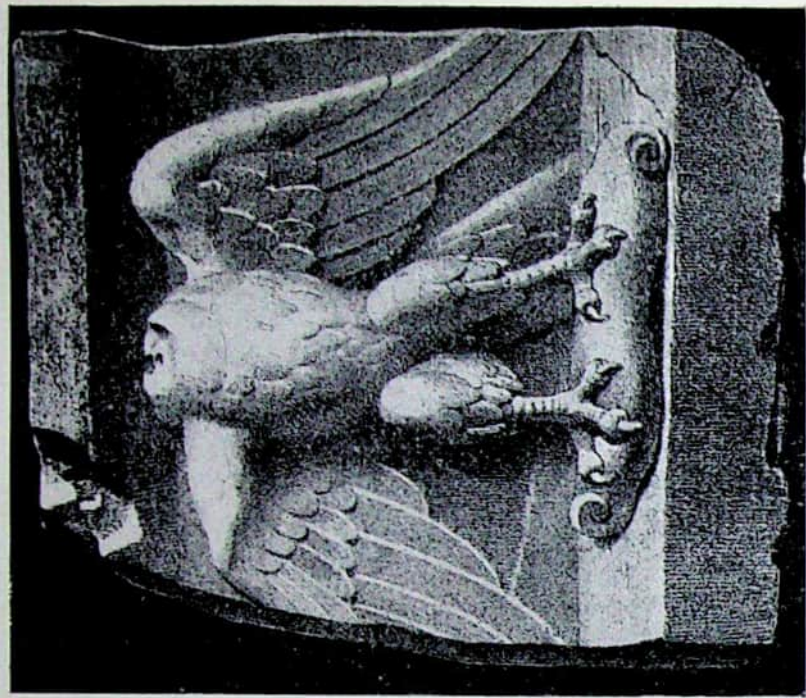
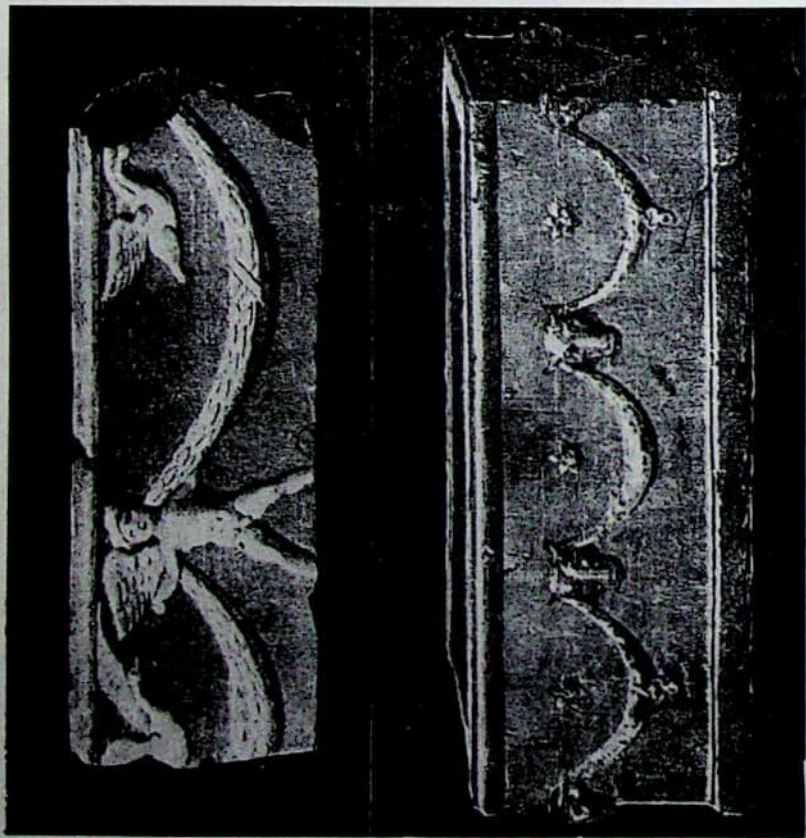
26. Кулата на Велизарий при Виза (По Албума на Сейже и Дезарно)

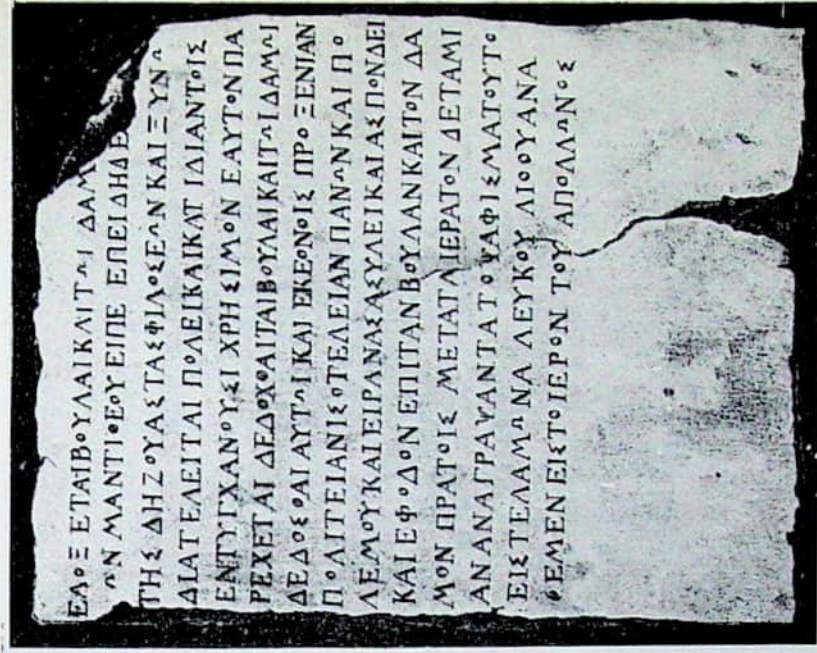
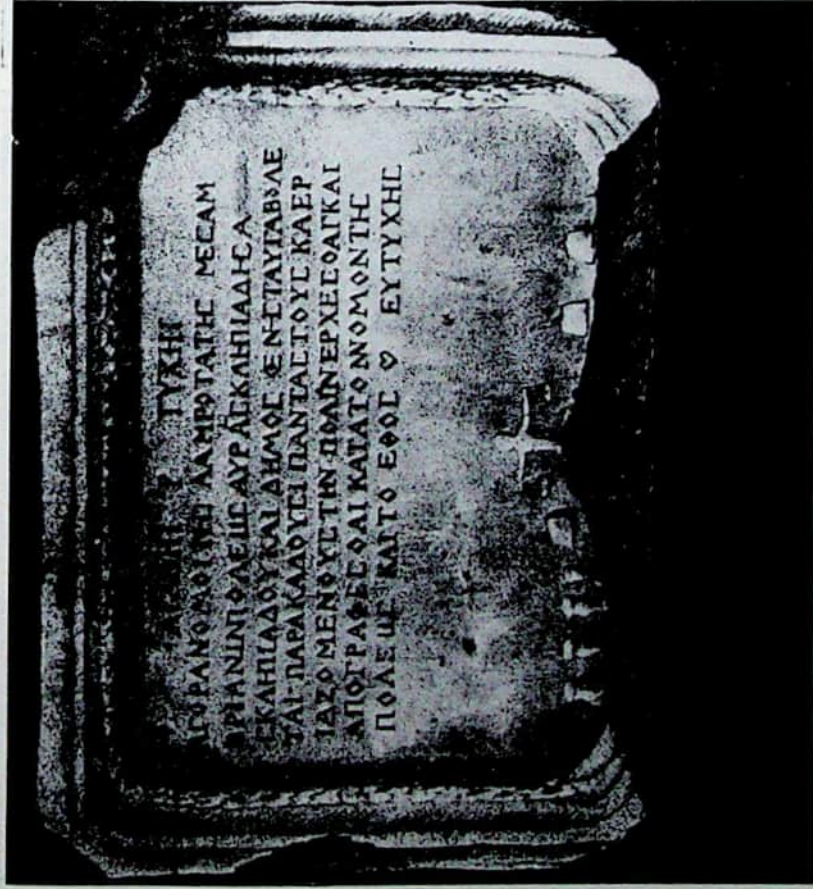

27. а и б. Два барелефа от Навлохос (Обзор) и Месемерия (Несебър) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

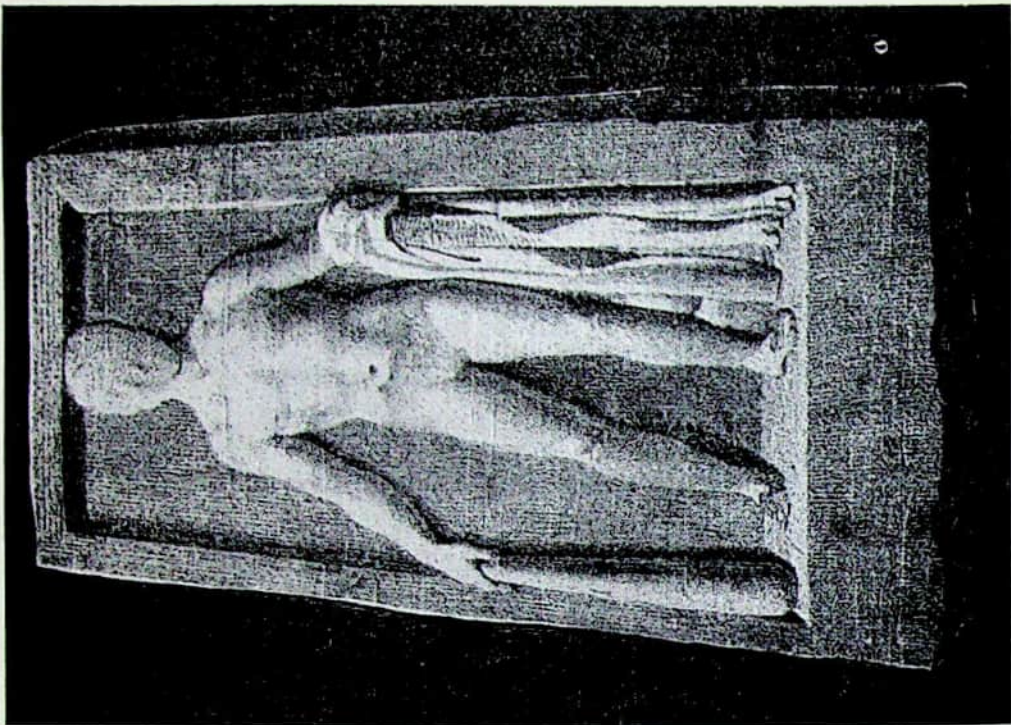
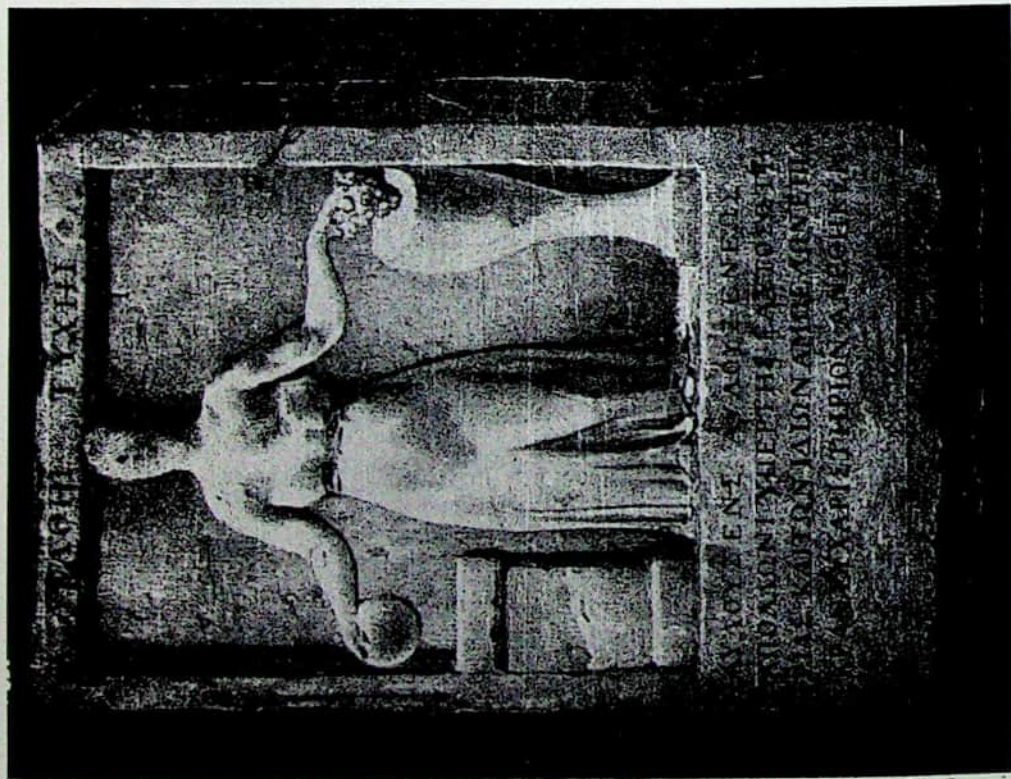
28. а и б. Мраморни отломки, намерени в Месемврия и Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

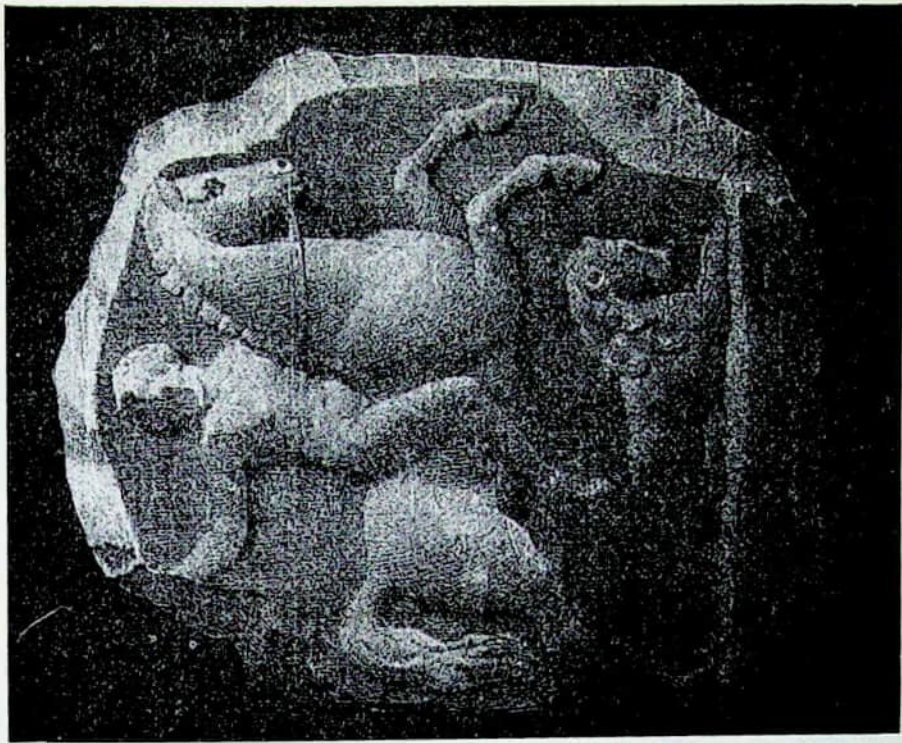
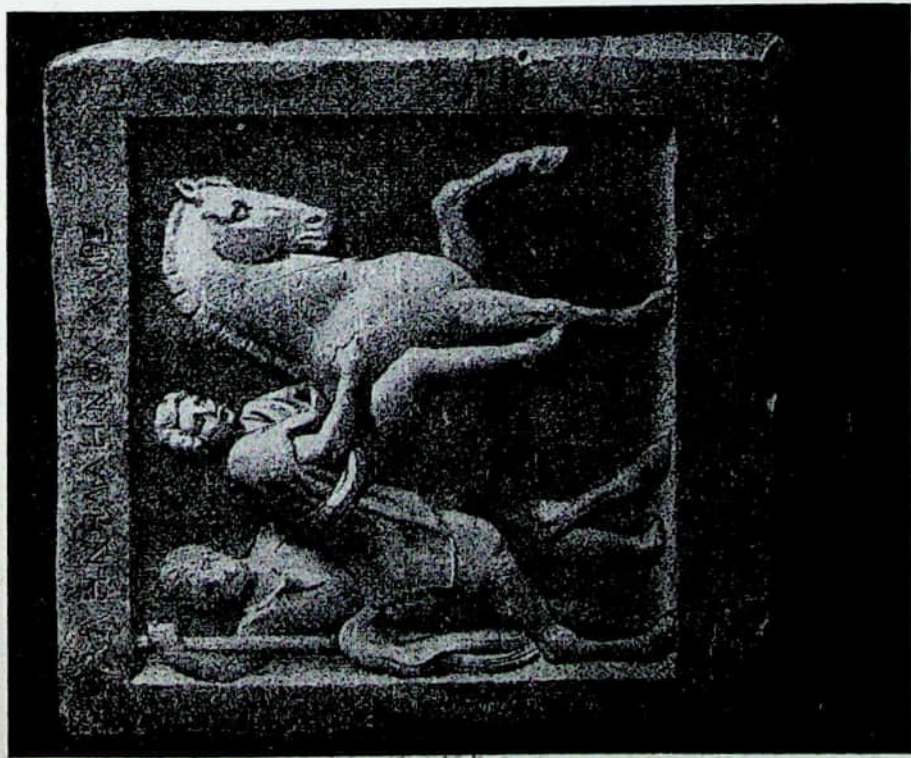

29. а, б. Антични надписи от южното българско черноморско крайбрежие (По Албума на Сейже и Дезарно)

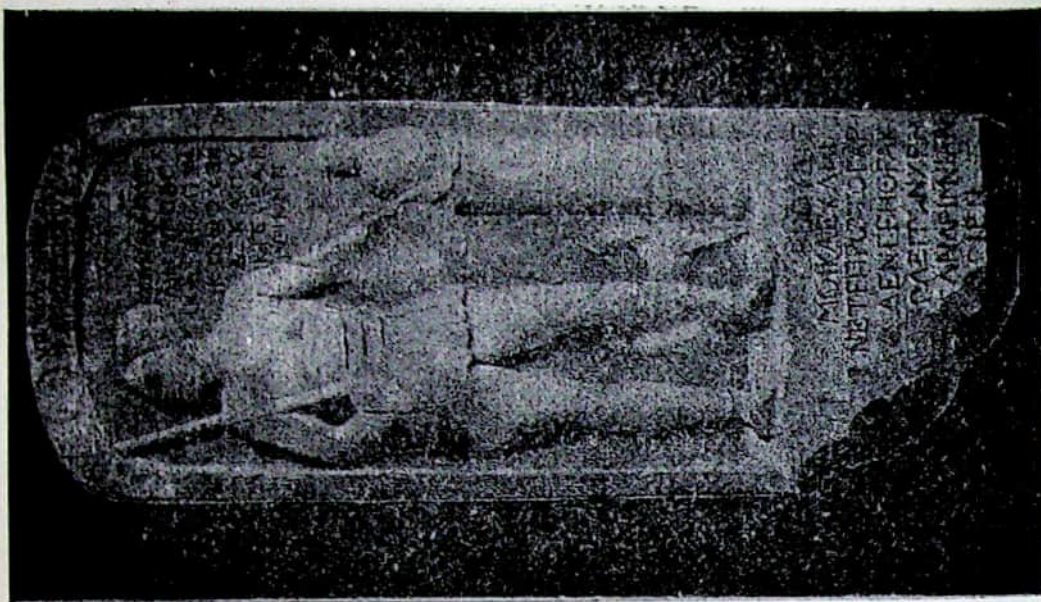
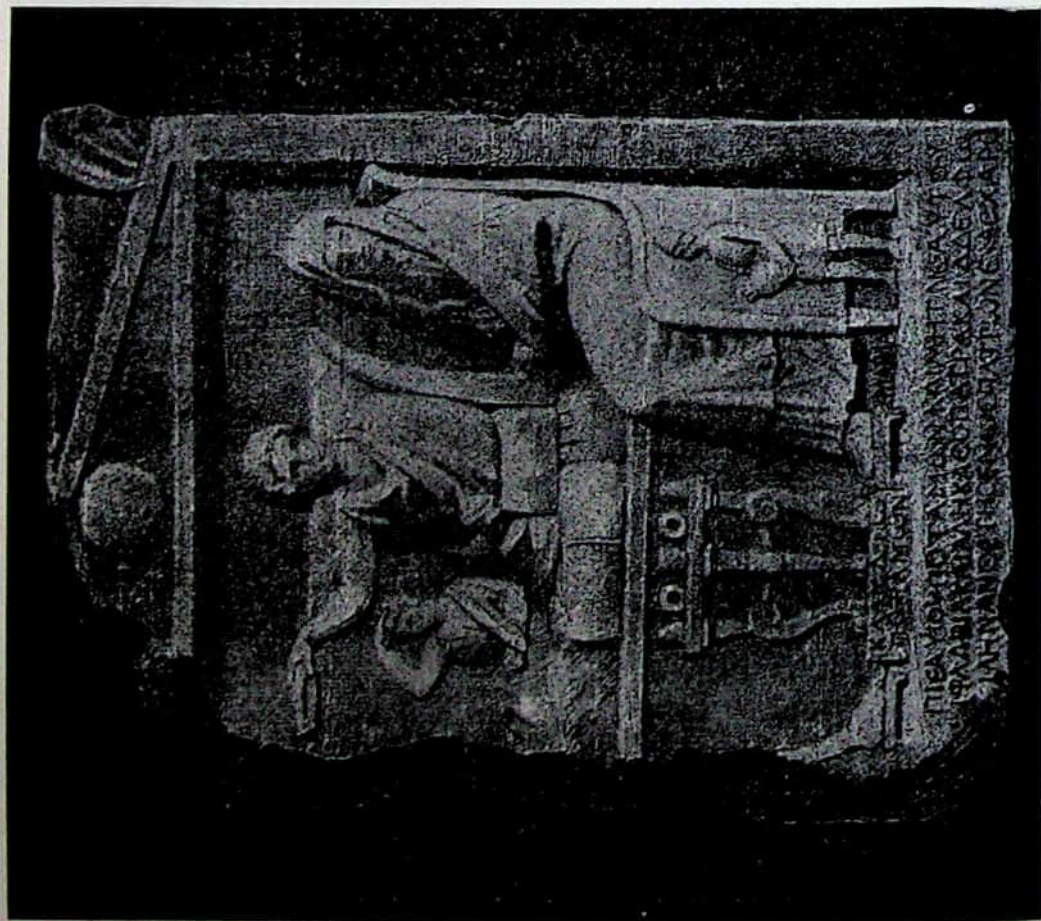
30. а, б. Мраморни отломки, намерени в Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

31. а, б. Мраморни отломки, намерени в Навлохос (Обзор), Месемерия (Не-себър) и Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

32. а, б. Барелефи от Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

Видът на хубавите ниви, села и града на брега на езерото изненадва още повече, тъй като се идва от дива страна. Пътят, който вече става проходим за коли, обикаля езерото и след 1½ часа достига Кастория, на 7½ часа от Флорина. Северно от Неречка-Планина няма дръвчета, а *Colutes arborescens*³¹⁶, *Celtis siliquastrum*³¹⁶, *Acanthus spinosissimus*³¹⁷ украсяват двете страни на пътя и показват, че си навлязъл в южна зона на Турция или в Гърция. При приближаването на града останки от тесни каменни блокчета, понякога едно върху друго или обрасли с треви и тръни, показваха също, че си върху древна гръцка земя, ако и оголените планини вече да го бяха доказали достатъчно. На ¼ левга от Влако вляво остава село Тиволища³¹⁸. По-нататък има няколко отделни чифлика и край брега на езерото липсва само малко повече оживление, за да изглежда очарователно. На ¼ левга пред Кастория хоризонталната обиколка на езерото прекъсва и пътят е трябвало да се прокара в подножието на високи скали, които навлизат в езерото. Пътува се по много стар път, край който има тръстики.

Провлакът на полуострова Кастория е застроен с нещо като предградие, в което има малък площад пред града и две улици — едната — за Влако, а другата за Дуниа³¹⁹. Последната служи същевременно отчасти и за базар. Още при влизането в Кастория — Кастрон на албанците, Кестърдже на турците, се виждат останки от древния Целетрум. Състоят се от една стена от дялан камък с порта, голяма квадратна кула край нея и останки от друга кула от северната страна. Изглежда, като че ли някога е имало три кули — по една от двете страни на провлака и една в средата. До портата се възлиза през малка настлана площадка. Отсам тази крепостна стена, която пресича провлака*, се излиза точно срещу конака на бея на този град. Конакът има три входа, всеки украсен с две колони, и е на два етажа. Пред сградата няма никакъв двор и само улицата я отделя от голямата римска кула. Срещу конака се намира малко кафене с лозница, където беят не счита за унизително да си почива или дори да приема посещения.

След като веднъж се мине крепостта, върви се по северния бряг на езерото и се влиза в града. Тъй като полуостровът Костел се състои само от дълъг скалист хребет, който завършва с по-широк и по-висок заоблен варовичен хълм, жилищата са разположени предимно между езерото и планината от двете страни на гребена, върху който е бил разположен старият гръцки град, докато сега там се виждат само няколко разпръснати къщи и черквата. Северният квартал се състои само от една настлана улица с малки тротоари. От нея тръгват малки улички, които се изкачват по склона на хребета. Както във всички тур-

* Според тези подробности не е ясно как г. Пуквил е определил само 8 тоаза за теснината на полуострова. (Вж. неговия пътепис, т. 3, с. 7.)

ски градове, не липсват руини и развалини, но не може да се каже, че градът е мръсен. Всички къщи са на един или два етажа и са изградени от камък. Извехтелият им вид свидетелствува, че градът не се е радвал на охолство. Във вътрешността на някои къщи приемните им са обзаведени с целия ориенталски разкош. Навсякъде се забелязват обширни преддверия или чардаци — любимото място на местните жители в Турция.

Жителите на Кастория на брой 6000 до 8000 души са по-вечето гърци, но има също власи-цинцари, турци, евреи, албанци и българи. Този град и околностите му са управлявани от Хаим бей, който е техен наследствен владетел и е син на Мехмед бей, един от най-богатите и най-мощните феодали на бившия двор на Али паша. Портата е свела наследствената власт на това семейство до това малко феодално владение. Вместо стотиците пажове, целите покрити със злато, които баща му е притежавал, Хаим бей има само няколко, чиито дрехи, обшити със злато, действително биха били достойни за свитата на голям владетел. Той изглежда човек над обикновената класа на мюсюлманските чиновници. Негови лекари са докторите Карабин — баща и син, които са учили във Виена, а синът е бил също в Сърбия в двора на княз Милош.

Климатът на Кастория е здрав, с изключение на много горещите лета, когато водата на езерото край града и главно около северния му бряг се покрива със зеленикава пяна, ако в продължение на няколко дни е нямало силен вятър. Ползват обикновено водата от езерото, въпреки че биха могли да доведат до Кастория изворна вода от планината, западно от града. Преди да използват водата от езерото, я оставят да се утаи и охлади в глинени делви. Тогава е хладна, но винаги блудкава. Най-голямото неудобство е, че каналите се изливат в езерото, така че вместо да се черпи вода от брега, трябва да се отива по-навътре.

Езерото, почти кръгло, е дълго 2¹/₂ левги и широко две. Тъй като в него постоянно влизат наноси, то не изглежда дълбоко освен в средата и край скалите около края на полуострова, който навлиза от запад към средата на езерото и върху който е разположена Кастория. Според г. Пуквил дълбочината му е седем разтега, но ние предполагаме, че най-големите му дълбочини са по-значителни. Местните лодкари ни казаха, че е 50 фута, но никой не можа да ни потвърди, че тези данни почиват върху действителни измервания. Водата навсякъде е бистра и изобщо не е торфена. Ако това езеро не беше обградено от скали, вятърът щеше да го раздвижва повече и да допринася чрез движението за поддържане хладината на водата му. Има много риба, но казват, че през горещините рибата причинява разстройства, а и блатистият ѝ вкус е неприятен особено поради малко подходящия начин, по който я подправят. Би трябвало да държат тези риби известно време в изворна вода.

Големият заоблен скалист хълм в края на полуострова представлява натрупване от безплодни варовични скали, които се издигат на около сто стъпки над най-високата част на Кастория. Там се забелязват останки от малък параклис, откъдето се разкрива широк поглед на запад и юг. Целият Грамусти, или Грамос, както и Олимп се очертават на хоризонта. Върховете с малки снежни преспи дори през лятото...

Кратеровидният басейн на Кастория с 1900 фута височина би представлявал приятна гледка, ако горите не бяха изчезнали от планините. На околните върхове също не би липсвало изящество — големите заоблени гранитни хълмове на североизток контрастират добре със заострения варовичен връх на Витци (?), с височина около 3000 фута, северозападно от Кастория, но поради човешкото нехайство всички планински склонове са оголени. Северните склонове са тук-там разкъсани и покрити със сипен, а западните — скалисти и оголени. При южния отвор на басейна между Дупия и Гребена (Крепени)³²⁰ преобладават отчасти блатисти поляни, обградени с хълмове, високи 60 до 80 фута, без да се виждат високи планини на хоризонта. Единствено околността на езерото е зелена на широчина 1/4 до 1/2 левга, с изключение на югозападния край, където стръмните брегове дават възможност само за отглеждане на лозя под скалите. Обработената площ на голямата долина Парцелиста източно от езерото е твърде отдалечена, за да допринесе нещо за гледката, разкриваща се от хълма на Кастория.

За да отидем от Кастория до Кайлари, разстояние, изминавано за 5 1/2 часа, направихме обиколка с цел да посетим малкия манастир „Божия майка“ (на славянски Богородица, а на гръцки Агиа Мария, или Аргири, Сребърна светица). Манастирът е разположен източно от езерото Кастория в горната част на долината на Парцелиста. Искрахме да преплуваме езерото с лодка, но излезе вятър, който изправи този проект неприложим поради лошите плавателни съдове. Трябваше отново да обиколим езерото до Влако и оттам през големия чифлик Лондроп³²¹ (Кландоропина на картите) да навлезем в долината на Парцелиста, насочена от изток-североизток към запад-югозапад. При влизането в него е селото Воденица (с доста води). На брега на езерото на 1/2 левга вдясно е селото Лепшита³²² (Лисица на картите). На 3/4 час по-нататък вдясно в планинското подножие са Горница³²³ (Горници от картите) и Команич³²⁴ (Команицово от картите). На 1/4 час оттам е Дербент³²⁵ или Дермен вдясно и на 1/4 час по-нататък вляво е Бомболи.³²⁶ Долината, извираща между две села по север и на 3/4 час оттам се преминава нагоре по нея от колибата Олшата за 40 минути и се достига манастира, който се намира най-малко на 4 ч. път от Кастория.³²⁷ Той е едновременно и убежище за възрастни и отвърнати от света хора, които могат да пребивават там временно и с жените си.

От манастира ние отново се спуснахме по долината и вмес-

то да поемем при колибата Олшата пътя за Кастория, навлязохме по пътя на юг, който ни отведе направо през долината към запад-югозапад. Вляво остава колибата Загорич или Загорица. Там свихме на изток и югозапад, за да се изкачим по една долинка също така обработена, и от един чифлик нататък изкачвахме цял час по криволичещи пътища една безлесна планина. Половин час след това вляво остава Бобуш (Бобиста от картите). Там ни срещнаха цинцари-просяци и ни посочиха една древна колония от власи-дасарети. Прелезът е тесен и пак безлесен. Достига 3309 фута абсолютна височина, или е с 1566 фута над басейна на Кастория.

На кратко разстояние (5 м) на югоизток от отвесния прелез е голямата паланка Влахо-Клисура (влашки проход) с население от 2—2500 жители. Вероятно е на мястото на древна римска станция, защото затваря пътя с местоположението ѝ на височината е толкова необикновено, че едвам може да се повярва, че власите са могли да го изберат. Всички улици на тази паланка са стръмни и постлани и напомнят улиците на някои места в Оверн. И там къщите са каменни и под града се виждат следи от древна тясна настилка, изглежда остатъци от криволичещ път, водещ към град, който вероятно е бил укрепен в миналото и лесно защитим преди изнамирането на оръдия.

Днес се слиза от този град в продължение на 3/4 час по криволичещи и дълбоко изкопани пътища в кална, сивкава и напълно оголена почва. Малък поток, сух през лятото, се спуска от планината, чийто хребет се издига съвсем малко над прохода и се снижава около долината на Бистрица, която води от Клисура в Кайлари.

Долината се стеснява на два пъти и пътят минава ту от едната, ту от другата страна на потока. Минава се близо край село Мокрина (Мокрени на картите). На 1½ левги пред Кайлари пътят става подходящ за коли, влиза се в долината на Конуие³²⁹ и се забелязва Дзевре³³⁰ на един час разстояние вдясно. По-късно се пресича хълм от пясък и чакъл, висок около 150 стъпки. От него се слиза веднага в Конуие и в голямата равнина, сред която е разположен Кайлари. Околностите му са покрити с изсъхнали пасища през лятото, през които зимно време или при дъжд протичат ручей. Кайлари (тур. Саригоел) се намира на 1567 фута височина и е съставен от две големи села — едното българско, а другото турско, с една джамия и конак за аянина. Улиците са много широки, ненастлани, къщите — на голямо разстояние една от друга, само с приземен етаж, са разположени сред заградени дворове. Има малко дървета и през лятото земята е покрита с прах, така че при голяма горещина и малко вятър човек не знае къде да се скрие от слънцето и от праха.

Равнината на Кайлари се простира на 3 левги широчина от юг на север и на 1½ до 2 левги дължина от югозапад към се-

вероизток. От югоизточната ѝ част се издига доста висока гориста верига, на един от чиито върхове г. Викенел дава името Плач³³¹. От северозападната ѝ страна има само оголени варовични планини с еднообразни заоблени върхове, издигащи се на около 2376 фута. Проходът, който води през Кирли-Дербенд и Баня³³² за Флорина, е висок всичко 2076 фута и се врязва дълбоко между тези планини от вторичен варовик и шистовите планини северно от Клисуря по такъв начин, че гледани отвисоко, басейните на Монастир и на Кайлари, единият на 1574, а другият на 1576 фута, тези две котловини са отделени само с една ниска преграда, проходима през нестръмни склонове. Според Пуквил* се минава през Албан-Къой³³³ и Чердгилер³³⁴ и след повече от 2 часа (?) от Кайлари се навлиза в планинските проломи Богази. Този преход според него възлизал само на 2½ часа и отсам се намирала Баня, българско село със 120 семейства. Оттам до Флорина остават още 6 часа. . .

Коларският път от Вабро³³⁵ до Водена завива на юг и югоизток и в продължение на една левга минава през долина, обрасла с разкошна растителност поради напояването ѝ от един поток, разделен на няколко ръкава. В този поток има огромно количество раци. При гледката на великолепните смокинови дървета може да се разбере описанието на някои гръцки автори. Изгледът на планините Караджова³³⁶ на север и северозапад е също много красив, а на юг се намира Кара-Даг³³⁷, предпланина на Турла³³⁸. При влизане във Водена, около един ръкав на реката, дванадесетина огромни и стари платани образуват място за отдих и разходка. При нашето преминаване бяха започнали да сечат едно от най-красивите дървета, което беше истинско светотатство. Ако тези дървета можеха да говорят, колко неща биха могли да ни разкажат за най-стари времена! Голям брой турски войници преграждаха входа на града и вероятно затова им беше нужно платановото дърво.

Водена (воднист), наричан също Моглена³³⁹, от мъгла, е много стар град със 7000 до 8000 жители, по-голямата част българи, гърци или цинцари. Той е седалище на гръцки митрополит и древните царе на Македония са били погребани там.³⁴⁰ Не можахме да разберем дали още се намират следи от гробниците им. Този град, сега напълно открит, вероятно е бил укрепен и трудно превземаем, понеже е природно защитен поне от юг и от запад.

На 3 часа от Острово и на 14 часа от Салоник Водена е разположен на 681 фута височина в края на травертиново плато, което се издига като отвесна стена на 80 фута над долината, южно от него. Потокът, разделен на много ръкави с бистра вода³⁴¹, пресича града и под него образува четири големи и три по-малки водопада. Първите от тях са 70 до 80 фута високи:

* Вж. неговия пътепис, т. 3, с. 185.

Няма нищо по-красиво от това да наблюдаваш отдолу тези разлети нашироко водни струи да падат от отвесните скали в една огромна овощна градина, където наред с плодоносни калинки и прекрасни смокинови дървета растат круши, бадеми, орехи и други плодни дървета. Рисунката, която г. Кузинери^{*342} е гравирал в своя интересен труд за околностите на Салоник, дава само твърде слаба представа за богатството на тази картина, която някой ден вероятно ще се изобразява наред с каскадите на Гризебах и водопада на Рейн. Митрополитът на Водена има в градината си една беседка, разположена в края на пропастта по такъв начин, че може да се виждат водопадите, и същевременно да се наслаждаваш на гледката на този земен рай. Тази местност е като парник, напълно защитен от север, отсам който се простират равнината на Бистрица, Олимп и заливът на Салоник. Тази гледка привлича много пътници и митрополитът се оплакваше, че постоянно е притесняван за квартири от турците, минаващи през тези места.

Винаги свежите лозя под Водена се достигат по един стар път, изкопан в травертина и описващ два завоя...

След като изминахме две левги в равнината, нашият татарин избърза, за да отиде да пие вода от един кладенец под прекрасен платан. За черпак служеше една кожена торба с много дупки. Едва погълна тази азотиста вода, и започна силно да повръща.

Недалеч оттам минахме през брод Бистрица, в която се влива реката от Водена. Тя тече бавно сред черна почва. Тюрк-Кьой остава на десния бряг, а Кулуде³⁴³ — на срещния. На 3/4 час оттам е Дорт-Ярмут (четири ябълки), а 1³/₄ час подалеч Баладже, или Йени-Кьой (ново село). Оставаше ни само една левга до Яница, на турски Йенидже, или Йенидже-Вардар — малък град с няколко джамии, разположен на една височина вляво от пътя и заобиколен със зеленчукови градини и ниви. Там имаше чума и пазачи не пускаха да се влиза. Постът беше установен на 1/2 час от града в един чифлик и жителите на Йенидже-Вардар, пристигнали след затварянето на града, стануваха тъжно край него от три месеца. Между поста и града вятърът, духащ от изток, носеше мъртвешка миризма, която ние отдавна усещахме във всички градове, където свирепствуваше чумата при нашето преминаване. Изглежда, че се дължи на твърде плитките гробове, въпреки че я усетихме и в центъра на град Джумая, много далеч от гробищата.

Всички тези местности са голи, както и равнината, и единствените дървета, които са запазени, се виждат отдалече и служат като временен подслон срещу слънцето. На 1 час от Йенидже бяхме в южното подножие на възвишения със слаби наклони и под селото Алах-Килисия, без да забележим Алатчаулак

* Вж. неговото Voyage en Macédoine, 1831.

и Йеникьой, между които г. Киперт прокарва пътя. Алах-Килисия (слав. Палатица) е мястото на Пела, седалище на цар Филип Македонски. Разбира се, че обградено със стени и кули, това селище би могло да представлява добре укрепен град за тогавашните гърци. Но при вида на голата местност и съседните блата човек трудно може да си представи съображенията, поради които са изградили кралска резиденция по тези места и далеч от морето. Вероятно гори и много по-големи блата са покривали тогава равнината на езерото Йенидже и планините са били обрасли с гори. Пела е имала за защитни ровове, така да се каже, Вардар и езерото Йенидже. Сега част от равнината и подножието на височините са покрити с насаждения от памук и тютюн, а останалото са пусти или блатисти площи. Под Пела има още останки от малък храм, сега използван като резервоар за една чешма с прекрасна вода, до която се издигат 6—7 платана, служещи често за стан на пътниците.

От това място до уединения хан на Сарилеа³⁴⁴ („сарили“, жълтеникаво), селото вляво, остава още повече от половин левга път, минаващ през леко вълнообразен терен. Странноприемницата не може да ни предложи за преспиване нищо по-добро от житните снопове, натрупани в един обширен двор, от който имахме грижата да изпъдим първо гъските и кучетата. Един тезгях с издаден напред покрив, една стая-кухня и оборът съставляваха цялата тази българска странноприемница.

От Пела докъм Вардар няколко големи могили северно от пътя са единствените обекти, които биха могли да занимават пътника в една толкова равна страна, ако пред него не се виждаше бялата крепост на Салоник. Тя е прилепена към планините на Халкидика и се издига над града, който е разположен амфитеатрално между нея и морето. Друго нещо, което също те кара да забравяш еднообразието на страната, през която вървиш, е Олимп. Гледан направо от тези низини, той изглежда като квадратна маса, удължена от изток на запад, много стръмна и със снежни преспи дори през лятото по нарязания си връх. Северните му предпланини почти напълно изчезват и Олимп, висок най-малко 6000 фута, има вид на сива стена над морската площ и терциерните хълмове.

От хана до Салоник има 4 левги, а до Вардар 1¹/₂ до 1³/₄ левги, където има много дълъг дървен мост, в чиито краища се намират големи покрити пристройки отстрани с дървени решетки, а по средата — кладенец. Тъй като поправяха моста, беседката беше пълна с пътници, които чакаха да ги пуснат да минат. Сред тях имаше две туркини, дошли с кола с четири колела и прозорци със стъкла, която напомняше на кафез за птички. Под огромните си фереджета не носеха почти нищо освен една риза, защото, докато изобщо не показваха лицата си, твърде малко се грижеха да скриват голите си крака, като прекриваха пейките в беседката.

От този мост пътя върви по песъчлив терен и по ивица, преди заливана от морето, покрита с тамариски, *Salicornes*³⁴⁵ и *Atriplex*³⁴⁶. След 2¼ левги се минава Текели³⁴⁷ и 2 часа по-нататък се стига Салоник. Четвърт час преди града пътят става много широк и в средата му има настлани ивици. Градини и чифлици се редуват край пътя, като за огради им служат насаждения от големи тръстики. Овощни дървета и лози заемат по-голямата част от тези обработени места.

XVI

МАРШРУТ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО СКУТАРИ В АЛБАНИЯ ПРЕЗ БАНЯ, ДУВНИЦА, КОСТЕНДИЛ, УСКУБ, КАЛКАНДЕЛ, ШАР, ПРИЗРЕН И В СТРАНАТА НА МИРЕДИТИТЕ³⁴⁸

Вече дадохме подробности за пътя от Константинопол до Филіпополи и Татар-Базарджик (вж. маршрут № 2). Ще направим само забележката, че изгледът на Родопа и Балкана е по-благоприятен за този, който идва от Стамбул, отколкото за пътника, отиващ от София за Константинопол. И действително с напредването от изток към запад склоновете и красотите на Родопа се разкриват постепенно и накрая се прибавят красотите на Високия Балкан и проходите Киз-Дербенд и Траянова врата. Като се пътува в обратна посока обаче, се тръгва от средата на тази красива природа и с всяка стъпка се приближава все повече към обезлесени или блатисти равнини. Дори красивият амфитеатър на Родопа остава встрани, ако пътникът не си направи труд да обърне главата си, за да забрави тъжната гледка, която е пред него.

На 1 левга западно от Татар-Базарджик е село Ченгел³⁴⁹, а 1/2 левга по-нататък — село Демирджи (от желязо)³⁵⁰, където се преминава един поток, идващ от югоизток. След това трябва да се прекоси блатиста местност, където на 1/2 левга от Демирджи тече потокът Елидере, или Чепина. Той извира зад първата северна верига на Родопа и тече от северозапад към югозапад, след което завива към Чепина на североизток и по-долу в него се влива един голям приток, течащ почти запад—изток. Тази долина Чепина служи за отиване от Татар-Базарджик до Разлог през Чепина, Белова и планината между тази клисура и клисурата на Йокурт³⁵¹. В продължение на дванадесетина минути се намирахме сред истинско, доста дълбоко блато — толкова странен път, че вероятно се използва само за съкращаване на пътя. На 3 левги от Татар-Базарджик се излиза най-после от оризищата и блатата на Западна Тракия и с голямо удоволствие пътникът вижда отново дъбовите гори. На 1 левга северно от пътя оставяме Сарамбей, където пашата на Татар-Базарджик има лятна къща. Деспото-Даг все повече се скрива от погледа, докато останат да се виждат само последните му пред-

планини, в чието подножие се пътува. Хемус от своя страна губи от величината си, понеже вече се виждат само върховете му на фона на височините, които разделят тези две вериги една от друга.

При изхода от малкия Киз-Дербенд (Момина клисура) на 4 левги от Татар-Базарджик има една котловина с най-хубави насаждения: лозя, овощни градини, прекрасни орехи разкрасяват гледката. Само видът на тези дървета освежава пътника, за когото от Константинопол дотук сянката е била най-голяма рядкост. Едно или две български села се крият в съседство и в началото на прохода е уединената странноприемница Йени-Хан (новата странноприемница). С изненада открихме там до общата стая една танцова зала, поддържана от няколко дървени колони, с площадка и пейки наоколо. На пушечен изстрел разстояние има пост с албански стражари, разположен върху скала край брега на потока Киз-Дербенд или на Марица. Този проход, дълъг повече от 3 левги, прилича на канал и на много места е обграден с отвесни скали. Минава от изток към запад и на 3 $\frac{1}{2}$ левги пред Баня³⁵² завива на север, след което отново приема първата си посока, но остава истински проход само до оттатък Габрова. Марица се пресича два пъти по мостове без перила.

На 3/4 час от Йени-Хан е разположен втори стражеви пост, а по-нататък — българското село Киз-Кьой (момино село). Това село има само една черква и десетина къщи, понеже е било разрушено при преминаването на войски по време на война. Южно от него се издигат гористи планини, високи 800 фута, докато на север планините са само 200 до 300 фута. Срещнахме двадесетина български каруци, които отвеждаха албански семейства в Гилан и Метохия. Те били изселени поради бунт през 1834 или 1835 г. в околностите на Татар-Базарджик. Тези хора вече получили опрощение и повечето от тях, общо 5000 души, се били завърнали по бащините си огнища в Горна Албания и Западна Мизия.

На 1/2 левга от Киз-Кьой има мост над поток, идващ от планините Деспото-Даг, а на 3 $\frac{1}{2}$ левги пред Баня има трети стражеви пост, край който се забелязват гранитни блокове. Пред махалата Габрова, или Габровица, се пресича по мост друга планинска река, идваща също от юг. Стражеви пост се намира в това селище, което, така да се каже, е ключ на този важен проход, който носи епитетът малък, за да се различава от големия Киз-Дербенд в Родопа. Оттам пътят се насочва на север, пресича по мост една планинска река, идваща от северозапад, за да навлезе след това на запад в долина, която е насочена запад—изток, т. е. успоредно на долината Киз-Дербенд. Последната част от пътя минава през обработена местност с житни ниви или ливади. Планините на север са 400 до 600 фута, докато на юг се вижда отново целият красив Деспото-Даг с високите си върхове,

по които се беше запазил още малко сняг в края на юли. Край пътя има един разрушен караул и един друг се вижда отсам Марица (тур. Меридже).

Баня, на 1791 фута височина и на 9 часа от Татар-Базарджик, е скрита от погледа поради многото дървета в малкия ѝ басейн. Баня е село със 150 къщи или 400 до 500 жители. Има една джамия, часовникова кула и конак, където живее агата. Тъй като постът предлага само едно негодно помещение за пътника, отпразнихме се към агата, който ни настани у един български селянин. Двете бани с минерална сярна вода са в източния край на селото отсам гробищата. Сториха ми се по-чисти от баните в Айдос. Температурата на водата е от 44 до 45°.

Има няколко пътя, за да се отиде от Баня до Ихтиман, който е само на 4 левги и от Баня го отделят малки планини с полегати склонове. Единият път минава край стопанството, или чифлика, разположен върху южния склон на гористи хребети, които трябва да се пресекат, за да се слезе в равнината на Ихтиман. Другият път пресича планината малко по-на изток от Шаруци или край един друг чифлик и Батак-Банесе, или блато с топла вода, което е на 2½ левги от Баня. Тези два пътя изкачват планините постепенно, по пътеки в чакълеста гранитна почва, но се спускат в равнината на Ихтиман през скалиста и много стръмна урва. При излаза ѝ се намира турската махала Каябабке³⁵³, откъдето трябва да се премине само през ниви и ливади, за да се стигне в Ихтиман, за което е необходим половин час. Картите посочват грешно разстоянието между Баня и Ихтиман и дори местоположението на тези две селища. Баня е малко по-на север.

Зад Баня в Родопа има дълбоки и живописни пропасти, през една от които се промъква Марица, тъй като изворите ѝ са западно от махалата Михала³⁵⁴. Тази пукнатина се използва също за проникване по-навътре в Родопа и особено за да се стигне отсам първата верига на Родопа долината на Йокурут и Разлог в долината на Белица. Тези две планински реки при сливането си в Ситанград образуват Карасу, или Места, която тече към Неврекоп.

Що се отнася до пътя от Баня за Самоков, той възлиза на запад от първото градче в подножието на Родопа по долината, в която тече главният приток на Марица. Там се срещат извори, съдържащи желязо, и накрая се минава от района на дъбовете и буките в района на боровите (Р. Вгусіа), които покриват прелеза между Баня и Самоков. При това изкачване пътят се превръща в пътека, издълбана от дъждовните води в ерозирана гранитна почва. От караула горе в прелеза на 3135 фута височина има великолепен изглед към Деспото-Даг и западната ѝ част — Рило-Даг. Не може да се види по-красива планина, защото тя няма тези предпланини, които много често прикриват другите планини. Тя се издига цялата изведнаж като стена, ук-

расена с гори, до зоната, където снегът трудно изчезва напълно и през лятото. Един приток на Големия Искер се минава по брод на 1 $\frac{1}{2}$ левги пред Самоков близо до Сиполче³⁵⁵. Трябва да се върви нагоре по течението на тази планинска река известно време, за да се стигне втори прелез, откъдето слизането в долината на Големия Искер и басейна на Самоков става постепенно през местност без гори и покрита с пасища. Стъпва се върху черен блестящ пясък или върху кафява глина, която крие много микроскопични кристали или частици от железен окис. Основният терен е шистозен.

Самоков, или Самаков, на 1800 фута височина и на 4 часа от Баня, е малък български град с 4000 до 5000 жители и къщи предимно от дърво. Той има доста обширно гробище, няколко джамии, конак на аянина и известен брой сносни дюкяни. Южно от Самоков в Родопа се отваря обширна клисура, която пресича посоката му под прав ъгъл и чието дъно се вижда много по-добре, отколкото на клисурата южно от Баня. От тази вдлъбнатина излиза Искер (Искра) под много остър ъгъл по отношение посоката на веригата. Тази река се образува от четири потока, които се сливат под махалата Ширпкьой³⁵⁶. Потокът, който идва от юг, извира във високата Демиркапу-Тепеси (върх на желязната врата), а другите се спускат от планината Рило. Най-големият поток, идващ от югозапад, води за прохода, където се намира вододелът на неговите води и на водите на Каленска-риекa, която тече към манастира Рило. Г. Викенел изглежда, че е открил малко езеро в началото на последния поток. Може също да се отиде от Ширпкьой през планината на изток към изворите на Марица и до Михала.

От Самоков може да се отиде до Ихтиман през планината и да се слезе в София, като се върви по течението на Големия Искер до Грублиан. Този последен път се изминава за 8 $\frac{1}{2}$ до 9 часа, а първият — за четири.

Големият Искер (Голема Искра) се минава по брод западно от Самоков и отсам града има обширна наносна равнина, също изпълнена с минерали, съдържащи оксидирано желязо. Там се намират много железни леярни. (Вж. моята Turquie, т. 3, с. 64). След като се премине равнината, трябва да се прекоси друга планина, за да се навлезе в един вид басейн източно от Дубница. Тази планина, както и планината между Баня и Самоков, се свързва с Родопа под формата на ниска предпланина, но пътят там е направен за коли. На 1 $\frac{1}{2}$ левги от Самоков има уединен хан, където се започва изкачване по тясна и слабо залесена с дъбове долина. След 1 $\frac{1}{2}$ левги има друг хан и на 3 $\frac{1}{2}$ левги от Самоков се стига до караул при прохода на 3115 фута височина, или 1315 фута на Самоков. Оттам продължително спускане по продължение на една друга планинска река по добре трасиран път води до уединената странноприемница Гибран-Хан (на 2259 фута). Встрани се намират стражеви

пост и няколко дървета край един ручей. Там прекарахме много добре ношта.

Една наносна равнина се простира оттам до Дубница, свързва в подножието на стената на Рило-Даг и се изкачва със съвсем слаб наклон към височините, които се забелязват далеч на север. Там се пътува по северния бряг на Царина през пасища или ниви и се пресича реката близо до Дубница, където трябва да се мине през малък пролом от сиенитни скали пред града.

Дубница, на 1725 фута височина и на 7 часа от Самоков, е открит български и турски град с около 2000 къщи, или 7000 до 8000 души. Тя е твърде дълга, но много тясна, понеже е разположена в неширока долина, напоявана от потока Царина (тур. Джерина), (Джерма на г. Викенел), който се спуска от височините зад Гибран-Хан. При западния вход на града има една уединена и порутена сграда, която служи за порта и в първия ѝ етаж е стражата. Има много малки джамии и пред две от тях има чешми, обградени с беседки и пейки. Базар няма, но дюкяните са доста. Улиците са лошо настлани и когато не е валило, остават дълго време мръсни. Войводата има конак, доста обширен, близо до Царина. На северозапад от града се издигат хълмчета с лозя, които украсяват и подножието на Рило-Даг, но останалата околност на града се състои от скалисти, неплодни хълмове, обрасли с тръни.

Войводата на Дубница ни се стори млад човек, не твърде достоен да заема това място, но кадията, изглежда, управляваше отчасти и вместо него. Навсякъде ни говореха за лошото му управление. Оплаквах се от грабителства, дори от жестокости и преди всичко от липсата на обществена сигурност, което не беше така в пашалъците на Андринопол и на Ускуб. Твърдейки, че имало разбойници в Родопи и главно южно от Джумая, той ни попречи тогава да направим прехода през планината Крешна, където ние след шест седмици минахме съвсем сами без произшествие. Освен това той ни даде охрана от шест гавази, за да посетим манастира Рило, което беше съвсем необходимо, тъй като ние си имахме двама гавази освен нашите хора. Така свитата ни възлезе на 12 души.

Отдохме да преспим на 5 левги от Дубница в село Рило, което вече спада към манастира със същото име. Пътят минава през обработената долина на Царина, обградена от север с малки хълмове, докато на юг в подножието на Рило-Даг има ниски предпланини от наносни материи. Склоновете на тези хълмове, издигащи се на няколко стъпки, са покрити отчасти с лозя, главно пред Дубница. Потокът лъкатуши в долината и се влива в Стримон на около 3 левги от Дубница.

След два часа пътуване се спряхме да прием вода в два уединени хана, единствените жилища по този път, и започнахме да се катерим вляво по предпланините от пясък и чакъл, които

и около западния край на Рило-Планина образуват нещо като площадки, повече или по-малко широки и високи 200 до 300 фута. Пресякохме след това косо на югозапад това плато, в което поройните води бяха издълбали твърде дълбоки бразди, така че дори при изкачването на един хребет между две урви беше останало място точно колкото за пътя. Сухи пасища и няколко бедни ниви покриваха това плато, заемащо триъгълна площ между долината на Стримон с посока юг—север и долината на Рило-Риека, която тече от изток на запад.

С удоволствие напускаме тези височини, за да навлезем по съвсем слаб наклон в плодородната и красива долина на Рило и на Мошена, където се виждат само царевични ниви и лозя. В тази долина на Рилска-Риека освен тези две села се намират и една махала с минаре край пътя от Джумая за Дубница. Според една могила и гръцки и римски монети, намерени по тези места, изглежда, като че ли в миналото е имало някакво градче в тази напълно обезлесена котловина.

В селото Рило (отвор)* бяхме настанени у много добри хора. Жената беше още цялата наранена от ударите, които ѝ нанесъл гавазинът, придружаващ бирниците, както тя казваше. Можяхме да се разпределим — едни в двете стаи, други на чардака, и се нахранихме отлично в страната на лакомствата. Свещеникът на селото, едър монах от Рило, дойде да ни посети и предложи да ни придружи на сутринта до манастира; смееше се, като ни видя последвани от толкова лоши негодяхи. Българските селяни ни се сториха добре хранени и добре облечени и тяхната жизнерадост ни хареса извънредно много.

Зад Рило, или източно от селото, планинската река излиза през един толкова тесен пролом, че отначало човек не може да си представи как би могло да се проникне през него в тези планини. Огромни конгломератни скали, както при Рижи в Швейцария, представляват пазачите на тази врата към Рило-Даг. Проломът се преминава по каменист път, доста издигнат над реката, след това се навлиза в дъбови гори, които покриват тази тясна долина, както и всички склонове на планината. Този пролом върви от изток на запад без много извивки. Два пъти се пресича планинската река по дървени мостове, като първо се върви по продължение на южния ѝ бряг, а след това — по отсрещния. На около 1¼ часа от село Рило се минава под няколко жалки колиби на селяни, наричани Пастра. Една жена беше наляла вода от потока и щом нашите гавазии я забелязаха, заповядаха ѝ да отиде да намери една стомна, за да им донесе да пият. Пиха всички наред. Четвърт час по-нататък в Рилска-Риека се влива от север потокът от затворената долина на Велика. На 2½ часа от село Рило стигнахме голям чифлик, принадлежащ на мана-

* В Сърбия има също едно село с име Рилито на Дежева в околия Чачак, на която са подчинени 15 махали с 80 къщи и 625 жители.

стира и обграден със стени, с обширен двор, пристройки и една главна сграда. Вече се намирахме само на 3 левги от манастира. По-нататък планинската река Рило се разделя на две, а именно Ямбеска-Риека, идваща от югоизток, и Каленска-Риека — от изток-североизток. Първата река тече между Арисваница и Демир-Кару-Тепеси и долината ѝ е пътят, по който може да се достигне през един висок прелез между тези две планини планинската река Белица, Разлог или Банишко³⁶⁷. Като оставихме тази клисура вдясно, тръгнахме по течението на Келнска-Риека нагоре и я пресякохме по дървен мост, край който приготвяваха дървени въглища за манастира. Горската растителност се измени и постепенно се бяхме изкачили до района на буките, след които скоро последваха елите и листвениците.

След раздвояването на долините пътят стана широк и подходящ за коли и с удоволствие се забелязваше, че монасите се грижеха за поддържането му. С една дума, приближаването към манастира напомняше напълно приближаването към прочутите манастири в Европа. Край пътя видяхме чешма и място за почивка и молитви, където монасите вероятно идват да се разхождат. Най-после забелязахме стените на манастира — като че ли преграждаха цялата тясна долина сред гора от ели и между високи планини с тревисти или скалисти хребети. От село Рило дотук бяхме преминали един склон, чиято височина възлизаше на близо 2200 фута.

Гавазите ни известиха благополучното ни пристигане със залп от пушките си и скоро чухме звънът на манастирските камбани. Архимандритът и старшите монаси излязоха да ни посрещнат с пълното си облекло — главите покрити с черните им власеници. Като преминахме огромната порта на манастира, всички бяхме смаяни от просторния двор, обграден с огромна каменна сграда на три етажа — действително великолепна за страната и каквато не може да се види никъде в цяла Турция, освен може би в планината Атос. Това толкова внезапно преминаване от една страна, очевидно под нивото на европейската цивилизация, в едно средище, което ни пренасяше мислено у нас, ни се стори вълшебство и ни накара да се замислим за действителната полза, която манастирите са оказали някога в Европа за развитието на изкуствата, науките и цивилизацията изобщо.

Като разглеждахме подробно това общежитие на 150 монаси и техните прислужници, продължихме да откриваме много неща, които не съществуват или дори са непознати в заобикалящата го страна. Видяхме дъскорезница, тухларница и един гръцки дърворезбар, който същевременно и позлатяваше. Приемните стаи бяха украсени с рисунки, странни наистина, но те показваха също така добре, както цветните орнаменти по сводевете на сградата, че монасите имаха по-изтънчен или по-свободен вкус от богатите хора в съседните градове. В манастира

видяхме и няколко стари здравеняци, които стояха там, за да го защищават срещу разбойници, и които в очите на турците биха могли понякога да минат за хайдути.

Тъй като на друго място сме описвали манастира (вж. моята *Turquie*, т. 3, с. 462), ще преминем веднага към посрещането ни. Разпределиха ни в три много чисти и постлани с килими стаи. Обслужваха ни двама младежи, които се учеха за монаси. Нашите гавази си избраха сами една стая под нас и недоволни, че се отнасяха много добре към тях, обиждаха монасите и счупиха прозорците от чиста завист за този разкош, от който бяха лишени у дома си. В края на 24-те часа счетохме за разумно да ги отпратим, за да предотвратим повече безредия. За всеки случай се съветвахме с архимандрита, който ни препоръча да обясним добре на началника им защо ги връщаме, за да не може да припишат това на неговото зложелателство и от това да пострада манастирът. Такова беше още неполитичното поведение на низшите агенти на пашите спрямо монасите, които те по много причини би трябвало да щадят. За нас стана очевидно, че войводата с голямо удоволствие се е освободил от тежобата да плаща няколко дни на тези гавази, като ги превърли на нас.

Направихме удоволствие на монасите, като присъствувахме на една служба, по време на която се молеха за княз Милош и семейството му, понеже с нас беше един доктор на този княз, а князът неотдавна подарил на манастира две камбани. Монасите изглеждаха много доволни, като виждаха европейци от Запада да проявяват пред очите на турците своето уважение към Източната църква. Архимандритът на манастира ни се стори човек образован до известна степен, т. е. макар и да не беше това, което у нас наричат просветен, то изглежда, че познаваше света и притежаваше дълбоки знания предимно за своите интереси, за интересите на своята общност и на българите изобщо. Той самият беше от българска народност, а не грък, както се случва в други манастири. Той ни осведоми, че манастирът вече е бил опожаряван три пъти — по случайност или поради злобата на част от турците. Всеки път намирали значителни суми, необходими за възстановяването на сградата. Изгорен, мисля, през 1834 г., той е бил построен наново през 1836 г. дори старата черква е била заместена с паметник, достоен да бъде издигнат в някой град и украсен с 12 големи колони от бял мрамор или черен амфиболит. Всички християни от Македония и Румелия са спомогнали за това дело, но сумите, събрани извън Турция и главно в Русия, са допринесли много за придаване на този манастир великолепие, което да заслепява турските власти. На пръв поглед не може да се изчислят по-малко от 800 000 сребърни франка, необходими за построяването на толкова много сгради. При това трябва да се каже, че тук работ-

ната ръка е много евтина и има на разположение дървен материал, камък, мрамор и глина за тухли и керемиди.

През източната порта на манастира един поток се спуска от северната част на планината. Там е направена беседка, за да служи като място за почивка на монасите, а наблизо има няколко къщи, обитавани от работниците, и стопански постройки. По-далеч на изток, на 1/2 час от манастира, има друга планинска река със същата посока, като първата. Подалпийски поляни ограждат главното водно течение. Като се изкачва по-нагоре по долината, се навлиза в елови гори, над които на север и юг се издигат големи отвесни скали. На 3/4 час от манастира се намират мраморните карниери в подножието на планината на север и оттам остава само 1/2 левга до прохода, който води в долината, излизаща към долината на Искер към Самоков.

Ако, напротив, се потегли от манастира на северозток, трябва да се изкачват в продължение на 3/4 час стръмни склонове, а след това остава само да се преминат няколко полегати ливади, изпъстрени с цветя, за да се стигнат скалистите и изпъкнали върхове на Рило-Даг. Те запазват снежните си преспи и през юли и са високи около 7000 до 7800 фута или 3200 фута над манастира. От тези хребети погледът обхваща част от Югоизточна Мизия, планината Витош, Високия Балкан и част от Западна Родоба, като някои твърдят, че можело да се забележи дори низината на Филипопол. Г. Викенел е дал представа за един от тези изгледи непосредствено над манастира. (Mém. soc. géol. de Fr. 1844, t. c. 224.

Като се върнахме в Дубница, поехме пътя за Костендил, който върви по продължение на южния бряг на потока, почти пресъхващ през лятото, а на по-малко от час преди града го пресича. Този път е твърде кален, когато вали, понеже планинските води не се оттичат от него. След това се преминават ниски хълмове, покрити с лозя, а отсам се намира ханът Бинек-Таши (странноприемница на камъка за качване на кон). На това място пътят се разделя: единият отива на север за Радомир през Побовдол, а другият — на северозапад за Костендил. След като се мине през няколко ниви, пресича се пресушеното през лятото корито на потока, който се спуска от долината на Побовдол, и пътуването продължава в равнина, широка около 1 левга и обградена от всички страни с ридове. Източно от тази котловина, малко по-висока от Дубница, ниският хребет, простиращ се от Дубница до Побовдол, е напълно обезлесен и скалист. На север се издига голямо възвишение от варовични скали, докато на северозапад към Вербовниц само хълмове с полегати склонове отделят споменатата равнина от котловината на Костендил.

За да се стигне до този град или по-скоро до уединения хан Козница, може да се следват два пътя. Най-лесен е коларският път, който върви по неусетен наклон до Вербовниц³⁶⁸, от-

където се изкачва по малък склон до обширно голо плато на около 2200 фута височина, или на 475 фута над Дубница, и 125 фута над Костендил. Стръмно спускане, повече от двойно, отколкото изкачването, отвежда пътника от тази височина в Козница-Хан³⁵⁹, който се намира на около 1½ левги от Вербовниц. Ако, напротив, се мине през варовичната могила северозападно от това село, се върви нагоре през поляни, докато се стигне малка урва, по чиито брегове се вие пътека, направена единствено за конници. От върха на могилата на 2425 фута се разкрива широк поглед към всички околности и особено към дългия надвесен хребет на планината Конво, отделяща Радомирската низина от тези на Костендил и Дубница. Хоризонтът е ограден величествено на изток от високата планина Витош над София, на юг — от заснежената верига на Перин-Даг и на югоизток — от дългия и масивен хребет на Рило-Даг. Един пролом, или пропаст, спускаща се между стръмните склонове на Рило-Даг южно от Дубница, представляваща красива гледка, особено в сравнение с пояса на лозята в подножието на тези планини. От друга страна, тази картина придобива извънредно великолепие поради внезапното прекъсване на стената на Рило-Даг, срещу сливането на Царина и Стримон, и от Перин-Даг, явяващ се на втори план в далечината, а отсам — зелената маса на планините.

От това възвишение се слиза в долината на Козница, покрита с поляни. Върви се продължително по южния й скалист бряг. Малка планинска река, извираща от север и североизток, тече в тази долина от изток на запад и минава край Козница-Хан. Тази странноприемница представлява само една колиба, пред която вместо салон има беседка от клони и шума под една красива върба. Една рогозка служи за сядане и кратък отдых. От това място се изкачват малки възвишения северно от долината и като се завие на запад, скоро се вижда Стримон, който при излизане от равнината на Костендил извива на юг и на 1/2 левга западно от Козница-Хан навлиза в проломи, за да премине ниските хълмове, които разделят басейните на Костендил и Джумая.

Стримон се пресича по стар каменен мост с твърде тежка конструкция и доста извит. Отсам се намира махалата Шетирца³⁶⁰, откъдето до Костендил остава да се изминат само две левги през отчасти обработена равнина. Минава се край Терновлак и на 1 левга пред Костендил — край село Багрен (Багренц на картите), където тече един ручей, който се влива в Стримон. Пътят върви отначало на северозапад, а след това завива на запад. Недалеч от града срещнахме туркини на коне, едната от които беше с открито, много бяло лице. Следваше я един слуга пеш и вероятно отиваше да проверява нивите си. Други дами даваха нареждания в съседните имения.

Костендил, произнасяно също Гиостендил, на 6½ часа от Дубница, е многолюден град с 5000 до 6000 жители българи и

мюсюлмани. Забелязват се доста джамии, една часовникова кула и голям брой дюкяни. Изглежда, че преобладават предимно оръжейниците и ковачите. Има няколко бани с минерална сероводородна вода, чийто седем извора имат температура от 48 до 58 $\frac{1}{2}$ °R. Този град, обиколен от запад и изток с гробища, е разположен непосредствено до северното подножие на оголен хребет или на предпланина от гористите планини, намиращи се по на юг. Ако се съди по останките от строежи в лозята на възвишението, високо около 300 стъпки, изглежда вероятно Юстиниана секунда да е била разположена, поне по-голямата ѝ част, южно над сегашния град. Новият град се е образувал по-късно, като около минералните извори постепенно се изграждали жилища. Стримон е на четвърт левга от града и отсам се издига стръмната планина Коняво (произнасяно Коняво), чийто връх е плосък и слабо залесен. От Костендил се вижда обширната долина, през която Стримон слиза от зеленеещата се равнина на Радомир в по-дълбоката котловина на Костендил. Планините, обграждащи това криволичещо корито, изглеждат като ниски хълмове. В подножието на Коняво, североизточно от Костендил, се намира село Сервеняно³⁶¹. Широкият поглед от билото на Коняво е описан от г. Викенел. (Mém. Soc. géol. de Fr. 184, N. S., т. 1, с. 218.) Равнината на Стримон, в по-голямата си част обработена, трябва да е широка 1 до 1 $\frac{1}{2}$ левги и дълга 3 левги. Тя е напълно обезлесена и има овална форма, в югоизточната ѝ част извита под прав ъгъл, докато западно от Костендил продължава с неусетен наклон към ниския проход, който води от този град в басейна на Бистрица.

В Костендил ни настанаха у един любезен българин, който ни отстъпи къщата си. Една голяма стая с килим, един просторен и чист чардак, двор с една черница, навес с големи ливове за гроздобер — оставиха ни всичко за наше голямо удобство. Аянинът на селището, старият Лиман бей, роднина на пашата на Ускуб, ни прие много любезно един път в дивана си, а другия път, без церемонии, на нисък дървен одър на чардака му. Присъствието ни не го смути никак да реши с няколко думи някакъв спор между един българин и един турчин. Този добър старец, изглежда, имаше определен вкус към музиката, защото притежаваше цяла сбирка от часовници, будилници и музикални кутийки. Той наредил да упражняват албанските и турските новобранци в двора му и бойните им възгласи огласяваха чардака му. След посещението ни в 1836 г. Костендил е бил отделен от пашалъка на Ускуб, за да бъде присъединен към пашалъка на Ниш.

Костендил се намира на пресичането само на два пътя, а именно този, който описахме, и пътя за Радомир. Последният пресича през брод Стримон при Коняво и върви покрай реката, като минава през големия отвор между планината Коняво и обраслите с дъбове планини към Бистрица. От друга страна,

като се изкачва южно от Костендил по обезлесените височини, става очевидно, че в тази посока има само поредица от предимно гористи и непознати планини, чиято най-малка височина превишава 2000 фута, а най-голямата — 3000 до 4000 фута. Те заемат цялото огромно бяло поле на картата на г. Киперт между Дованица и Плашкавица и оттам водят началото си поне девет големи водни течения, между които Брегалница, Бистрица, Сушица и т. н. Посоката на тези планински гребени е същата, както на Родопа и Плашкавица. Дованица би трябвало да има тази посока в картата на г. Киперт. Там предстои да се открива един малък свят от български села. Във всеки случай местността е планинска и необитавана или има хайдути, защото иначе османците, както и пощата, не биха правили след Дубница огромната обиколка през Костендил и Егри-Паланка, за да отидат в Каратова.

Необходимо е около час, за да се премине от Костендил проходът, който води в долината на Бистрица. Този необработен склон е покрит със скални отломъци. Малък поток се спуска от прохода, до който се стига по път, проходим за каруци. Истинското изкачване продължава само четвърт час, след което се преминава проходът, който се намира под един стражеви пост. Около прохода има само разпръснати групи дървета. Той е на височина 2480 фута или на 630 фута над Костендил.

Бързо и съвсем полегато спускане води от този проход до река Бистрица, която влачи от юг или юг-югозапад към север или север-североизток водите си в корито, изпълнено с отломъци от гранитни скали. Пресича се по лош дървен мост, край който има уединен хан, наричан според г. Викенел Герлена. Бистрица вече не се вижда, а изворите ѝ още не са точно открити. Те се намират на юг сред група гористи планини, чиито заострени конични върхове са високи и много приближени един до друг. Някои от тях се състоят от гранитни скали. Част от тези потоци може също да идват от източния склон на Дованица. От друга страна, Бистрица нараства на север от планинските реки, спускащи се от Курбецка-Планина, и достига Стримон посредством голям завой през проломи, насочени запад — изток и северно от прохода между Костендил и равнината, с която се занимаваме. Отворената котловина на Бистрица е на 2280 фута височина, дълга е около 2 левги и широка — повече от една левга. Из поляните на този малък басейн без села минахме близо до два изоставени хана и срещнахме един евреин, облечен по европейски, който пътуваше пеш от Скутари в Албания за Букурещ.

Преминаването на хребета между тази низина и долината на Егридере-Су, или на славянски Крива-Риека (виеща се река), представлява напълно непроходим за каруци преход, като западната страна е още по-непроходима, отколкото срещуположният склон. Ако между Костендил и Бистрица трябва да се

премине само една височина около 600 фута, то този проход Двелабердан³⁶² (? може би Биелобърдо) е на повече от 800 фута над Бистрица и на 1362 фута над Егри-Паланка. Над това малко плато се възвисяват на около 100 фута гористи хребети. По стръмните му склонове се вият пътеки, които от западната страна са дълбоко изкопани и с голям наклон. Освен това този път, много прашен през лятото поради ронливостта на шистозните скали, през зимата става много кален. След около $\frac{3}{4}$ левга се стига до върха на гребена, покрит с поляни, и се слиза през дъбови гори. По-високите планини южно и югозападно от изворите на Егридере са покрити целите с кичести гори, а съседният хребет пречи на погледа към север.

Егридере се спуска югоизточно под връх Дованица от най-малко 4000 фута височина, където г. Викенел казва, че е виждал снежни петна на 28 юни, и тече в дълбоко и тясно корито. Пътува се ту по единия, ту по другия бряг на потока в посока запад-югозапад. Пътят нататък до Калкандел става отново проходим за каруци. Няколко малки ручей се вливат от юг в тази долинка и един от тях, на 1 левга пред Егри-Паланка, ни направи впечатление с жълтия цвят на водата си, която служи за промиване на съдържащи желязо скали. Сред тези дъбови и букови гори и тази толкова дива природа са се установили няколко малки махали, скрити във високи клисури поради минералното богатство на планините. Там дори се намира една железодобивна фабрика в една долинка на повече от една левга югоизточно от Егридере. Тези рудни залежи вероятно са във връзка със съседните гранитни или порфирни скали. (Вж. моята *Turquie*, т. 3, с. 61.) На 1 левга пред Егри-Паланка има един хан.

Егри-Паланка, на 1700 фута височина и на 7 часа от Костендил, е голям градец с 2000 до 3000 души, и заема доста дълга площ, пресечена от потока на долината, който тук тече от север-североизток към юг-югоизток. По главната улица се виждат предимно дюкяни на оръжейници, на производители на подкови и навсякъде — железни пръти. Има много чешми, кафенета и някои къщи са украсени отпред с лози. Бяхме много добре настанени у добри българи, които правеха всичко възможно, за да ни задоволят. Муртасан бей, аянинът на селището, белобрад старец, ни прие край входа на двора си, седнал на одър под лозова сянка. Беше облечен напълно по турски, но не носеше фес.

Егри-Паланка е място изобилно снабдено с прекрасна изворна вода и жителите са довели изкуствено вода по улеи от планината Мартиница, намираща се на юг. По-долните склонове на тази планина са много стръмни, както на повечето тесни долини, които в същност са само пукнатини, но след като веднаж се отmine тази част, до билото остават още няколко наклонени тераси, обрасли с гори и ливади. По тези височини забеле-

лязахме много стада и няколко отделни жилища в една клисура южно от Егри-Паланка.

Изгледът от тези височини е твърде приятен. Точно насреща, на север, планините с най-малко 2700 фута височина образуват истински амфитеатър, сред който се забелязват предимно много малки конични възвишения, вероятно вулканични, а сред горите — махали, ниви и пасища. На изток хоризонтът е обграден от хребетите, които образуват продължението на тези, където се намираме, и които са малко по-ниски от северните, докато на север-североизток, отдалечен на 2 или 3 левги по права линия, се издига голям планински масив с пасища, които покриват няколко наклонени плата, отделени едно от друго със стръмни скали. Този закръглен връх е царят на планините в тази околност и в началото на юли се виждаха още две снежни петна. Носи общото име на Курбецка-Планина и е висок 4993 фута. Най-високата му точка е Шпац. Г. Киперт греша, като показва на картата още един Егрису-Даг, тъй като такъв връх не съществува. Той бърка също, като продължава своята Чиня и един от притоците ѝ толкова далеч на североизток между неговия Спац и неговия Егрису-Даг. Спац би трябвало да бъде малко по-източно. Между долината на Егридере и долината на Морава има само един хребет, но Бистрица приема няколко малки притока от север и северозапад.

Пътят от Егри-Паланка до Куманово, разстояние, изминавано за 10 часа, се спуска в продължение на близо два часа по долината на запад-югозапад. При излизане от нея една скала я прегражда на такова място, че трябва да се премине чрез изкачване и кратко, но стръмно спускане около 50—60 фута. Отсам този малък проход е уединеният хан Таш-Хан (странно-приемница на камъка, произнасяно също Чач-Хан), където започва преминаването на триъгълната равнина Страцин, отчасти обработена и засята с жито и царевича, която е повече от 3½ левги дълга от изток на запад и широка 1—1½ левги. Освен от Егридере тя се напоява към средата от Ранковца, вливаща се в горния поток. На север има гористи планини, издигащи се на 2600 до 2700 фута, или с 1000 до 1100 фута над долината. Заоблените им вулканични върхове контрастират на заострените върхове на шистозните хребети край Егридере.

На 5½ левги от Егри-Паланка край брега на един ручей, приток на Ранковца, е уединеният хан Страцин (Страджа), който представлява само една жалка къща, и единственото място, подходящо за пренощуване там, е оскъдната сянка на няколко дървета. Една многобройна група от млади български жени, които пътуваха заедно с няколко мъже, ни забавляваха няколко минути с народните си танци, които изпълняваха пейки. Мъжете не вземаха участие в това забавление и се задоволяваха с удоволствието да наблюдават тези здрави селянки, които, въпреки че бяха вървели цял ден, имаха желание да

танцуват, след като не бяхме в състояние да им дадем дори няколко литра вино.*

Непосредствено след тази странноприемница започва около половинчасово изкачване по стар настлан път. Горе се намира чифлик, обграден с висока стена, няколко къщи и развалини от някаква сграда, може би турска. Изгледът към равнината на Страцин е полски и северозападно от хана забелязахме една отделна могила в долината. На 2 часа от хана Страцин, вляво от пътя, е разположено селото Йело³⁶³ в подножието на един от тези вулканични върхове. Общо взето, от чифлика до долината Шиние пътят продължава във високата част на планините, приблизително на същото ниво — 2500 фута. На север преобладават ниски, плоски била, обрасли с гори, на юг продължават техните склонове и урвите, спускащи се от тях, което налага твърде често кратки слизания и изкачвания. Най-продължително беше изкачването на възвишението с развалините. Повечето от тези долинки са обработени и засенчени с хубави дървета, но селата не може да се видят, защото са по-ниско.

Потокът Шиние, или Чиня, пред който има спускане, е обграден с плоски, обезлесени хребети, които се простират от юг към север и са скалисти. Потокът тече през слабо обработена долинка, минава се през брод и се влива в Крива-Риека. Оттам се изкачва по плато, по-ниско от предхождащото го, където е разположена махалата Виница. По-далеч, отсам малки долеритни възвишения с ниски върхове и стръмни склонове, се намира селото Нагорич. За да се стигне до него, се минава между две възвишения. На северното възвишение, под възчерни скали се виждат развалините на малка християнска черква или манастир.

От тези височини, както и от целия този път, промъкваш се край пропасти из планините, се разкрива повече или по-малко широк поглед към огромната, твърде еднообразна равнина на Мустафа между Ускуб и Ищиб, към планините западно от Вардар и планините Каратова. От Нагорич, само на 1½ левги от Команово, се вижда също и Шар. Между тези две населени места се простира безплодно и сухо плато, където се виждат само овчари, и то когато слънцето още не е унищожило цялата растителност.

Команово, или Куманова (тур. Геглигова)³⁶⁴, на 10½ часа от Егри-Паланка и на 653 фута височина, е разположено на западния бряг на доста дълбока река, Велика-Риека, която извира някъде около гористия проход, водещ за Браня, и се влива

* Ханджията беше задължен да ни достави цялото ядене и дори една пита или погача, ето защо сметката му беше доста надута на другия ден и това му струваше една лека плесница от страна на нашия татарин за възмущение на сърбите, които ни придружаваха, и тайно си помислиха: „Кога ще свършат веднаж завинаги тези унижения на християните?“

в Крива-Риека. Това градче с 3000 жители българи е заобиколено със зеленчукови градини, много добре поддържани и изкусно напоявани. Улиците не са настлани и през лятото са пълни с прах. Оградите са направени от кал и слама.

От много разширената долина на Команово пътят се изкачва неусетно до сухото и неплодно плато, разположено пред удължения и обрасъл с дъбови гори хребет на Кара-Даг (черна планина). Тази планина достига 2000 до 2600 фута височина, докато платото изглежда, че няма повече от 800 стъпки абсолютна височина или 227 фута над Команово и 300 стъпки над Ускуб. Тази тераса е с червена глинена почва, пълна с чакъл. Там се намират само две села — Бара и Моянци, далеч от пътя в подножието на планината, на около 4 левги от Команово. От тази височина се вижда също на юг равнината на Мустафа, а отвъд нея се забелязва голямата верига южно от Брегалница, където на 4 юли се виждаха още снежни петна. От друга страна, се забелязват много ясно планините отсам Вардар — Шар и ниските планини на Млад-Планина между последната верига и Кара-Даг. Преди да се слезе в долината на Вардар, се минава край чешма с отлична вода и скоро се виждат отново ниви с житни растения. На 1½ левги пред Ускуб се минава през селото Арачина³⁶⁵, а 1 час след това вдясно остава село Хасам-Бег-Къй³⁶⁶. Забелязват се много други села отдалеч на северо-запад в подножието на хълмове с лозя.

Коларският път от Ускуб до Калкандел, или Калканделен, Тетово на славяните, върви по източния бряг на Вардар, отначало от север към северозапад. Минава се през брод с известно затруднение Лепенац при Злочиш-Хан и 1½ часа преди Ускуб се минава Вардар по мост при Сарай, където пашата има лятна къща, обградена с доста високи стени, за харема си през лятото. След това пътят се насочва на запад в долината на Влаиница, сливаща се с долината на Вардар и минаваща успоредно на Шар от запад-югозапад, към изток-североизток. Тази заобиколка е необходима, защото Вардар излиза от горния си басейн в подножието на Шар посредством завой под прав ъгъл от северозапад към югоизток и през малки клисури, където се намират развалини, наречени Ораскале или на славянски Леден. Това е едно указание за съществуването на древен път по течението на Вардар. Г. Юришич ни каза, че тази стара крепост се състои главно от една кула и няколко стени. Той мисли, че е византийски строеж.

Като се навлиза в долината на Влаиница, се забелязва, че реката тече приблизително от запад на изток и се пресича през брод. Образувана е от сливането на два потока, от които единият — Дреска³⁶⁷, идва югозападно от планините и на 1¾ час от Ускуб се влива през тясна пукнатина сред планини, състоящи се от живописни доломитни скали. При изхода от тази клисура е разположено Чичова (Ишичи на картите). Ако се въз-

лезе по тази котловина, може да се стигне в горната част на котловината на Заяс или на Кричово. Според това, което можаме да видим отдалеч, планините по продължение на тази долина не са много високи, но доста гористи. Другият поток тече от запад на изток и по него се върви за Калкандел. Шарл, Любетен и Кара-Даг се очертават на хоризонта, но като се напредва, се губят от погледа.

Долината, през която се минава, е широка само четвърт левга и само тук-там е обработена. Планините (които я ограждат, на север не са високи, но на юг Влаиница-Планина образува твърде красив амфитеатър, украсен с гори и свързан с планината Карчиака³⁶⁸ западно от Ускуб. Отпред се виждат хълмове, отчасти обработени, и села. От всички страни бликат обилно студени води. Пътят в долината е приятен, тъй като тук-таме е засенчен от дървета (елхи, тополи и др.), докато, преди да се навлезе в нея, се забелязват отнесени мостове, огромни локви — с една дума, пълно занемаряване на необходимите поправки. На 3 левги от Ускуб има едно самотно гробище и по-нататък няколко къщи и една странноприемница с царевични ниви и ливади. Една левга по-далеч пътят минава през пролом от мраморни скали и отчасти върви през потока. При влизане в този пролом има един пост. Долинката на Ласкарчик се присъединява от северозапад. Там срещнахме две покрити каруци с по четири колела, в които зад пердетата на отворите се криеха турски дами. По един въоръжен мъж на кон вървеше край всяка от тези друсащи и теглени от волове каляски. Тези коли не биха могли изобщо да преминат дълбоките води на Лепенац, без дамите да се намокрят.

Стигнахме най-после в Грубшин³⁶⁹, или Друпшин, и по-нататък в Добротан, или Добърца. Ако се продължи изкачването на долината към югозапад, скоро се стига твърде нисък проход, който е вододелът на водите между Влаиница и Цървинова, горен приток на Вардар. Напуска се долината, която продължава на запад, и се завива на север, за да се мине през ниския проход на планината Дервенска-Планина, която има 1966 или 2000 фута височина, или 1200 фута над Ускуб. Там срещнахме група кираджии, които си изкарваха дрямката посред бял ден. Този проход е напълно оголен от дървета и скалист. На север се показва Шар с цялото си великолепие. В южното му подножие се зеленее долината на Вардар, а почти срещу пропуканата му средна част е Калкандел с летния конак на пашата, издигащ се на хълм с лозя — много живописно местоположение. Славяните наричат цялата тази околия Тетово. Скоро след прохода се стига Вардар, който се пресича по дървен мост, но между този мост и Калкандел има още 1½ левги пасища, толкова влажни, че въпреки каменните блокчета трябва да се заобикаля, за да се избягнат тресавищата. Една планинска ре-

ка се спуска от Шар зад града и бързо отнася сивите си ледени струи от север на юг, във Вардара.

Калкандел, или Калканделен, Тетово на славяните, на 6¹/₂ часа от Ускуб и на 1300 или 1400 фута височина, е град, обитаван от българи, мюсюлмани и албанци. Горният квартал, изглежда, е турски, а долният по-скоро славянски. Може да има 4000 до 5000 души, от които половината са сърби и християни от гръцко вероизповедание. Вътрешността на този град отговаря задоволително на външността му, понеже благодарение на реката улиците не са мръсни. Всяко жилище си има овощна градина с черничев дървета, така че, гледан отдалеч, този град изглежда, като че ли е скрит в някаква горичка, от която стърчат няколко минарета. Има две чаршии, т. е. улици с дюкяни. Горната изглежда предимно мюсюлманска и там се намира един порутен хан-кафеджийница на един етаж, който е същевременно и поща. Другата чаршия е българска и има хубава странноприемница. Около голям чист двор са разположени няколко стаи за пътници: едните на приземния етаж, а другите на първия етаж в дъното на двора. Малък ручей с изворна вода поддържа прохладата в двора. Под портата е гостилницата на ханджията. Не може да се пожелае нещо по-хубаво за лятно време в Турция.

В долния град има четири големи конака. Единият представлява само една огромна сграда с обширни дървени открити чардаци и напомня малко на бернска къща. Той е собственост на пашата на Ускуб. Другият конак е истинска крепост, обградена с висока квадратна стена с издадени части под форма на кули и бойници. В двора има казарма, конюшни и голям каменен конак с широк дървен чардак. Третият конак, квадратна постройка, боядисана бяло и изрисувана с цветя, е харемът на пашата. Срещу него се намира четвъртият конак, който е бившият дворец, и сега там живеят офицерите на пашата. Разположен е точно срещу новия дворец.

Веднага отидохме да посетим пашата, който се наричаше Абдурахман и беше брат на пашата на Ускуб. В двора един турски офицер упражняваше албански новобранци, облечени още в националните си носии. Хубавият диван на пашата беше украсен с вензела на султана върху небесносин фон. Красива почетна дреха с ален цвят беше простряна върху миндера срещу него — подарък от султана. Пашата се уговори с двама от нас да отидат още същата вечер заедно с него да видят неговата любимка, която лежала болна в летния му харем. При все това турският етикет не му позволяваше да назове тази личност иначе освен под името на приятел.

Вторият том съдържа следните маршрути:

Албания

XVIII. Маршрут от Скютари, или Скутари, до Янина и Арта (с. 1—51); Албания, Тесалия и Македония.
XIX. Маршрут от Янина до Салоник през Тесалия (с. 52—77);
Маршрут от Лариса до Призрен и Прищина през Кастория, Охри[д], Критчово и Шар (с. 78—110).

АЛБАНИЯ

XVIII

МАРШРУТ ОТ СКИЮТАРИ, ИЛИ СКУТАРИ, ДО ЯНИНА И АРТА

Като дава сведения за Тирана и населението на града, авторът бележи: Тирана (алб. Туране; гр. Турана; тур. Тиран), град с 2000 къщи, според г. дьо Хан³⁷⁰ е обитаван от население гегско и мюсюлманско в по-голямата си част. Били му посочени само 6 католически и 100 гръцки семейства, предимно влашко-цинцарски. Градът, разположен на 474 фута над морското равнище, рано или късно ще стане важен център поради хубавото си местоположение, поради своето плодородие, своите маслинови дървета и поради това, че е кръстовище за пътници и за стоки. Малкият паша, или аянинът, на Тирана управлява едно население от 31 000 души, между които д-р Мюлер изчислява 11 600 християни, главно католици и геги. Тук има малко българи или гръцки сърби, а също така и цинцари покрай морския бряг... (14).

След бележките за Елбасан авторът се спира на някои забележителности в неговата околност: Между забележителностите в неговата околност следва да се отбележи гръцкият манастир „Св. Иван“ (алб. Йон Владимир), който се намира на 1 час път на северозапад от Елбасан; разположен е в долната част на низината на Кутча, която граничи с тази на Шкумб. Основаването на манастира е станало към 1000-та година и се дължи на Иван, син на Неман и внук на българския цар Симон³⁷¹, който е имал резиденция в Охрида. Останките на първия са запазени в манастира (вж. труда на Хан, с. 83). Тук също така идват поклонници от всички страни. Това е единствената останка от старото българско царство, запазена в Средна Албания, и е бил посетен през последните години от един руски филолог³⁷²... (21).

Във връзка с населението на пашалъка на Берат се отбелязва: Населението в по-голямата си част е албанско и тоско с доста голямо число цинцари и няколко гърци, особено в Берат, в градчетата и в големите села. Също така има в някои места и българи... Берат е на пресечката на двата главни пътя: единият от Скутари за Янина и другият от Македония за Авлона... (30).

По-нататък авторът отбелязва, че има сходство между те-

рена на Епир, Западна България и Горна Мизия (36). А във връзка с населението на Епир пише: Никой още не е установил численото съотношение между мохамеданите и християните в Епир, което изглежда много трудно, тъй като има голям брой псевдомохамедани.³⁷³ Значителното число на християните тук се увеличава от цинцарите около Пинд и от гърците, но от славяните, живеещи в Турция, тук има сравнително по-малко и това са главно българи и сърби (с. 48).

АЛБАНИЯ, ТЕСАЛИЯ И МАКЕДОНИЯ

XIX

МАРШРУТ ОТ ЯНИНА ЗА САЛОНИК ПРЕЗ ТЕСАЛИЯ (52—77)

В бележките за Мецово има следните сведения: Именно от тази колония, датираща от десети век и така своеобразно разположена между земите, населявани от албанци, гърци и българи, произлиза една група „кираджийи“, или мулетари, разпространени в Южна Турция (58).

Следват имената на селищата, в които те се срещат, или на отделни области: Има ги и в планините между изворите на Аспропотамос и на Лору³⁷⁴, както в Сирако, в Калеритес, така и по южната страна на Грамос и на Пинд на юг от Охридското езеро и на изток от Кастория. (Вж. труда на г. дьо Хан и моя за Турция, т. II, с. 22.)

Местоположението на Солунския залив е описано по следния начин: Над северната предпланина на Олимп, който царствено се издига в облаците, се съзира [в далечината] заливът на Салоник. В неговото подножие се намира на североизток целият югозападен ъгъл на Македония с група от малки хълмове, със селца и с голямото село Гревено. По-нататък от тази планина се издигат планините Буренос³⁷⁵, или Бурино, и ни се струва, че в далечината различихме дори планините към Водена (60).

Във връзка с търговията в Лариса е отбелязано: голяма част от населението му са гърци и власи; и именно те и евреите са господари на търговията тук (с платове), както и на транзитната търговия между Тракия, Македония, Гърция и Албания.

А за населението на пашалъка авторът бележи: Пашалъкът или каймакамството на Лариса наброява население може би от 100 000 до 120 000 души. Това са преди всичко гърци, погърчени албанци и цинцари, които заемат тази страна. Последните живеят главно към Пинд. Мюсюлманите обитават предимно градовете и големите села както и някои села, които са останки още от колонии на дервенджиите, като например при началото на долината на Тампе и пр. Българите тук са голяма рядкост. Тук се наброяват 5 до 6 града и около двадесетина малки градчета или големи села (71—72).

В описанието за Амбелакия се споменава за Агон: [Оттук]

нататък се открива изглед към заливите на Салоник и на Касандра, както и към високите морски склонове на Халкидика, над които в далечината доминира високият връх на Атонската планина (75).

Сведенията за пътя към Солун завършват: Що се отнася до останалата част на пътя за Салоник, той преминава в една равнина, която е много мочурлива, особено в дъждовно време, като се почне от Либонова, та чак до Вардар. . . Преминава се винаги за Индже-Карасу със сал и за Карасмак³⁷⁶ по дървен мост; но Вардар може да се премине само зимно време по един дълъг дървен мост, разположен на пътя от Салоник за Водена. Оттатък Вардар има земеделски посадения и по-нататък, като се достигне откъм Лепли³⁷⁷ до края на залива на Салоник, се влиза в града по широк път, залесен от двете страни с лозя, със смокинови дървета и други плодни дръвчета, обградени с розови храсти. . * (77).

МАРШРУТ

ОТ ЛАРИСА ДО ПРИЗРЕН И ПРИЩИНА
ПРЕЗ КАСТОРИЯ, ОХРИ, КРИЧОВО И ШАР

След като се премине през каменния мост с 12 свода на река Саламбрия, пътува се по равнина чак докъм Карадере и не се срещат дори дървета чак докъм Казаклер на 2¹/₂ левги от Лариса (78).

Следва описание на разположените по пътя селища Йенлик, Казаклер, Турново, Карадере, Цериче³⁷⁸, Алосопа, Кожани, Дижиле и Шатиста, населена с гърци, цинцари и малко българи, и др., както и на намиращите се тук планини и реки, между които и на р. Индже-Карасу (наричана от славяните р. Бистрица). За някои селища авторът отбелязва турското, гръцкото и славянското им наименование; описва намиращите се тук местности и други географски обекти; спира се на виреещите по тези места засаждения и земеделски култури; дава сведения за местното население, което е гръцко, турско (мюсюлманско), цинцарско или славянско (главно българско); описва ханища и манастири, както и панаира в Кожани; прави паралели за срещаните от него обекти с дадените в картата на Киперт и др., като достига до описанието на Костур (78—90).

По-долу от Богаскьой³⁷⁹ се преминава през един друг буен поток, доста дълбок, който също идва от изток, докато Бистрица тече от северозапад към югоизток. Изкачваш се след това известно време по височини и по-късно на известно разстояние от последната река се върви покрай нейните брегове чак докато се достигне самото водно корито и до каменния мост при Исמידжи³⁸⁰ преди сливането на реките Сдреотца, Грама и Билица, по който минава пътят от Кастория за Анаселица, Гре-

* Сръв. описанието у г. Пуквил, т. III, с. 369.

вено и Янина.* Този мост е твърде засводен и е съставен от една голяма арка с по една малка от всяка страна. Един охранителен пост се намира отстрани. Местните жители го наричаха по името на Грама, или Грамос, и не по това на Билиша — по [името на] малката река, която идва от северозапад (90—91).

На малко разстояние оттам, на брега на Сдреоца, има една мелница край отбит отделно воден улей, а наоколо са засети ниви с царевица и просо. Малки възвишения на височина от 50 до 80 фута ограждат този естествен канал на езерото на Кастория, който може би има ширина до 600 фута. А на 2½ левги пред Кастория се минава през един голям чифлик, принадлежащ на бея на Кастория — Шам-Бег Чифлик. Той е разположен в задното подножие на малки варовити възвишения без никакви дървета. Махалата Ратц се намира при моста на Сдреоца, която тук тече малко по-бързо и вълнисто посред блатисти поляни. Формата на ниските тераси по дължината на езерото и течението на канала сочат, че тази водна площ някога е имала по-високо ниво.

Малко преди да се достигне съвсем близо до самото езеро и до град Кастория, наляво остава една гръцка черква, разположена на едно възвишение и скрита в горичка от големи дървета. След това се стига до селото Дупа, или Дупариари³⁸¹, което е на брега на езерото на 1½ часа път на югозапад от Кастория и над него се извишават малки варовити възвишения, откъдето блика хубава вода. Целият бряг на езерото чак до града е заобиколен с височини, които са с такъв наклон и дори толкова стръмни, че пътят е бил прокаран вероятно в дълбока древност върху един рид на известна височина. По местата, където е било възможно, жителите са засадили лозя, които дават вино, по-долнокачествено от това на Шатиста. При приближаването на гроздобера се поставят тук пазачи в теснините, които са удобни за осигуряване на охрана.

Почти една четвърт от пътя между Дупна и Кастория трябва да се катериш по силен наклон, за да се избегне една много голяма стръмнина; после се приближава неусетно до бреговете на езерото и на разстояние 1/4 л. преди Кастория се минава край изобилен и доста студен извор. Той извира от една варовита скала и някога е снабдявал една баня, от която още съществуват останки от някакви стени. Между това място и града има само една къща и няколко ниви. Едва човек е прекосил малката уличка на предградието и се озовава сред площада, който заема значителна част от провлака на полуострова на Кастория (по тур. Кестир). Тогава се оказваш в подножието на старата крепостна стена на древния Шелетрум.

Едва бяхме преминали портата и кулата, и дойдоха да ни

* Вж. Маршрута за този път и за преминаването на Пинд по дължината на Редиас и между планините „Двамата братя“ в пътеписа на г. Пуквил, т. II, с. 490.

поканят да се качим в конака на бея, който заема цялата ширина на провлака и е срещу римската кула. Тъй като нямаше начин да откажем една подобна покана, ние се съгласихме и намерихме тук наш стар познайник. Неговият диван бе осветен наполовина от два големи фенера от пиринч, положени на земята, като във всеки от тях горяха две свещи. Сред тази здрачина ние познахме по-скоро по гласа, отколкото по лицето д-р Карабин-син, лекар на Негово Превъзходителство и някога на служба при княз Милош, когото бе напуснал неочаквано под предлог само за едно кратко отсъствие.

Кастория е разположена на едно кръстовище на четири главни пътя, а именно: този от Лариса до Берат, Авлона, Елбасан, Дурацо и Скутари; другият от Лариса за Охрида, Призрен, Ускуб и Прищина, третият от Салоник за Адриатика през Водена и Кайлари; и четвъртият от Монастир, или от вътрешността на Македония, към брега на Епир. Този последният е малко по-лесен, отколкото първият, понеже пресича много планински вериги, между другите Грамос и Немертшика³⁸². Минава се през Круписта³⁸³, изкачва се по Белица през Пишидери и се отива към Стария, откъдето по желание може да се стигне до Берат и Авлона, Янина или Арта или пък до Филатес и Корфу. Вторият път има голямо значение поради това, че предлага възможност да се стигне удобно до Охри, по главния военен и търговски път от Битоля до Дурацо, без да се докосне Албания.

За да отидеш от Кастория до Горица (Геордже по турски; Горджи³⁸⁴ по албански), [трябва] да се върнеш към извора на разстояние на около 1/4 левга на запад от града, където да пресечеш един малък планински гребен и да продължаваш да вървиш на северозапад в подножието на тази височина по нейните последни разклонения по западния ѝ склон. Тогава се достига по източния склон до една широка и открита равнина, сред която тече малка река; тя получава множество приточета отляво и особено отдясно. На една левга [път] се преминава селото Ормани с един хан; по-далеч се пресича една река, която идва от север от планината Саракина³⁸⁵, като на изток остава едно село в подножието на оголени варовити планини. Най-голямата река в долината, именно Билища³⁸⁶, е по посока към Круписта и получава освен предиешите притоци от Пинд или Грамос и [притока] Белица под Палиста. На север се виждат ниски склонове и върховете на Пинд изглеждат след тази висока равнина, [издигаща се] на повече от 2000 фута височина, като незабележителни планини, макар че ние видяхме тук още през месец септември два заснежени върха, именно в планините Калониа³⁸⁷ и по върховете на Смолика. Лозови насаждения обграждаха тук-там долината към запад.

Изкачвайки се от юг към север на 3 левги от Кастория се преминава един поток, който идва откъм изток; и вървейки

на северозапад, се изкачваш по неголяма височина, тя образува едно плато в западното подножие на оголените варовити планини. Слизайки, човек забелязва един поток, чинто води текат на северозапад. В северна посока се преминава още едно, второ ниско плато на $3\frac{1}{4}$ часа от Кастория и на $1\frac{1}{2}$ ч. по-далеч се намира друг поток, който тече от изток към запад. Отляво остава едно село и се спускаш към Капущица, разположена в една падина на $4\frac{3}{4}$ ч. от Кастория. Билища* се намира на не повече от $1\frac{1}{2}$ л. по-далеч върху един краен склон на височините. Това е едно албанско-мохамеданско село с два големи конака, от които единият е стар, а другият нов, заобиколен със стена с ниски четвъртити кули. Ханът е на малко разстояние от селото или до тази касаба, както наричат в тази страна едно селище с конак. Главното течение на реките в тази голяма долина е по посока северозапад, така че вододелът на реките от Егейско и от Адриатическо море не е при Билища, но малко по на юг. Това е по причина на двата потока, извиращи от предпланините на Пинд, от които единият, Грамос, измъквайки се между планината Скоб³⁸⁸, или Пепелас, на север и Грамиста на юг нараства от множество потоци отъдно и чрез най-малко два или три — отляво. Той се съединява с Билища и по-долу със Сдреоца, докато другият поток се съединява с Девол и накрая се влива в Бератино. Особеността на този вододел се състои в това, че той става само по-горе от засичането на две наклонени плоскости в средата на една широка равнина, без да има планини и хълмове помежду.

Западните предпланини на Пинд образуват противоположната страна наравнината, която има още $1\frac{1}{2}$ левги ширина, но на север се забелязва, че тези планини сякаш се свързват с тези при Девол, където се вижда началото на една долина. След Билища се пътува през равнина, отчасти обработена, и се преминава през главния буен приток, в който се влива по-далеч Девол, излизайки от планините на изток и на североизток. Едни колиби, наречени Тр(ъ)н, добре характеризират този тесен излаз. На две левги от Билища остава наляво селото Кондрон в подножието на планините и се виждат полетата (засети) с царевича и със зеле. След това се навлиза в теснина, подобна на канал, или на дефиле, която има $1\frac{1}{4}$ левга дължина и е обградена с варовити планини. От тази страна се намира широка равнина, която има също $1\frac{1}{4}$ левга дължина и разположена в подножието на височини, покрити с малки горички. Чак при излизането на този един вид малък басейн, когато се обръщаш наляво, виждаш изненадан на запад една голяма триъгълна равнина, която навярно има може би 4 левги ширина от изток на запад и $3\frac{1}{2}$ левги дължина на юг към север, и повече от 4

* Тази дума не произлиза ли от албанската дума „билне“, дъщеря, или пък коренът ѝ не идва ли от думата „биело“ (бяло) — бланш?

левги от югозапад към североизток. Тя е разположена на югозапад и юг от Охридското езеро и някога навярно е била част от неговия басейн; макар че днес тя е с няколкокостотин крачки над нивото на езерото, а то има — според две различни изчисления — абсолютна височина над морското равнище от 2015 или 2400 фута, а равнината на Геортче ми даде 2450 фута височина (при нейното измерване).

Вляво от пътя остава малкото селище, отчасти албанско — Пляша³⁸⁹ — от албанската дума „плиазе“, цепнатина. В него има една джамия с минаре, заобиколено е с червеникава почва и над него се извисяват варовити височини до 1000 фута. Продължавайки по южния бряг на реката Девол, може да се стигне по долината до селището — Горица (по турски Геортче), което се забелязва отлично още отдалече. Това селище, разположено в началото на важния път от Янина за Стария, има повече от 1000 жители. Те са смесица от албанци, цинцари и българи. Няколко минарета показват наличието на мюсюлмани. А 1½ л, към изток и югоизток в едно ждрело се намира гръцкият манастир „Св. Илия“. Оттук на запад се вижда издълженото с овална форма езеро Малик, чието име произхожда от албанската дума „мал“, планина, поради близостта на планини. Това е (езерото) Молека, или Молеша по славянски. Едно селище със същото име се вижда към западния му край. Езерото има блатисти брегове и изглежда, че е свързано повече или по-малко с езерото Сврина (чието име произхожда от думата „свринути“ — отклонявам се) и с други обширни блата, които се простират на север към Охридското езеро. Реката Девол, близо до Пляша, пресича езерото Малик, за да достигне оттам до дефилетата и оттук тя получава, както вече казахме, притоци особено от Келидони и от Томорица. Тези ждрела носят турските наименования Киар-дервент или Колони-Дервент, или на албански — Тчангон³⁹⁰, според дьо Хан, или Грука.* Картата на г-н Викенел очертава за пръв път много добре и подробно долината на Горица, но тя преувеличава големината на двете езера, особено тази на Малик.

За да отидеш от Пляша в селото Пояни (Равнина), разположено сред долината, трябва да се пресече реката Девол, чието вдълбаване между наносни находища не позволява да се пребори, а пък малкият дървен мост бе в такова печално състояние, че ако няма опасение, че ще се сгромоляса под тежестта на конете, то най-малко тези животни могат да си счупят лесно краката в неговите дупки. Обаче бяхме принудени

* Вж. в пътеписа на г-н Лиик³⁹¹ неговият интересен маршрут от Горица за Берат през местности, населени с тоски от Шопари и Томоритца или през Москополи, едно голямо село преди 100 г. и днес село от 200 къщи, през Лавдари в сев. подножие на планината Остривица, през Душари на север от планината Босниа и най-сетне около планината Томор през Домвани, Присниак и Кутзовица или през самия Томор,

да преминем по този път, каквото и да станеше, и това беше най-трудният маршрут от целия ни път.

Долината е превъзходна и би могла да бъде изцяло обработена, но поради немарливост тя е обработена само в средата и са допуснали да се образуват мочурища към подножието на планините, като не са направили необходимото за изтичането на дъждовните и на изворните води. Царевницата, памукът, тютюнът виреят чудесно на този терен, който има формата на дъното на един хубав циркус. На изток се издигат стръмните варовити склонове на планините с височина повече от 2000 фута. Те носят характерното славянско име „Суа гора“³⁹², на гръцки „Ксеровуни“ и на турски „Курудаг“ (сухите планини). Те са южното продължение на големия масив Сфиридион³⁹³ и го свързват с гребените при Кастория. На юг планините са по-малко високи и не достигат височина повече от 500—600 фута, но на северозапад се издигат високи гребени между долината на Шкумб и Охридското езеро. То е отделено от равнината чрез ниски височини от няколкостотин фута, които са дотолкова надвесени над югозападния край на езерото, щото блатата на северозапад от Пояни могат да служат за доказателство, че някога Охридското езеро е имало по-високо ниво и е заемало долината на Пояни, на Георче и на езерото Малик.

Пояни е съвсем бедно село, където има един ага. Тъй като странноприемницата не бе годна за пренощуване, ние отидохме в колибите Звезда³⁹⁴ (на гръцки „Селасфоро“) на 3/4 л. на изток-югоизток. Един път, отчасти застлан с камъни поради мочурливите ливади, води до това място, разположено непосредствено в полите на варовитите и стръмни склонове на Суа гора. Каменистото планинско ждрело, откъдето изглежда, че се стича вода в дъждовно време, има една пътека, по която вероятно би могло да се достигне вдлъбнатината на езерата на Дреново, или до Вантрок, според дъо Хан, и до Преспа. Албанският хан се състоеше от една конюшня и от будката на хаджията. Трябваше да легнем върху един вид легло, направено от пръст, в конюшнията, защото беше доста студено през септември да останем през нощта да спим навън на една малка площадка. Обаче нашият водач се сгуши именно там, но цинцари дошли да пият и да пеят. Поради това той не можал дълго време да заспи там и най-сетне бил принуден да изгони тези настойчиви певци с пишов в ръка.

Пътят за Охрида продължава по посока на север в подножието на планините, разположен между мочурливи ливади и стръмни склонове, покрити тук-таме от малки чешпирени храсти. Скоро се достига до една мелница, движена от малък поток, течащ към северозапад. После се върви покрай брега на голямо блато, покрито с тръстика, и се вижда на запад голямото езеро Сврина. На 3 л. от Звезда се достига до подножието на малки височини и до българските колиби Подгория (под

планината). Тези височини вървят от североизток на югозапад и са покрити с алувиални наноси, което е още едно доказателство, че Охридското езеро се е простирало по̀ на юг. Вододелът се намира на една малка клисура с височина 2617 фута и е под върховете, които са със 150 фута по-високи. Дъбове и *Ostrya Vulgaris*³⁹⁵ покриват тези планини, които се свързват в подножието със Спиридион, варовита планина, която се издига на 1000 до 2000 фута над тези ридове.

Под тази клисура се намира селото Блач, или Блатж³⁹⁶, и след това се минава още една малка клисура, обрасла с дъбове и с 2745 фута абсолютна височина. После се отправяш на северозапад през височините към манастиря „Св. Нон“³⁹⁷. Тъй като ние загубихме пътя, лутахме се в горите и най-сетне достигнахме долината на буйната планинска река Мокра (мокър), която се влива в езерото на север от манастира. Течението на водите [й] има посока юг-югоизток към север-северозапад. След като описва няколко малки криволичения, се влива в езерото, като тук тече на северозапад посред широка равнина, докато по-горе минава през малка долина. Тук ние зърнахме за минута един селянин и искахме да го попитаме за нашия път, но той реши, че е по-добре да изчезне при нашето приближаване, отколкото да ни отговори. Впрочем трябваше в тази съвсем пуста местност да следваме течението на реката, уверени, че рано или късно ще достигнем до езерото.

След като зърнахме езерото, ние забелязахме на завоя на един склон големия манастир „Св. Нон“, на славянски „Св. Наун“, на турски „Шир Наун“. Отдалече той прилича повече на палат на турски феодал, на касаба, отколкото на манастир. Нашият татарин не искаше да върва на очите си и настояваше, че ние сме се объркали. Тази сграда е разположена върху скали, които образуват един твърде малък нос в езерото на юг от вливането на реката, за която ние току-що говорихме. Между него и манастира се простира една доста широка водна площ, много бистра, която се стича обилно от под скалите. Селяните твърдят, че този хубав извор е скритият канал, по който се изтича водата от езерото при Преспа. На малко разстояние от манастира има неголеми височини, обрасли с дъб; обработените земи за монасите се намират на брега на ручея и на потока Мокра, и особено върху склона на височините на североизток от неговото вливане. Манастирът, построен от страни на езерото върху малки стръмни склонове, е заграден от другите страни със здрава стена, която огражда един широк двор и големи постройки. Всред тях се намира сякаш вкопана в земята малка църква, която изглежда стара и е построена от камък и тухли във византийски стил като всички стари църкви в Турция, т. е. в средата с нисък купол. Тъй като този манастир служи за болница и за престой на турските войски, местата за отдых на пътниците са многобройни. В долния етаж има един вид голяма

приемна зала, разделена на две части с малка преграда, за да могат високопоставените личности да говорят с техните подчинени, без последните да се приближават до тях. На първия етаж има големи чардаци, откъдето има красив изглед към езерото. Една голяма кухня, зимник и други помещения изцяло заемат долната част на сградата откъм страната на езерото.

Според сведенията, които получихме от игумена, в манастира има десет монаси. Но в него има почти винаги повече от стотина души, като се смята и множеството момчета, които са послушници, слугите и болните, между които има дори жени и цели семейства. Дават помощ на всички болни без разлика на тяхната религия. Така тази благотворителност, която е добре известна, както и ползуването на манастира като лагер за войските, са допринесли, щото манастирът да се ползва с добро име и сред турските власти и дори един паша му е подарил цифлик, който струвал 50 000 пиастри. Този гръцки манастир, който е най на север от всички манастири на Гърция, трябва да е богат, защото иначе не би могъл да плаща разносните за живеенето и за храната на толкова души и игуменът не би пропуснал [да иска], като много други, да платим дължимото за нашето квартируване. При нашето посещение манастирът наброяваше 110 души (вж. моята *Turquie*, т. 3, с. 461).

От това място се вижда почти цялото Охридско езеро с изключение на неговия най-югозападен край, където се намира на много тясна ивица Охри, древната Ахрида, който със своя хълм и своята крепост, разположени на края на езерото, надобява много Женева, разположена върху Леман. Това сравнение на двете места се налага още повече на зрителя поради същия син и прозрачен цвят на водите, извънредно характерен и за двете езера. Ако трябва да се определи кое от двете е по-бистро, то това ще бъде Охридското, защото, както в Рона при Женева, човек би могъл да забележи рибите в дъното на езерото дори от прозорците на манастира.

Езерото има може би дължина 7 л. при най-голяма неговата ширина от 1 1/2 л. Тя започва да се стеснява малко при височината на Пещани по начин, зле показан в тази точка на картите на г-н Викенел и на г-н Киперт. При манастира неговата широчина надминава една голяма левга. На изток то граничи с Галещица³⁹⁸, високо варовито било със стръмни склонове и горички, а на запад планини — всички също високи и залесени — го отделят от басейна на Шкумб. Тяхното наименование е Багора³⁹⁹. Г. дьо Хан смята, че това са върховете, известни в древността с името Кандавиан, докато г. Мюлер поставя името Гандава на планините на северозапад от Манастир. Абсолютната височина на тези планини може би варира между 3000 до 4000 фута, т. е. тези на изток имат най-малко 2000 [фута] над езерото и тези на запад — 3000 [фута]. Бреговете на езерото са стръмни и със склонове, покрити най-често с малки

дъбове, с няколко явора и с черници близо до селата. Покрай бреговете на езерото има доста села, главно върху западния му бряг. Тук ми показаха [селата] Погладец⁴⁰⁰, Мулища, Лин, Радогда, всички заселени с албанци — геги, занимаващи се с риболов. Старова (тур. Истарда), където има една обширна варовита пещера остава по-далече към южния край на езерото. Багораница и Стара Струга, [показани] у г. Киперт не могат да видя. За г. дьо Хан първият е главният град на местността Гора (планина) и Мокра (мокър), имена, които ясно показват, че това са планината и западният бряг на езерото. Върху източната страна е махалата Букова на 1/2 л. от „Шир Наун“ върху височината, а на 2 л. върху брега — селото Трапеца⁴⁰¹ (Трепица) и на 4 л. — Пещани.

От манастира може да се отиде направо в Битоля (Монастир), преминавайки планината и достигайки Преспа. Игуменът изчисли 14 ч. път за това и назова името „диават“⁴⁰² (от албанската дума „диа“, коза, или от „девет“, дребен добитък) на един манастир, разположен върху пътя на 4 л. от манастира [Св. Наум] в планината.

Пътят от „Св. Нон“ за Охри минава през един мост над реката на манастира и пресича пълното с камъни легловище на Мокра, за да се изкачи върху височината, тъй като бреговете на езерото са доста стръмни. Един чифлик на манастира и една кула, където има охранителен пост, се намират точно на мястото на древната Лихнида⁴⁰³. Там още изкопават монети от римските императори. Г. Киперт означава това място с името Лубанищ. След това се преминават малките криволичения на терена, залесени с дъб, които се издигат на около 100 или 200 [фута] над езерото и без да се забелязват [някакви] посаждения, преди да се влезе в селото Трапеца (Трпезица според г. Киперт). Тук къщите са засенчени с големи черници и жителите се занимават с риболов. Селото Велгощи остава скрито на брега на езерото при това преминаване. Между това място и Пещани трябва отново да се изкачиш върху височините, защото езерото е с много пропасти и има много малки стръмни носове. Хвойната⁴⁰⁴, плюскачът, чашкодрянът, дивата слива се смесват тук с трите вида дъбове по тези диви места. От Пещани веригата на запад от Устурга представлява две вдлъбнатини върху билото, едната е чак на запад до Пещани, а другата близо до Устурга. Тази последна клисура изглежда наполовина по-ниска от другата.

Оттук нататък за Пещани се следва песъчливият бряг на езерото, обрасъл тук-таме с ориенталски платани. Белезите на най-голямата височина на водите на езерото показват едно ниво поне 4 [фута] над най-ниските води в края на лятото. Те са подчинени също на случайни прирасти, наречени „сухи“ в Швейцария, физически феномен, който се среща при много от големите езера, заобиколени с доста високи планини. Прибли-

жавайки се до Охри, билото на планините се снижава и губи малко по малко горите си. В неговото подножие са разположени няколко къщи и лозя, принадлежащи на жители на Охрида, докато на 1/4 л. от този град един много изобилен извор се стича от неговите най-ниски варовити скали. Наоколо му има няколко върби и един павилон, надвесен над водите му, които образували с течение на времето едно блато в този тъгъл на езерото. Дали това е изворът за чернодробни лекувания, наречен „Козел“, близо до махалата Равна⁴⁰⁵, за който говори г. Мюлер? Човек трябва да заобиколи и да пресече от изток на запад тези мочурливи ливади, тъй като течещи води прерязват долината на север-североизток от Охри; след това се стига през един калдъръмен и разнебитен път до първите овощни градини на този град. Тяхната обработка веднага показва, че това е българска земя.⁴⁰⁶

Охри, или на славянски Охрида, е получил своето име от древната Ахрида на българските царе, защото те са живели тук, и затова турската дума „ашар“⁴⁰⁷ означава както резиденция, така и конюшня. Сърбите още я употребяват в този двоен смисъл. Този град е построен на изток и на север от хълма Пиерия, където е било старото римско и българско укрепление. Няма чаршия, но по-скоро една или две улици с 250 дюкянчета, разположени от изток към запад; тук се забелязва смесица от българско, гръцко, албанско и турско облекло. Населението възлиза може би на около 6000 души. Според г. Мюлер в 1838 г. тук е имало само 750 къщи, или по-точно 310 фамилии мохамедански и 880 от гръцко вероизповедание. Жителите са предимно българи и цинцари; има малко албанци. Ако може да се съди по малобройните джамии с минарета, трябва да се приеме също така, че в града има малко мохамедани. Тук има също и един часовник, който отмерва часовете със звъна на камбана. Източното предградие на града е с улици, заградени с дълги огради, отчасти от глина. Всички улици не са застлани. Старата крепост изглежда като развалина с дебели и назъбени стени, също така с около дузина квадратни кули. Тази останка от средновековието е сигурно манастирът „Св. Георги“, [означен] от д-р Мюлер, резиденцията на един гръцки митрополит от Албания.⁴⁰⁸ Една стена от оградата обикаля едно високо коническо възвишение, което го крепи и което може би има 80 стъпки. По-ниско към северозапад е жилището на аянина, или малък паша (сравнете описанието на д-р Мюлер, с. 66).

Под неговото управление са всички околни на Охридското езеро земи и едно население, което д-р Мюлер изчислява на 49 000 души, между които 37 000 християни. Това са предимно българи, известно число сърби⁴⁰⁹ и цинцари, също така и албанци, особено на запад от езерото. В тази област има само един град, една или две паланки, но има много селца.

Охрида е голям пазар на езерна риба, която се продава сушена или солена във всички близки части на Албания и особено

в Македония, където морската риба е по-скъпа. Тази търговия на Охри и на Устурга изглежда твърде стара и дава възможност за едно доста доходно стопанство. Риболовът е разпространен във всичките крайбрежия на езерото и във всички села се виждат огромни разпънати мрежи или такива за поправка. Корабчетата в това езеро са плоски, тесни и заострени в двата края; особеното в тях е също така и това, че те са снабдени от всяка страна с един вид торби, приличащи на капчуци, за да слагат там рибата или други неща. Те не могат да устоят безнаказано на ветровете, понякога яростни [идващи] от север-североизток. Тъй като бях жертва на такива през известно време от моето пребиваване в Охри, един от моите барометрични уреди бе вероятно неточен и височината на езерото не ще да превишава повече от 2000 [фута].

От Охри може да се отиде до Кречава, или Кричово, през два пътя; единият води до това голямо село, пресичайки клисурата между Охрида и Ресна и отправяйки се към възвишението на долината със същото име, вместо да се слезе на това място. След това трябва да се пресекат още две планини, между които текат водите на Сливо, чиито извори са близо до Сливова.

Един друг път, този на куриерите, се изкачва по Сатеска-Риека⁴¹⁰ и също пресича две планини близо до изворите на Сливо. За да се достигне Сатеска-Риека, се върви по пътя за Устурга по брега на езерото, за да се мине между един чифлик и края на височините, които разделят долината на североизток от Охрида до долината, оросявана от Сатеска-Риека. Хълмът се издига над езерото с малки стръмни варовити склонове и се намира на един непълнен час път от града. Долината на Сатеска, простираща се чак до Устурга, е плодородна, обработена и покрита със села, отчасти български. Нейната дължина от изток към запад е 2 л., нейната ширина $1\frac{1}{2}$ л. Вместо да следва на запад, пътят от Устурга се обръща скоро на север на 25° източно и минава на $1\frac{1}{2}$ л. от Охри към селото Подмолие и на $1\frac{3}{4}$ л. близо до Горечи⁴¹¹, което остава малко вдясно. На $\frac{1}{2}$ л. на север се вижда в подножието на планините българската махала Оравник, а на север-северозапад по-далеч има много албански села, докато Устурга със своите минарета прави хубаво впечатление при навлизането в голямото дефиле на Черни Дрим.

Клисурата на Багора, водеща от Устурга към Елбасан, изглежда така ниска от равнината, че не би могло да ѝ се дадат повече от 500 до 600 фута над езерото, обаче планините на запад и северозапад от Устурга трябва да имат 2500 до 3000 фута на това място, тъй като имаше върхове още покрити със сняг в края на лятото. От друга страна, височините на изток не бяха по-високи от 300 до 600 фута.

Вървейки по-нататък, се озоваваш вече в една задънена падина на долината, където тече Сатеска-Риека, и виждаш пред себе си началото на едно дефиле, срещу което са разпо-

ложени надясно от пътя българските села Мешеритца и Требенич, едното близо 3 л. от Охрида и другото на 2½ ч. [път] от този град. Лозя растат върху съседните хълмове на тези две места. В Требенич се вижда една църква и Сатеска-Риека приема на юг от това село един приток, идващ от изток, и друг, по-голям, идващ от север. На изток се вижда каменният мост върху Сатеска-Риека, който води в Уструга. На ¾ час от Охри тази река се отделя от планините чрез едно каменисто дефиле, чието дъно е заето почти изцяло от нейните води, които текат от север-североизток на юг-югозапад. Височините наоколо имат най-малко на изток 600 до 700 фута. Нейните извори се намират в Оритска на 5 или 6 л. на север. Изглежда, че на тази река също отчасти се дължи изобилието от риба в Охридското езеро, или по-скоро, че някои видове от тези риби отиват във водите, които се вливат в езерото. Поне ние забелязахме тук много риба и дори един от нас има рядкото щастие да хване с ръка една голяма риба, която вероятно, слизайки по течението, се беше оплела между клоните на дърветата.

По-нависоко долината на Сатеска-Риека се разширява малко и двата ѝ бряга са обрасли с дъбови горички от *Ostria Vulgaris*, а близо до водата [растат] няколко ели (*Alnus glutinosa*). Без да се оставя южният бряг на реката и вървейки по един път, доста широк и годен за преминаване на коли, се пристига, без да се почувствува, че се изкачваш, до хана и охранителния пост при Вотум на 5 л. от Охрида. Ние намерихме тук един пътник — мюсюлманин, когото вече бяхме срещнали в Албания. Беше един финансов инспектор в обиколка, за да провери дали сметките на пашите и на мюселимите са в добър ред. Той пътуваше с двама черни слуги и имаше един конвой от 4 гавазни, които му бяха много по-нужни в неговата служба, отколкото на нас. Зад този хан Сатеска-Риека получава два притока, или по-скоро има три буйни потока, от които най-големият идва от север 25° източно и другите от северозапад и от североизток. Три пътя вървят по тези три долини: този на североизток води до Перлепе; този на северозапад — до Дибра; и третият — до Кртчава. Преминава се потокът по пътя за Перлепе и се достига на север на 25° източно голямата долина, която скоро се разширява в една малка равнина, отчасти засята с жито; обаче тук не се забелязва никакво село. Планините на изток имат обезлесени върхове, издигащи се около 2000 фута височина над долината и в техните подножия има много долини, от които едната се простира от северозапад на югоизток и е най-видима. Това е вероятно едно по-горно разклонение на долината, започваща от хана при Вотум. На запад е твърде близо до малки височини, залесени с дъбове, за да се открият върховете на хребета, граничещ с долината на Черни Дрим.

След това се достига една морава на 2114 фута височина, където има малък дървен мост върху потока. Минавайки на

неговия десет бряг, се вижда, че течението на водата е резултат от събирането на два други потока, от които единият изглежда, че идва от север, а другият от север-североизток. Пътувайки по-нататък към север, човек се отдалечава от реката, която остава на изток, и се изкачва през едва забележим склон в средата на една дива област, покрита с дъбови горички. Главната посока на пътя е на североизток и на север-североизток и достига височина 2546 фута, където се намира малка клисура, над която на изток се издигат няколко върха, по-високи от 300 фута. От това място се вижда на 1 или на 1½ [л.] на запад залесеният хребет на планините на Дибре, които се издигат на 200 фута над клисурата. Д-р Мюлер им е дал името „Коропник“ и г. Киперт — „Вици“, но ние не чухме тук да се произнасят такива наименования. Малък склон, твърде стръмен, от около стотина стъпки, води от тази височина към приветливата долина на Сливо, където се вижда на североизток българското село Ербина⁴¹², както и насажденията от царевица, коноп, фасул и зеле.

[След това се] отправяме на североизток и преминаваме реката Сливо чак до изолирания хан на Сливова, близо до който имаше големи купища от житни снопи, натрупани там, за да бъдат овършани по-късно. Този хан не е нищо друго освен една голяма конюшня с една малка стаичка за ханджията. Тези добри хора обаче ни доставиха всичко, което ни бе необходимо с услужливост, еднаква почти за всички българи и която може да се оцени най-добре особено когато идваш от албанските земи.

Малкият поток на Сливо има своите извори на 1/2 л. на север-североизток и на 1 л. на северозапад от тази странноприемница. Според това, което ми казаха местните хора, той се влива в Сатеска-Риека, като лъкатуши много дълго и през дефилетата, което дава обяснение за [характера на] тази долина от северозапад на югоизток, за която вече споменахме.

Пътят за Кричово пресича реката Сливо на север-североизток, като остава наляво колибите Сливо, разположени на притока на реката, която идва от северозапад. Една стръмнина води до тази клисура, където се виждаха неожънати ниви с ечемик, макар че бе краят на август, докато на другата страна имаше ниви с овес. От височината на клисурата, разположена на 3239 фута височина, се мярка за последен път Охри. На север има малки върхове, високи към 200 фута, и на запад други — от 400 до 600 фута. Оттук се издига на запад и на северозапад широкият гръб на планините, отчасти зелесени, които се издигат поне на 2000 фута над долината, които и в края на август бяха покрити със сняг. Тези последните се простират по течението на Черни Дрим.

Оттук в клисурата видяхме в една долчинка, простираща се на запад-северозапад към изток-югоизток, селото Турие и

стада с овце; после се качихме в една втора клисура, която е 244 фута по-висока от другата, или има 3483 ф. абс. височина, образувайки един вид ножица между малките върхове. Четвърт час стига, за да се пристигне дотук и се достигне до зоната на буковете (*fagus sylvatica*). Това е Турианската планина, която г. Киперт не е представил добре по отношение на веригата върху южния бряг на Черни Дрим, защото тази последната съвсем не е предпланина на Турианската планина, но един отделен по-висок гребен и напротив Турианската планина би могла да мине по-скоро за една предпланина. Именно тук върху правата линия север-северозапад — юг-югоизток от тази верига предполагахме, че би трябвало да се намират Толес и Кораб, означени от г. Киперт.

Пътят, който се отправя на север-североизток, се спуска в голямата долина на Кричово през букови гори, последвани от дъбове в по-ниската част. Чешмата, наречена Турианска-Чешма, се намира недалеч под клисурата. Трябва да криволичиш цял час върху залесените склонове, за да достигнеш на 2173 фута височина, до дъното на една долина, която излиза в басейна на Кричово. В тази долина, простираща се на североизток, се намират колибите Брджан¹³ (от планината) и малко по-ниско един усамотен хан със същото име. Тази долина се свързва тук с една още по-голяма, която идва от югоизток и се продължава, за да се слезе незабелязано на север-североизток в дъното по полската долина на Бърсанска-Риека, която тече от юг-югозапад към север-североизток. На 1/2 час от хана се пресича реката, след това на половин час път по-далеч се преминава по един мост на отсрещния бряг. По-нататък реката, която получава един приток с посока от запад към изток, започва да тече на североизток, после нейните води, увеличени чрез един поток, идващ от северозапад, изменят своето течение и се отправят на югоизток.

Тогава се озоваваш в басейна на Кричово на 1755 г. височина, между ниви, засети с царевица [принадлежащи] на българското село Другово, наядно от което е Сърбияни, докато крепостта на Кричово се появява върху един хълм в подножието на планините, отчасти залесени, които ограждат южната част на басейна. Хълмистата долина на Кричово (срв. Кртчава) е плодородна и отчасти засята с житни растения. Това голямо село има зле застлани улици и разнебитени къщи, които наброяват може би 1500 жители, в голямата си част българи и сърби, от които една трета са християни. Има само една малка уличка с лоши дюкянчета и на изток се намира, усамотен върху един хълм, сараят на мюселима. Той се състои от един конак, обграден със стени тук-там с четвъртити бойници без прозорци, в които има изпъкнали части от дърво — място за стрелба през време на война. Тези мними укрепления са били съвсем скоро измазани и белосани.

От Кричово може да се види как водите, събрани от този басейн, се отправят на югоизток, описвайки очертания на изток и на запад, като образуват [реката] Красу, или Черна. Именно през тези планински ждрела се слиза от Кричово и басейна на Прилип и на Манастир. Няколко български колиби се намират в тази обработена долина, заобиколена със залесени с дъбове планини и увенчани с букове. За да се достигне Битоля, не се напуска дъното на долината на Карасу почти по средата на пътя, пресичат се няколко малки височинки и се продължава по склоновете на височините. Те ограждат западната страна на долината между Битоля и Прилип, където се намират множество български села. От Кричово може да се отиде през планините също до Дибра на 8 до 10 часа [път] или да се стигне също от Ускуб през голямата долина на Дреска⁴⁴, или през Кюприли на Вардар [като се пътува] през планините, които още не са изследвани.

Пътят за Калкандел се отправя на север-североизток през обработени местности. Тъй като ние пътувахме на следния ден след [празника] от рождението на Дева Мария⁴⁵, ние срещнахме тук-там весели групи от български селяни и селянки, които се връщаха у дома си и продължаваха да празнуват, черпейки се с ракия. Долината скоро се раздвоява, като едната част има посока север-запад, докато по-голямата ѝ част отива на североизток. На 1 ч. от Кричово водите на същата рекат текат на юг-югоизток, докато се пътува на север-северо-запад и се преминава през един мост притокът, идващ от запад. Заобикаля се един хълм и се достига друг приток, идващ от север-северозапад. Отправяйки се на североизток, се достига горната част на басейна на Кричово, който образува на 1806 фута височина обработената, засята с житни култури равнина на Зайас.

След като се преминават тези ивици, достига се един поток, който извира от северозапад и тече в една сравнително широка долина, разположена в полите на доста високи планини. Изглежда, че тази река заедно с още една, която идва от североизток, образуват изворите на Карасу. Така басейнът на Кричово има дължина близо 4 л., а след това се смята един час път от този град чак до приходите, водещи до Манастир и до Зайас, който е на 2¹/₂ ч. от Кричово.

Веднага след преминаването на реката започваме да се качваме и колкото повече се качваме, толкова повече се ширва басейнът на Кричово, който е притиснат дълбоко между залесени планини. На изток от височината, върху която се намиране, се извисява една равнина, разположена от север-северо-запад към юг-югоизток; тя получава един приток от реката, останала надясно и посочена по-горе. Тук е разположено селото Треговище⁴⁶, около на 1/2 част от брода, за който ние токущо споменахме. От другата страна на върховете, които са дос-

та ниски, се забелязват ридове, отправени от югоизток на северозапад. Преминавайки тази река и пресичайки една клисура, се достига до изворите и до долината на Дреска, приток на Вардар, който увеличава водите си от Влаиница близо до Чистова на 1 1/2 час на запад от Ускуб. Тези две реки текат от югоизток към северозапад.

След като се премине предпланината на [разположената тук] планина, се пътува през една леко наклонена равнина, за да се достигне на северозапад до един склон, обрасъл с гори, от който се вижда отдалеч как пътят описва два големи завоя. Нужен е един час път, за да се преминат тези горички и да се достигне каменистият и гол връх на планината. При това изкачване погледът най-често се рее към горната част на долината, където са изворите на реката Заяс.

От клисурата на планината на 3033 фута височина ние видяхме отново равнината и крепостта на Кричово. Залесената верига на Дибра на югозапад ни изглеждаше с 800 до 1000 фута по-висока от клисурата: тя се очертаваше с твърде масивни форми и с върхове по-снижени, като тези на варовитите планини, докато на изток гледката бе ограничена от малки голи върхове, високи от 200 до 300 фута, но на север широчината на прелеза позволяваше да се виждат само съседните склонове. В средата му има малки падини, твърде широки, където се мяркат някакви дървчета, но щом започнеш да се отправяш на север, пътуваш посред малки горички, [растящи] в един вид канал, сякаш вдълбан в скалата, който има дълбочина 6 до 7 фута. Макар че през лятото тук нямаше поток, изглеждаше, че имаше вода от топенето на снеговете; но наличието на речно корито показваше едно снишаване, макар и твърде незабелязано; така трябва да се върви почти един час път, за да се премине планината и да се достигне голямото спускане надолу. Колкото повече се спускаш, толкова повече стръмнината на склона се увеличава, дотолкова, че ние бяхме заставени да слезем от конете си и да ги водим пред нас по този каменист път. Много пъти конете ни се объркваха в горите; това стана причина именно тогава да срещнем една група кираджии. Впрочем нямаше начин да накараме нашите хора да държат за поводите конете си.

Във високата част пътят върви посред букови дървета, сред *Aser obtusatum*, *Alnus nigra*⁴¹⁷ и др., но по-нататък той е засенчен от дъбове. Стигайки до третината на склона, пред очите ти се изпречват два или три върха на Шар (Кривошия), покрити с морави, заострени и извишени; те допринасят да се обозре само с един поглед височината на тази планинска стена, разделяща Македония от Горна Албания. На 3/4 ч. от Подалища-Риека пътят описва три големи завоя, които са много необходими, защото въпреки тези завой наклонът тук-таме е толкова стръмен, че по-скоро те кара неволно да тичаш, откол-

кото да вървиш. След 1 $\frac{1}{2}$ или 2 $\frac{1}{2}$ ч. от клисурата достигнахме на 2117 фута височина български хан и изолирания охранителен пост при Подалища. Пред вид дивотията на тази местност той не би могъл да мине извън Турция, освен само за свърталище на разбойници. Намиращ се върху южния бряг на Подалища-Риека, ограден със стена, той има една конюшня, будка за ханджията, а при входа на голямата му порта има една стая с оджак за охраната. По една щастлива случайност бюлюкбашията, комендантът на този пост, се бе разболял от треска и бе отишел със своите гавази да се лекува в Костово. Така че ние можехме да използваме неговото място, вместо да спим заедно с конете си.

Подалища-Риека тече на юг 25° източно, към север 25° западно; нейните брегове са засенчени от орехи и един мост се намира върху водите ѝ при излизане от хана. Тя заема заедно с този последния цялото извънредно тясно дъно на долината, на което отстрани се издигат високи залесени планини. Слизайки от Подалища-Риека, един от главните притоци на Вардар, се достига на 1/2 ч. [път] до хана в долината на Червиново, която тече от североизток на югозапад и в която се намира село със същото име. Край пътя има обширно гробище. Подалища-Риека описва четири завоя на северозапад, преди да получи своя втори приток от северозапад. След това тя се отправя на североизток, описвайки един голям кръг, след което има отново още три завоя на северозапад и преди Глоговик на 2 л. от хана образува една полуокръжност, обърната на североизток. През време на цялото това течение тази река пресича една долина, толкова тясна, че има само една малка полянка край водата, за да можеш да минеш по дъното [на долината], и то през лятото; и пътят върви по ръба на един рид; понякога се изкачва на около стотина стъпки в каменисти теснини на долината. Впрочем това е един съвсем селски път и погледът си отпочива, спирайки се непрекъснато на високи залесени склонове. Тези планини са се дълбоко напукали и именно тогава се е образувало леговището север — юг на Черни Дрим.

Глоговик (от глог, *Gratoegus*) е голямо българско село върху западния бряг на реката; ниви с царевица и полета с орехи се намират на отсрещния бряг. След това село планините доста се снижават, защото се отдалечават от билото, като се пътува само между техните последни предпланини. Върховете на Шар на изток от планината Жалеш⁴¹⁸ се изпрехват пред погледа на пътника; те започват от долината в северна посока. На 1/2 л. по-далеч се достига ханът на Турчани, който е получил името си от едно село, разположено в подножието на планината вдясно. Това село се нарича Горни Турчани, т. е. стоящо по-високо (по-горе), за да се отличава от Долни Турчани, или стоящо по-долу, което е разположено на 1/2 л. по-далеч на североизток. От тези първи села няма повече от половин час път до Костово, или Костова, Гостивар по албански, на

1420 фута височина. Пътува се в южното подножие на Шар в една долина, която не е по-широка от 1/2 до 3/4 левги, докато по-долу към Калкандел тази последната надминава една левга. Тя е оросявана от Горни Вардар, чиито извори са на запад и на югозапад от Костово; той се образува от събирането на множество малки рекички, спускащи се от югоизточния склон на Жалеш и от южния склон на билата, които ограждат долната част на долината на Черни Дрим, именно Қораб.

Според г. Юришич⁴¹⁹ неговият извор трябва да е в планината близо до селото Врутак (извор) в областта, наречена Горни Полог (Висок Полог) за разлика от Долни Полог (Нисък Полог). Тези две славянски наименования са дадени на околностите на областите на Тетово и на Костово: думата Полог означава „лагеруване“. Течащ от юг и югозапад на север и североизток, Вардар минава на юг от Костово и се уголемява чрез водите на Подалишка-Риека. Реката се преброжда, преди да се достигне Костово, и тук тя има доста широко корито, без да е много пълноводна през лятото. От този град нататък неговото течение е по-скоро от запад на изток, защото той тече винаги в долината, разположена на срещуположната страна на Шар.

Костово със своите мръсни улици никак не отговаря на своето красиво местоположение. Тук обаче има един квадратен площад, часовникова кула и няколко малки джамии с минарета. Това е едно турско-българско селище с около 1500 жители. Тук на площада намерихме един хан с кафене, но за да бъдем по-малко смущавани и за да избегнем въпросите на мюсюлманите, ние отидохме да обядваме агнешки глави и яйца в дюкянчето на един месар-гостилничар, където една пейка ни служеше за маса.

Наоколо се забелязват множество български села, особено едно на юг в подножието на планините и едно друго с турски конак на североизток. Българите са избрали за своите селища обикновено подножието на Шар, изложено на юг. Така от Костово чак оттатък Калкандел всяко малко планинско проходче на Шар има в своето начало едно село, заобиколено с лозя. В долината, обработена в голямата си част, има още други села; така че наистина не вярваш, че се намираш в Турция. Реки текат на всички страни и долината, която е запазена от вятъра от север от Шар, е обрасла с изключително буйна растителност; хубавите поляни на равнината се красят от прекрасни орехови дървета и по-високо върху Шар растат кестенови дървета.

От Костово може да се отиде в долината на Дибра, като се премине тази на Вардар. Този път поддържа връзките между двете области. Той е от рода на този от Кричево и минава през доста залесени склонове. Пътят никак не е лош и не се изкачва така стръмно, както е този между Калкандел и Призрен, защото е разположен във вдлъбнатините на хребетите, които се намират на юг от планината Жалеш.

Калкандел, на север от който се извишава летният конак на пашата, тъй като е разположен върху един наклонен пад, се вижда още от Костово и долината, която образува тук една равнина, кара човек да не може да повярва, че има повече от пет левги път между тези два града. На 1/2 ч. от Костово наляво остава селото Стунна⁴²⁰, а на 1/2 час оттам се достига селото Рапчища⁴²¹ и малко по-далеч — Тумшейста⁴²². На 2 л. от Костово селото Добридо остава на разстояние от пътя наляво и частта на Шар, която се издига над него и се нарича Рудока (от албанската дума „руде“ — дребен добитък). На 3 1/2 л. от Калканделостава в същото положение Пироч⁴²³ и на 3 л. Раковац (село на раците). След това надясно от Вардар се вижда селото Шеровиен⁴²⁴, разположено на 1 л. от пътя в планината Солопек⁴²⁵. Тогава се намиращ на 2 1/2 часа път от Калкандел. На 1 3/4 ч. път по-далеч минаваш колибите Шалеш и на 3/4 ч. път преди Калкандел — Петлерице⁴²⁶. Забелязва се малък водопад в планинското ждрело на Шар, която предшества намиращото се при Калкандел. Останалата част от този маршрут вече бе дадена в маршрутите под № 16 и № 17 (90—110).

Следват маршрутите за: Горна Албания, Босна, Херцеговина, Далмация, Хърватско, Сърбия (с. 111—315). В някои от тези маршрути, особено по отношение на хидрографията, авторът ползва картата на Бугарски.

XXXVII

МАРШРУТ ОТ НИШ ЗА КРАГУЕВАЦ ПРЕЗ ГУРГУЗОВАЦ, БАНЯ И ЯГОДИНА

За да се достигне сръбската граница, на изток от Ниш се преминава Нишава по моста, който води за крепостта и се продължава пеша покрай крепостта, преминава се косо една добре обработена равнина, насочвайки се отначало на юг, после на югоизток и на изток. На 2 3/4 ч. от Ниш ние видяхме на югоизток селото Позеч⁴²⁷ и на изток-югоизток селото Оравич; и двете са разположени върху склона на малки варовити планини и в подножието на леко забележими стръмнини (316).

Следва описание на пътя покрай Мали Тимок; споменавайки за планинските вериги, срещани тук, авторът бележи: На югоизток се показаха значителни планински масиви, каквито бяха тези, разположени между Етропол-Балкан и Гургузовац. . . (с. 318). Оттук нататък ние не спряхме да слизаме, за да достигнем долината на Голям Тимок⁴²⁸, и това слизане, което траеше най-малко два часа, ни показа вече колко басейнът на Ниш и този на Малкия Тимок⁴²⁹ беше по-висок над морското равнище от този на Гургузовац и на Видин. . . На север недалеч от Гургузовац Мали Тимок се съединява с Велики-Тимок (Голям Тимок), който има изворите си на 4 л. от този град

в България близо до селото Равна Буча⁴³⁰ и влиза в Сърбия при Коренац между планините Падина и Дрноврт (319).

Преди да завърша, ще ми позволите, ръководен от моя оптимизъм на честен човек, да затворя очи пред лошите предзнаменования относно възможното възражение на Турция и да скицирам един административен план, който вероятно ще доведе тази империя до нивото на изискванията на европейската цивилизация (327)...

Следват бележки за дадените от Портата права и относителна свобода на Сърбия и Влахия; в този дух авторът прави и следните предложения за други поробени от Турция народи:

България би могла да бъде разделена на две, именно на южна част, мюсюлманска в по-голямата си част, и западна, гръцка⁴³¹, като едната да има за център на управлението Шумла, а другата — Т(ъ)рнава или Ловча. Дунавските укрепления могат да останат турски и ще бъдат под управлението на паши от низама.

Горна Мизия би могла да бъде също така област с източноправославно управление с главно седалище в Лесковац или в Пирот и тук би могло да има един малък пашалък между този последния и Сърбия. Ново брдо, Враня, Ниш, Мустафа паша паланка и София тук могат да са главните укрепени места, заети от турските войски.

Македония би могла да се раздели на две или на пет източноправославни управления с центрове Костендил, Серес, Салоник, Ускуб и Монастир. Турските военни части тук ще трябва да се разпределят по някои важни стратегически пунктове, като Серес, Салоник, Кастория, Монастир и пр. (328).

Следват подобни бележки за Тесалия, Албания, Херцеговина и Хърватско и накрая за Босна, както и някои други предложения, отнасящи се до бъдещи административни мерки, които трябва да въведе султанът (328—330).

Както и да е, тези, които ще бъдат натоварени да реорганизируют Турция, ще трябва освен това да са пазят от следните три идеи, които никнат в много глави, но които не са познати в ориенталския свят:

Първата е тази да се надяват, че гръцката църква [завинаги] ще се свърже с римската църква, или поне благодарение на някои отстъпки тя ще остане църква на обединените източноправославни, като тази на власите и на славяните в Австрия. Ние не смеем да допуснем тази възможност поради много причини, които се нуждаят от твърде дълги обяснения. Трябва да се примирят един път завинаги, че и в Константинопол може да има един папа, толкова властен като този в Рим. Това би породило само безредие със задни мисли и един ден може горчиво да се разкайват за това.

Втората грешка на Запада е тази да смятат, че могат да преобърнат в близко бъдеще мохамеданите в християнско веро-

изповедание, като тяхното отвращение от наличието на изображения в нашите църкви ще бъде причина те да станат най-много протестанти. Впрочем този вид на преобръщане в друга вяра дори не би бил приятен за всички. Би могло да се разчита за такова преобръщане само на албанците-епироти, между които православните или католиците, които могат с основание да станат многобройни прозелити. Възможно е също така една част от гегите-мохамедани, бидейки не от дълго време католици, по-лесно да сменят отново вярата си.

Най-сетне, често говорят на Запад за преселване на всички турци, т. е. за мохамеданите, в Азия, за да се създаде Европейска Турция като една изключителна християнска империя. Това би било също така едно антихуманно решение подобно на евреите от Испания или на протестантите от Франция, а освен това то ще бъде неизпълнимо, защото европейците винаги забравят, че в Европейска Турция мюсюлманите са почти винаги славяни или албанци, които принадлежат към тези земи от толкова отдавна, както и техните сънародници, християните. Азиатските турци са само малка част от тези три и половина до четири милиона мохамедани (331).

Увод: К. Възвъзова

Превод: Б. Цветкова (с. 239—331), М. Киселичева (331—410), К. Възвъзова (с. 411—432).

Коментар: П. Коледаров, Б. Цветкова и К. Възвъзова

¹ Данни за живота и научното дело на Ами Буе черпим главно от А. Воиѐ, *Autobiographie, Vienne, 1879. Г. Златарски*. Бележки върху живота, пътуванията и трудовете на Ами Буе. ПСП, 1902, XI, с. 1—40, отд. отп.; Хр. Гандев. Европейски изследвания на България през време на Възраждането. Исторически преглед. III, 1945—1947, 122, с. 162—182. Поставяме съзнателно извадките от „Сборник с маршрути от Европейска Турция“ преди извадките от основния труд на Ами Буе „Европейска Турция“, въпреки че е издаден по-късно от него. Правим това, защото сборникът отразява непосредствените пътни впечатления на автора, събрани при няколко пътувания, въз основа на които е написана „Европейска Турция“.

² Изоп. от Акчар, дн. с. Арчар, Видински окръг.

³ Вер. Берковският балкан и Петроханският проход.

⁴ Изоп. от Вълчедръм, гр. в Михайловградски окръг.

⁵ Метковец, дн. квартал от гр. Враца.

⁶ Изоп. гр. Брезник, Пернишки окръг.

⁷ Изоп. от Видраре, Софийски окръг.

⁸ Изоп. вер. Тополовец, река във Видинско.

⁹ Изоп. от Видбол, р. във Видинско.

¹⁰ Изоп. от Смърдан, р. във Видинско.

¹¹ А. Буе погрешно приема, че р. Лом извира от Брезнишко.

¹² Изоп. от Цибър, дн. Долни Цибър, Михайловградски окръг.

¹³ Изоп. от р. Огоста.

¹⁴ Изоп. вер. от р. Скът.

¹⁵ Хайнрих Киперт, проф. в Берлин и автор на множество географски и етнографски карти на Югоизточна Европа. В 1853 г. издава най-добрата тогава карта на Европейска Турция (*Generalkarte von der europäischen Türkei, nach allen vorhandenen Originalkarten und itinerarischen Hilfsmitteln*) — 4 листа в м. 1:1 000 000 с приложени обяснения. В нея се използва не само

предишните графични издания, но и различните изследвания и пътеписи и открива нова епоха в картографското изобразяване на Балканите и предаване на номенклатурата на обектите.

¹⁶ Това е областта Знеполе. Обхващала горното и средното течение на р. Ерма, ляв приток на Нишава. Отговаря на бившата Трънска околия.

¹⁷ Вер. изоп. от Козница, дял от Зап. Ст. планина, югозападно от Врачанския Балкан.

¹⁸ Т. е. Средогрив, с. във Видински окръг.

¹⁹ Вер. Белотинци или Белимел, Михайловградски окръг.

²⁰ В същност Махалата, дн. с. Пелово, Плевенски окръг.

²¹ Изоп. от Пелишат, с. в Плевенски окръг.

²² Изоп. от Къшин, Плевенски окръг.

²³ Изоп. от Садовец, Плевенски окръг.

²⁴ Пренменувано Осъм и заличено в 1965 г., с. в Плевенски окръг.

²⁵ Изоп. до неузнаваемост речно име.

²⁶ С. Асеновци, Великотърновски окръг.

²⁷ Изоп. от Златица, вж. Средногорие.

²⁸ Изоп. до неузнаваемост.

²⁹ Петко Славейков, с. в Габровски окръг.

³⁰ Вер. вр. Марагидик.

³¹ Неуточнено.

³² Изоп. от Гьормеси, с. Кормянско, Габровски окръг.

³³ Проходът Вратник в Изт. Стара планина.

³⁴ Изоп. от Азапли, дн. с. Краново, Бургаски окръг.

³⁵ Изоп. от Колиби, Габровски окръг., чието име не е дадено от А. Буе.

³⁶ Средна гора в нейната част Сърнена гора се приема като предпланина на Балкана.

³⁷ Там личат останките на тракийското укрепено селище при с. Вълче поле, Хасковски окръг.

³⁸ Пл. Овчарица в Югозападна Тракия, Гърция.

³⁸ Бележит френски геолог и пътешественик, посетил многократно Балканите и предал в двутомен труд впечатленията си и събраните сведения и материали от тези пътувания.

³⁹ Изоп. от Хаскьой, с. в района на Хафса, Турция.

⁴⁰ Изоп. от Инеада, село и нос на Черноморския бряг в района на Малък Самоков, Турция.

⁴¹ Изоп. от Сармусакли, с. в района на Чорлу, Турция.

⁴² Гр. Брезник, Пернишки окръг.

⁴³ Седловината Гълъбец, свързваща Ст. планина и Ср. гора.

⁴⁴ Изоп. от Сливница, гр. в Софийски окръг.

⁴⁵ Изоп. от Сливница, а Шалкали е турско име на същия град.

⁴⁶ Вер. Батулийската река, която се влива в Искър, а не в Мали Искър.

⁴⁷ Българското име на София е Средец, а Триадица е засвидетелствувано през XI в.

⁴⁸ А. Буе греша. Базиликата Св. София е от раннохристиянските храмове, които се строели въвн от крепостните стени, за да може да се допускат в тях „варварите“, проявили склонност към християнството, без да се рискува сигурността на поселението от римските граждани. И през периода на османското владичество Св. София е била в самата покрайнина на града.

⁴⁹ Княжево, кв. на София.

⁵⁰ Изоп. от Бояна, кв. на София.

⁵¹ Изоп. от Дикилиташ, вж. Побит камък.

⁵² Турското име на Траянови врата.

⁵³ А. Буе не е осведомен тук — тези места не са влизали в краткотрайното царство на Ст. Душан. Съмнително е дали той е владял и Ниш, спадаш към Видинското царство на Шишмановци.

⁵⁴ Напоследък науката все повече се насочва към становището, че това място е било в Златишката планина: Ст. Недев. За похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1443 г. Военноисторически сборник, 1972, с. 130; Хр. Коларов. Къде през 1443 г. е проведена Златишката

- битка? Трудове на ВТУКМ, Ф-т история, IX, 2, 1971—1972, с. 27—39.
- ⁵⁵ Изчезнало селище или изоп. от Мало Конаре, Пазарджишки окръг.
- ⁵⁶ Неуточнено селище в Пазарджишко.
- ⁵⁷ Изоп. от Цаланица, Пловдивски окръг.
- ⁵⁸ Изоп. от Карлък, дн. Баташка пл., вр. Снежните в Зап. Родопи.
- ⁵⁹ Изоп. от Кушалар, вж. Комунига.
- ⁶⁰ Турското име на югозап. верига от Родопите — Дъбраш.
- ⁶¹ А. Буе погрешно свързва Карлъдере с Карлово, поради което поставя този град при Марица.
- ⁶² Изоп. от с. Айдиново, дн. Исперихово, Пазарджишки окръг.
- ⁶³ А. Буе грешни — българското име на града е било Пловдив.
- ⁶⁴ Античният център на Филипопол бе разкрит в последно време заедно с агората, арената, театъра, акведукта, крепостните стени, множество улици и пр.
- ⁶⁵ Р. Чая.
- ⁶⁶ Това е Дурат-ени махле, дн. Строево, Пловдивски окръг.
- ⁶⁷ А. Буе смесва двете села: Каяджик (дн. кв. Раковски на гр. Димитровград) и Каяли, дн. с. Филево, Хасковски окръг.
- ⁶⁸ Р. Добрич.
- ⁶⁹ Харманлийска река.
- ⁷⁰ Изоп. до неузнаваемост или изчезнало село в Хасковски окръг. Възможно е да се отнася до Тромезан, дн. с. Брегово.
- ⁷¹ Изоп. от Сичево, село в Нишко, СФРЮ.
- ⁷² Изоп. от Спай, село в Белопаланечко.
- ⁷³ А. Буе назовава с това име Осоговската планина и Власина.
- ⁷⁴ По-вероятно — изоп. от обл. Метохия.
- ⁷⁴ Нишкото въстание от 1841 г. За него вж. *Ст. Романски*. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г., СБНУ, 24, с. 79—195; *Б. Цветкова*. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, XIII, 1967, с. 270—285; Същ а т а. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. ИДА, 14, 1968, с. 220—239.
- ⁷⁵ Изоп. от гр. Власотини в Моравско, СФРЮ.
- ⁷⁶ Турска леска, дърво, което рядко се среща из нашите планини. Да не се смесва с „цариградска леска“.
- ⁷⁶ а Чемерика — отровно тревисто растение. У нас се среща в два вида.
- ⁷⁷ Омап, от сем. сложнокветни. У нас се срещат около 15 вида.
- ⁷⁷ Изоп. от Обрадовци, голяма София.
- ⁷⁸ Изоп. от Новоселци, дн. гр. Елин Пелин.
- ⁷⁹ Вер. изоп. от Чурек, с. в Соф. окръг.
- ⁷⁹ а Султан Селим III (1789—1808).
- ⁸⁰ Изоп. от с. Стъргел, Соф. окръг.
- ⁸¹ Жълта мъртва коприва (сем. устнокветни). Среща се из горите на цялата страна.
- ⁸² Изоп. от Лопян, Лопянска река.
- ⁸³ Ман. Св. Архангели, на левия бряг на р. Искър срещу гр. Роман.
- ⁸⁴ Вер. изоп. от с. Угърчин, град в Ловешки окръг.
- ⁸⁵ Изоп. от Лъжене, дн. с. Антон, Соф. окръг.
- ⁸⁶ Кв. Църквица от гр. Средногорие.
- ⁸⁷ Изоп. от Челопеч.
- ⁸⁸ Изоп. от Коланларе, дн. с. Чавдар, Соф. окръг.
- ⁸⁹ Вер. изоп. от Краево, Софийски окръг.
- ⁹⁰ Изоп. от Врачеш, Софийски окръг.
- ⁹¹ Възм. притокът р. Гурумова.
- ⁹² Изоп. от Бухлар, дн. с. Буховци, Търговишки окръг.
- ⁹³ За Никополската битка вж. Ch. Köhler. die Schlachten von Nikopoli und Warpa. Breslau, 1882.
- ⁹⁴ Изоп. от Хибилий, дн. с. Страхилово, Великотърновски окръг.
- ⁹⁵ Изоп. от с. Полски Сеновец, Великотърновски окръг.
- ⁹⁶ Вер. изоп. от Златарица, Великотърновски окръг.

- ⁹⁶ По време на руско-турската война — 1828—1829.
- ⁹⁷ Изоп. от Хаджи Али, Крушево, дн. Коримвос, Димотишко, Гърция.
- ⁹⁸ Р. Луда река.
- ⁹⁹ За същия затвор споменава и Сейже.
- ^{99a} Буе има пред вид илирите.
- ¹⁰⁰ Изоп. от Салтъкли, с. Валтос, Димотишко, Гърция.
- ¹⁰¹ Бодлив храст, широко разпространен из топлите части на страната. Бълг. име „драка“.
- ¹⁰² Т. е. Сейменли, дн. с. Филактон, район на Суфлион, Гърция.
- ¹⁰³ Изоп. от Калдъркос, с. Порос, район на Суфлион, Турция.
- ¹⁰⁴ Сем. върбинкови, няма българско название. Средиземноморски храст, известен у нас само в един пункт — край морето в едно от заливчетата северно от гр. Мичурин.
- ¹⁰⁵ Изоп. Ахъркьой или Ахирохор, дн. Неа Виси, Димотишко, Гърция.
- ¹⁰⁶ Немски учен и лекар, пропътувал през България на път за Брусa през 1839 г. (Срв. А. Griesebach. Reise durch Rumelien und nach Brusa im Jahre 1839, 2 B. Göttingen, 1841).
- ¹⁰⁷ Изоп. от Кочина, дн. с. Проф. Иширково, Силистренски окръг.
- ¹⁰⁸ Изоп. от Балтаджи еникьой, дн. с. Брадвари, Силистренски окръг.
- ¹⁰⁹ Изоп. от Каралар, с. Черник, дн. квартал от гр. Дулово.
- ¹¹⁰ Изоп. от Чобанюсуф, дн. с. Загориче, Шуменски окръг.
- ¹¹¹ Изоп. от Ериклие, с. Сливак, Шуменски окръг.
- ¹¹² Вер. изоп. от Сюютлю, дн. с. Върбяне, Шуменски окръг.
- ¹¹³ Изоп. от Читак, дн. с. Тича, Сливенски окръг.
- ¹¹⁴ Изоп. от Шарвин, дн. с. Браничево, Шуменски окръг.
- ¹¹⁵ Изоп. от Юнуз абдал, дн. с. Йонково, Разградски окръг.
- ¹¹⁶ Изоп. от Душубак, дн. с. Ясеново, Разградски окръг.
- ¹¹⁷ Изоп. от Соуджак, дн. с. Студенец, Разградски окръг.
- ¹¹⁸ Изоп. от Кобадън, дн. с. Лозница, Разградски окръг.
- ¹¹⁹ Изоп. от Айладан, дн. с. Бистра, Търговишки окръг.
- ¹²⁰ Изоп. от Даутлар, дн. с. Давидово, Търговишки окръг.
- ^{120a} Произхожда вероятно от тропическа Африка. Култивира се рядко у нас (Свиленград). Плодовете и семената му се ядат — подобни са на фасула.
- ¹²¹ Изоп. от гр. Елена.
- ¹²² Изоп. от Хюсенче, дн. с. Осенец, Разградски окръг.
- ¹²³ Изоп. от с. Дреновец, Разградски окръг.
- ¹²⁴ Изоп. от Хасанлар, дн. кв. Гецово от гр. Разград.
- ¹²⁵ Т. е. Ютюклере, дн. с. Гороцвет, Разградски окръг.
- ¹²⁶ Изоп. от Боакесен, дн. с. Пресян, Търговишки окръг.
- ¹²⁷ Изоп. вер. от Каракютук, дн. с. Пънчево, Бургаски окръг.
- ¹²⁸ Изоп. от Афтане, с. Недялско, Ямболски окръг.
- ¹²⁹ Изоп. от Кълново, Шуменски окръг.
- ¹³⁰ Вер. колиби от с. Читрък, Шуменски окръг, изселено към 1907 г.
- ¹³¹ Вер. изоп. от Реджебмахле, дн. с. Арковна, Варненски окръг.
- ¹³² Изчезнало село в землището на с. Лопушна, Варненски окръг.
- ¹³³ Изоп. от Лопушна, с. във Варненски окръг.
- ¹³⁴ Изоп. от Текенлик, дн. с. Трънак, Бургаски окръг.
- ¹³⁵ Изоп. от Боялар, дн. с. Вишна, Бургаски окръг.
- ¹³⁶ Изоп. от Дъскотина, с. в Бургаски окръг.
- ¹³⁷ Изоп. от Каяли, дн. гр. Камено, Бургаски окръг.
- ¹³⁸ Под това име на фр. се обозначават два рода растения — *Ferula* и *Ferulago*, които в миналото се схващали като един род. Отнасят се към сем. сенникоцветни — *Umbelliferae*. Родът *Ferulago* има бълг. название — змянка.
- ¹³⁹ Вер. с. Пънчево, Бургаски окръг.
- ¹⁴⁰ Изоп. Ериклер, с. в Лозенградско, Турция.
- ¹⁴¹ Тук не е едноименното село в Бургаски окръг, а с. в Югоизточна Тракия, Турция.
- ¹⁴² Изоп. от Кофчас, гр. в Югоизточна Тракия, Турция.
- ¹⁴³ Изоп. от Яна, с. във Визенско, Турция.
- ¹⁴⁴ Изоп. от Турукбей, с. в Люлебургаско.

- 145 Изоп. от Синакъл, с. в Люлебургаско.
- 146 Изоп. от Чакалий, с. във Визенско, Турция.
- 147 Изоп. от Кавалджи, с. във Визенско.
- 148 Вер. Къшлите при с. Карликъой, района на Чорлу, Турция.
- 149 Укрепително съоръжение, издигнато от византийския император Анастасий (491—518) за отбрана на столицата от нападенията на прабългарите. Простира се през шийката на Цариградския п-ов от с. Белград на Деркоското езеро от Черноморския бряг до гр. Силврия на Мраморно море.
- 150 Изоп. от Деркос (Теркоз), гр. и езеро в Югоизточна Тракия, Турция.
- 151 Изоп. от Исакча, гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния.
- 152 Фъндъкли, дн. с. Шкорпиловци, Варненски окръг.
- 153 Изчезнало село или приета от местното население по-стара форма на името на с. Дервиш мюсюм, дн. Детелина, Варненски окръг.
- 154 Вер. Старата река, ляв приток на Марица.
- 155 Турското име на р. Пясъчник.
- 156 Изоп. име на р. Стряма, Гьопса. Последното е трансформация на Копсис — административна единица (хора) през Втората българска държава, чиего средище — крепост със същото име, не е локализирана. Вер. тя е била разположена по горното или средното течение на Струма. Предполага се, че е била при с. Хр. Даново, гр. Сопот и др. (Вж. П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. Избрани произведения. I, С., 1973, с. 314—317.)
- 157 Изоп. от Али Пашиново, с. Свобода, Пловдивски окръг.
- 158 Изоп. от Саслидере, р. Сазлийка.
- 159 Изоп. от Демирджикъой, дн. с. Милково, Пловдивски окръг.
- 160 М. в землището на с. Поибрене, Пазарджишки окръг.
- 161 Вер. Овчеларе, дн. с. Климент, Пловдивски окръг.
- 162 Вер. с. Ръжево и Ръжево Конаре, Пловдивски окръг.
- 163 Вер. с. Даробас (Доробас), изселено към 1887 г.
- 164 Отнася се до с. Подслоп, Старозагорски окръг.
- 165 Изопачено до неузнаваемост име на село.
- 166 *Galega officinalis* — среща се по влажните места из цялата страна. Сем. бобови — Papilionaceae.
- 167 С. Аврамов, Сливенски окръг.
- 168 Изоп. от с. Бозданлии, Сливенски окръг.
- 169 Изоп. от Хамзорен, с. Безмер, Ямболски окръг.
- 170 Изоп. от Якъой, с. Николаево, Сливенски окръг.
- 171 Югоизточно от Айтос, изселено след Освобождението в земл. на дн. с. Мирюлюбово, Бургаски окръг.
- 172 Дн. с. Банево, Бургаски окръг.
- 173 Мармара Ереглиси, Турция.
- 174 Изоп. до неузнаваемост, село в Турция.
- 175 Изоп. от Алич къой село в Малгарско, Турция.
- 176 Изоп. от Армаганово, дн. с. Бузовград, Старозагорски окръг.
- 177 Изоп. от Хамзалари, дн. с. Борилово, Старозагорски окръг.
- 178 Минерални бани с развалините на гр. Траянопол, дн. Терма Лутра, Александрополско, Беломорска Тракия, Гърция.
- 179 Изоп. от Шахинлер, дн. с. Антия, Александрополско.
- 180 Изоп. от Перитор, на брега на залива Вистонада, Гърция.
- 181 Изоп. от Пърнардаг, или Кушиница пл., дн. Пангеон.
- 182 Развалини на античния Амфиол.
- 183 Р. Серовица.
- 184 Монасите в този манастир — „Св. Иван Предтеча“ (Продром) са били предимно българи до 1913 г.
- 185 От Клисели, дн. с. Профитис, Лъгадинско, Югоизточна Македония, Гърция.
- 186 Изоп. от Бешик, дн. Волве.
- 187 Изоп. от Кампания. Не е селище, а област по долините течения на р. Бистрица (Халиакмон) и Колудей (дн. Лудияс) и десния бряг на Вардар, дн. преим. на Ематия.
- 188 Изоп. от Кялкис (Кукуш).

- 189 Изоп. от Либахово, дн. Фикира, Гърция.
- 190 Гръцка форма на Извор, дн. Стратоники в Халкидическия п-ов, Гърция.
- 191 Изоп. от Леригово, дн. Арнея в Халкидическия п-ов, Гърция.
- 192 Изоп. от Каламария, обл. в Халкидическия п-ов.
- 193 А. Буе не е осведомен добре. Във Воден никога не е имало сърби.
- 194 Сенгеловска пл., дн. гранична пл., нар. Славянка и Цингели.
- 195 Изоп. от Зърнево, дн. Като Неврокопион, Гърция.
- 196 Изоп. от Палас, дн. гр. Рудозем.
- 197 Изоп. от с. Неродилъе (Урушевацко), от Неродимка.
- 198 А. Буе има пред вид сръбския крал Ст. Урош III (1321—1331). (Вж. К. Јиречек. Историја срба. Београд, 1922, с. 269—270.)
- 199 Изоп. от Люботрън, най-високият връх (2510 м.) на Шар пл.
- 200 Росен.
- 201 От рода „Дигиталес“, бесен бурен, напръстник — у нас се среща в диво състояние четири вида. Диг. пурпуреа се е отглеждала из градините като цвете за украса, а диг. лутеа не се среща у нас. Вероятно е погрешно определено от ботаника — спътник на А. Буе.
- 202 Скопска Черна гора.
- 203 Изоп. от Хасанбегово, с. в Скопско, Македония, СФРЮ.
- 204 Тук Скопие. Българският феодал на Просек е Стрез. (Вж. П. Мутафчиев. Владетелите на Просек. Избр. произв. I, 1973, с. 227 и сл.)
- 205 Бълг. название — „зърнени“.
- 206 Главнокомандуващ австрийските войски през войната 1683—1699 г. Австрийски войски проникват дълбоко в Македония, където българите организират през 1689 г. голямо въстание начело с Карпош.
- 207 Изоп. от р. Пчиня.
- 208 Изоп. от Плачковица пл.
- 209 Сенгеловска пл.
- 210 Античното селище при Дойран, слав. Поленин, се нарича Таурезиана.
- 211 Т. е. Чинар Фурнус, дн. с. Цинафорон, Солунско, Гърция.
- 212 Изоп. от с. Градско при устието на Черна.
- 213 Изоп. от Кумщница, дн. Лафохори, Берско, Гърция.
- 214 Тиквеш е име на област с главни селища Кавадарци и Неготино.
- 215 Античен град в местността Пустоградско при Градско. А. Буе погрешно го идентифицира с Демиркапу, където е бил Просек.
- 216 Това е манастирът „Св. Иван Предтеча“ (Продром).
- 217 Беласица пл.
- 218 Изоп. от Савяк, дн. Вамвакофитон, Валовишко (Сидерокастренско). Югоизт. Македония, Гърция.
- 219 Изоп. от Алиботуш пл., дн. заедно със Сенгеловската — Славянка пл.
- 220 Лисе, Елис — тур., дн. Охирон, Драмско, Югоизт. Македония, Гърция.
- 221 Изоп. от Либахово, дн. с. Фикира, Гюмендженско, Южна Македония, Гърция.
- 222 Изоп. от р. Лебница.
- 223 Малешевска пл., която обгражда от изток областта Малешево за разлика от Плачковица — зап. граница. Х. Киперт и А. Буе сливат двете планини в една.
- 224 Изоп. от Кресна.
- 225 Киперт се води по античните географи, които назовавали Орбелос комплекс от планини — Рила, Пирин, Беласица, Огражден, Плачковица, Власина и Осоговска пл.
- 226 Цирополис — антична крепост при с. Господинци, Благоевградски окръг.
- 227 Изоп. от Градево, с. в Благоевградски окръг, по чието име р. се нарича Градевска.
- 228 Това са потоци, извиращи от Власина пл.
- 229 Т. е. с. Бобошево, Кюстендилски окр., което в същност е разположено по на север, югозап. от вливането на р. Джерман в Струма.
- 230 Р. Джерман.

- 231 С. Жедна, Пернишки окръг.
- 232 С. Касилак, Пернишки окръг.
- 233 Вр. Видин, 1487 м.
- 234 В същност Конска р., наречена тук по името на с. Гърло в Брезнишко, Пернишки окръг.
- 235 Изоп. от с. Горни и Долни Романци, Пернишки окръг.
- 236 По името на с. Красава, в същност с. Секирица, десен приток на Ерма.
- 237 Изоп. от с. Невля, Пиротски окр., СФРЮ.
- 238 С. Желюша, Царибродско (Димитровградско), СФРЮ.
- 239 Вер. ман. „Св. Богородица“, югоизт. от Суково.
- 240 Става дума за българските селски въстания в 1835—1837 г. (История на България, I, С., 1954, с. 368 сл.).
- 241 Коритнишка р., ляв приток на р. Нишава.
- 242 В същност Свърлишка пл.
- 243 Нишка баня, до гр. Ниш, СФРЮ.
- 244 По името на с. Кутина, Нишко.
- 245 А. Буе дава името, както му е съобщено от придружвача му — сръбн. Това са наричаните тогава Горни и Долни Матеевци, дн. Матиевац, Нишко, СФРЮ.
- 246 Това е Киле-куле — пирамида с черепи на участници в сръбското националосвободителното движение от нач. на XIX в. (срв. тук описанието на Ламартин).
- 247 Махала от с. Опила, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
- 248 Вер. Осоговска пл.
- 249 Тук Сарпаки е Голяма река, приток на Пчиня, дадена по сръбски, според сръбски информатор-придружител на А. Буе.
- 250 Посърбено от придружителя име на вр. Вуковец.
- 251 Изоп. от р. Брегалница.
- 252 Тя се образува от Осоговска пл. и Власина.
- 253 За хайдутството вж. Б. Цветкова. Хайдутството в българските земи през 15—18 в. С., 1971.
- 254 Манастирът „Св. Гаврил Лесновски“.
- 255 С. Близанци, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
- 256 Това е р. Злетовска.
- 257 Изоп. от с. Уярци, Кочанско, СР Македония, СФРЮ.
- 258 Водители на гръцкото въстание — 1821—1829 г.
- 259 Изоп. от с. Леполелци, Кочанско, СР Македония, СФРЮ.
- 260 Изоп. от с. Жегленци, Кочанско, СР Македония, СФРЮ. А. Буе смесва Жижнанци с Жиуновице. Между Жегленци и Улярци е с. Чешиновци.
- 261 Посърбена форма на с. Карбинци, Щипско, Македония, предадена в сръбски изговор от придружителя-сърбин на А. Буе.
- 262 Изоп. от Таранци, с. в Щипско, СР Македония, СФРЮ.
- 263 Изоп. от Горни Балван, Щипско, СР Македония, СФРЮ.
- 264 Античният Астибос и старобългарски Щип.
- 265 В същност р. Хотица.
- 266 Т. е. „седнете!“ (тур.).
- 267 Изоп. от с. Драгово, Щипско, СР Македония, СФРЮ.
- 268 Вер. от тур. дума „сърт“, възвишение.
- 269 Изоп. от Хаджи Реджепли, с. в Щипско, СР Македония, СФРЮ.
- 270 Вер. Нидже и Кожух пл.
- 271 Съотв. с. Марена и Глишик, Тиквеш, СР Македония, СФРЮ.
- 272 Вер. вр. от Селечка пл.
- 273 Изоп. от Трояци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 274 Проход, вер. изоп. от с. Плетвар, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 275 Изоп. вер. от с. Беловодица, Прилепско, СФРЮ.
- 276 Посърбена форма от придружителя на А. Буе за с. Ореховец, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 277 Изоп. от Леница, Прилепско, Македония, СФРЮ.
- 278 Изоп. от с. Кърстец, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

- 279 Изоп. от Доленци, Битолско, СР Македония, СФРЮ.
- 280 Син на сръбския феодален владетел Вълкашин, наследил го след гибелта му в Чирменската битка (1371 г.). Станал васал на турците, той погива в битката при Ровине (1395 г.) — вж. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, Варна, 1979, с. 81—82.
- 281 Изоп. от Лагово, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 282 Изоп. от Шавица, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 283 Изоп. от с. М. Руфци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 284 Изоп. от Клепач, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 285 Изоп. от Канатларци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 286 Изоп. от с. Могила, Битолско, СР Македония, СФРЮ.
- 287 В същност името произлиза от обител, прев. с тур. Манастир.
- 288 По заповед на султан Махмуд II, за да се смаже сепаратизмът на Шкодренския пашалък, великият везир Решид паша свикал южноалбанските феодали в Битоля под предлог да им раздаде заплати за военна служба. На парада бил открит огън срещу тях и 500 албански феодали били избити (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова. Краткая история Албании, с. 73).
- 289 Изоп. от Преспа.
- 290 Изоп. от с. Братиндол, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
- 291 Изоп. от с. Доленци, Битолско, СР Македония, СФРЮ.
- 292 Изоп. от Търново и Магарево, села в Битолско, СР Македония, СФРЮ.
- 293 Изоп. от с. Цапари, Битолско, СР Македония, СФРЮ.
- 294 В същност с. Поян.
- 294а Манастирът „Св. Наум“, основан от българския книжовник Наум, ученик на Кирил и Методий.
- 295 Изоп. от с. Велестово, Охридско.
- 296 Изоп. от Мешевица, Охридско.
- 297 Изоп. от Требенище, Охридско.
- 297а Австрийски учен, автор на труда *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch opographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priseren, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida... Mit einer Vorrede von Dr. Paul Joseph Schafarik. Prag, der J. G. Calve schen Buchhandlung, 1844. XII, 2 f., 103 p., 1 Karte.*
- 298 Изоп. от Падалища, с. в Горни Полог, Гостиварско, СР Македония, СФРЮ.
- 299 Посърбено от Буковик, пл. между Гостивар и Кичево, СР Македония, СФРЮ.
- 300 Изоп. от алб. име Ялувеш на Рудока пл.
- 301 Изоп. от Кюкьси.
- 302 Т. е. освободителните борби начело със Скендербей продължили от 1443—1468 г.
- 303 На алб. Модрики.
- 304 Това е биографът от XVI в. на Скендербей. Срв. M. Barletius *Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum principis. Roma (1508—1510).*
- 305 Дн. Томори.
- 306 Изоп. от Злокукяни, Битолско.
- 307 Изоп. от Жабяни, Битолско.
- 308 Изоп. от Канино, Битолско.
- 309 Изоп. от Лажец, Битолско.
- 310 Горна и Долна — извор на Долно и Горно Клешино, дн. Ано и Като Клине, села в Леринско, Южна Македония, Гърция.
- 311 Изоп. от Нерезка пл., сега Вернон.
- 312 Изоп. от Вяч. пл.
- 313 Или Леко. Смесват се две села — Влака и Лагино, Леринско, дн. Триандафила, Флорински окр., Югозап. Македония, Гърция.

- ³¹⁴ Изоп. от Вишени, преим. Висиня, с. в Пополе, Костурско, Югозап. Македония, Гърция.
- ³¹⁵ Храст от сем. бобови, на бълг. „плюскач“.
- ³¹⁶ Непознато название, вер. *cerclis siliquastrum* — див рожков, среща се в Шуменско, Преславско, Варненско, Поморие, Айтос, Старозагорско и по пловдивските телета.
- ³¹⁷ У нас този вид не се среща, тук е пос. погрешно. Познат е а. *balsanicus*, бълг. „страшник“ — тук-там в Сев. и Югозап. България. Рядко в Бургаско и Ст.-загорско се среща втори вид — а. *hirsutus*, който, е с бодливи листа. Най-вер. тук се касае до а. *balsanicus*.
- ³¹⁸ Изоп. от Тиволица (Тиволишча), с. в Пополе, Костурско.
- ³¹⁹ Изоп. от с. Дупяк, преим. Диспилнон, с. в Несрам, Костурско.
- ³²⁰ Изоп. от с. Кърпени (Кръмпени), с. в Несрам, Костурско.
- ³²¹ Изоп. от с. Кондорово, или Кондороби, с. в Пополе, Костурско.
- ³²² Изоп. от Личища, преим. Поликариос, с. в Пополе, Костурско.
- ³²³ Изоп. от Горенци, преим. Корисос, с. в Пополе, Костурско.
- ³²⁴ Изоп. от Куманичево, преим. Литя, с. в Пополе, Костурско.
- ³²⁵ Влахо Қлисура, или Қлисура, Костурско.
- ³²⁶ Изоп. от с. Бъмбоки, преим. на Макрохори, с. в Пополе, Костурско.
- ³²⁷ Св. Врача (Анагири) при с. Бобища.
- ³²⁸ Пренася се върху албанците името на илир. племе дасарети, по което са наречени и езерата Охридско, Преспанско, Малик и др.
- ³²⁹ Изоп. от Конуй, преим. на Елос, с. в Кайларско (Птолемаис, Югозап. Македония, Гърция).
- ³³⁰ Изоп. от с. Дебрец, преим. на Анарахи, Кайларско.
- ³³¹ Снежник, преим. на Аскион пл.
- ³³² В същност с. Баница, преим. на Вевн, с. в Леринско, Югозап. Македония, Гърция.
- ³³³ Изоп. от Налбанткьой (Биралци), преим. на Пердика, с. в Кайларско.
- ³³⁴ Изоп. от Чалджилари (Чалджијево), преим. Филотас, Кайларско.
- ³³⁵ Изоп. от Върбени (Екшису), преим. на Итя, с. в Кайларско.
- ³³⁶ Планинска област на Мъгленско, Югозап. Македония. Под планини Караджови трябва да се разбират пл. Нидже (Кожух, преим. на Ворас Орос), Буле и Мориовска пл.
- ³³⁷ Дн. Мавровуннон, Гърция.
- ³³⁸ Дурла, с. Турла пл. и Докса пл. (Негушко) образуват дн. пл. Вермион.
- ³³⁹ Моглена не е Воден, а средновековният бълг. град Мъглен по р. Мъгленница, чиято долина носи същото име.
- ³⁴⁰ Тези гробници бяха открити от англ. прансторик Н. Хямдън при с. Вергина на р. Бистрица и разкопани от гръцки археолози.
- ³⁴¹ Р. Вода, Воденка, Колудей, преим. Водас.
- ³⁴² Еспри-Мари Кузинери, френски дипломат и пътешественик. За него вж. Френски пътители за Балканите, XV—XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова, С., 1975, с. 358—394.
- ³⁴³ Изоп. от Колудей, с. във Воденско (Едеско), Югозап. Македония, Гърция.
- ³⁴⁴ Изоп. от Сараково, преим. Валтохори, Солунско.
- ³⁴⁵ Вер. раст. *Salicornia*, вид от рода *S. Eurograea*, който се среща по влажните солени почви по крайбрежието в Никополско. Книжовното име е „стъкленка“.
- ³⁴⁶ Лобода.
- ³⁴⁷ От Текелиево, преим. Синдос, Солунско, Гърция.
- ³⁴⁸ Миредити.
- ³⁴⁹ Изоп. от Чангърли, дн. Звъничево, Пазарджишки окръг.
- ³⁵⁰ Изоп. от Урджулар. Заедно с Еникашлин образува в 1902 г. с. Лозен, Пазарджишки окръг.
- ³⁵¹ Храст от сем. бобови, на бълг. „плюскач“.
- ³⁵² Гр. Долна Баня, Софийски окръг.
- ³⁵³ Изоп. от Кабаали, дн. с. Бодрово, Ихтиманско.

- 354 Махала от Мала Църква или Бели Искър, Софийски окръг.
- 355 Изоп. от с. Шипочан, Софийски окръг.
- 356 Изоп. от Махала, дн. с. Марица, Софийски окръг.
- 357 Изоп. от гр. Банско.
- 358 Изоп. вер. от Мали Върбовник, дн. Кюстендилски окръг.
- 359 При с. Долна Козница, Кюстендилски окръг.
- 360 Изоп. от Четирци, с. в Кюстендилски окръг.
- 361 Изоп. от с. Скриняно, Кюстендилски окръг.
- 362 Изоп. от Девебаир, дн. Велбъжд на проход при Кюстендил.
- 363 Изоп. от Живалево или Шлегово, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
- 364 Изоп. от Жеглигово, старобълг. крепост, пазеща прохода от доли-
ната на Вардар към българска Морава.
- 365 Изоп. от Арачинново, Скопско, СР Македония, СФРЮ.
- 366 Изоп. от с. Хасанбегово, Скопско.
- 367 Изоп. от р. Треска.
- 368 Изоп. от Каршиака, т. е. „квартал отвъд реката“.
- 369 Изоп. от Груйчин (Групшин), с. в Тетовско, СР Македония, СФРЮ.
- 370 Касае се за труда на Johann Georg von Hahn. Albanesische Studien. Jena, 1854, 807 p.
- 371 Буе греша: Иван Владимир, княз на Черногорските области Зета, Дукля и Требине, бил зет на Самуил (бълг. цар от 997 до 1014 г.); бил женен за дъщеря му Косара и станал негов васал след завземането през 998 г. на княжеството му. Явно е, че и тук „гръцки манастир“ означава източно-православен, което важи и за по-нататъшни упоменавания.
- 372 Вер. руският славист Виктор Иванович Григорович (1815—1876) пъ-тешествувал из балканските земи през 1844—1847 г. и издал „Очерк путе-шествия по Европейской Турции. Казан, 1848“. Направил много цен-ни езикови проучвания, открил стари ръкописи и други писмени паметници.
- 373 Касае се вер. за помохамеданчено местно население.
- 374 Вер. Дору, изоп. от р. Доскоре в Южен Епир.
- 375 Незасвидетелствувано дотогава бълг. име Буренос, в Южна Маке-дония (дн. в Гърция), преим. на Вернон.
- 376 Изоп. от Караазмак.
- 377 Изоп. от Арапли, дн. с. Лаханокипос, Солунско.
- 378 В ориг. Чериче вм. Цериче — турски изговор на с. Царцена, в Те-салия — Гърция.
- 379 Изоп. от Богацко, дн. с. Вогацикон, Костурско, в Южна Македония, Гърция.
- 380 Изчезнало тур. с. в Сятишко.
- 381 С. Дупяк, дн. с. Диспилион, Костурско, Южна Македония, Гърция.
- 382 Изоп. от Нерезка, дн. преим. Вернон.
- 383 Изоп. от Хрупища, дн. гр. Аргос Орестикон в Южна Македония, Гърция.
- 384 В същност Корча.
- 385 Това е Вич планина.
- 386 Буе погрешно нарича р. Бистрица Билища, която в същност е де-сен неин приток.
- 387 В същност обл. Колоня, в Южна Албания.
- 388 Правилното е Сбог — пл. на севзап. от Грамос; двете разделят най-горните течения на Осум и Деволи; в подножието е с. Пепелас (Пепелаш).
- 389 Правилно е Пляса.
- 390 Т. е. Цангон.
- 391 Вер. има пред вид труда на William Martin Leake, Travels in Northern Greece. V. I—IV. London, J. Rodwell, 1835.
- 392 Суха гора — пл. между Голямото и Малкото Преспанско езеро.
- 393 Буе предава различно името на масива.
- 394 При с. Звезда се намирала старобълг. крепост Девоп, център на ко-митат. Вж. П. Коледаров, Местонахождението на града и областта Девоп. Paleobulgaria, кн. 4, 1981.
- 395 Воден габър — *Ostrya carpinifolia*.
- 396 В същност Блаца.

³⁹⁷ Вж. бел. 294 а.

³⁹⁸ Изоп. името на Галичица планина.

³⁹⁹ Баба пл. в Зап. Македония.

⁴⁰⁰ Изоп. от Поградец, гр. в Албания.

⁴⁰¹ Изоп. от Тарпезица (Тарпейца), с. в Охридско.

⁴⁰² В същност думата на алб. започва с *di*, с който звук не е съвсем точно предаден тук.

⁴⁰³ Под древното име Лихнида (Лихнидос) селището се споменава още в IV в. пр. н. е. След завладяването на северозточната част на Б-я от византийците в Охрид се премества столицата на бълг. държава (972 до 1014 г.).

⁴⁰⁴ *Colutea arboresce* — плюскач. Среща се в топлиите части на страната. *Evonymus latifolia* — чашкодрян, храст от сем. Чашкодрянови.

⁴⁰⁵ Името на тази охридска махала се свързва с написването на известния Болонски псалтир, среднобълг. ръкопис от кр. на XII или нач. на XIII в., който сега се съхранява в Университетската библиотека в Болоня, Италия. Написан на кирилица, но е препис от глаголически оригинал. В една приписка (л. 126 а) е посочено, че преписвачите Йосиф и Тихота са писали „в града Охрид, в селото, наречено Равне (дн. с. Рамне), при българския цар Асен“. Ръкописът е интересен от езиково, литературно и палеографско гледище; и особено ценен с богатите си илюстрации-заглавки и заставки в зверинен стил (срв. Ив. Дуйчев, Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII в. . . С., 1969; също В. Н. Щелкин. Болонская псалтырь. СП, 1906).

⁴⁰⁶ Буе неколкократно подчертава, че българските ниви и градини се отличават веднага по своята по-добра обработка и по положените за тях по-големи грижи.

⁴⁰⁷ Вероятно неправилно предадена фонетично тур. дума „ахър“ (яхър) — конюшня, ясла, обор.

⁴⁰⁸ Вероятно се касае не за гръцка, а за източноправославна — в случая за българската Охридска архиепископия — пряко продължение на Българската патриаршия след падането на Б-я под визант. власт (1018 г.); по време на визант. иго е била подложена на ромеизация. След възстановяване на Търновската патриаршия в 1235 г. и на Ипекската архиепископия, диоцезът на Охридската е доста намален. По време на османското иго тя успява да съхрани българската писменост и да поддържа народността дух. В 1767 г. тя е закрыта от турското правителство поради връзките ѝ с Русия, а епархиите са подчинени на Цариградската патриаршия (срв. и Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. . . С., 1942).

⁴⁰⁹ Това посочване на Буе не се покрива със сведенията в етническите карти, съставени също от чужденци след А. Буе; в тях не се посочва такава етническо малцинство в този край.

⁴¹⁰ Вм. Сътеска — авторът не е могъл да предаде точно звукът „ъ“.

⁴¹¹ Изоп. от Горенци, с. в Охридско.

⁴¹² Село Ърбино, Охридско.

⁴¹³ Изоп. от Бърджани, с. в Кичевско.

⁴¹⁴ Вм. Треска.

⁴¹⁵ В нач. на м. септември.

⁴¹⁶ Изоп. от Треболъе, с. в Горно Порече, Кичевско.

⁴¹⁷ Дърво, близко до нашия явор.

⁴¹⁸ Вер. изоп. от Ялувеш — алб. име на пл. Рудока.

⁴¹⁹ Касае се вероятно за Никлас Юришич, който заедно с Йозеф фон Ламберг били изпратени като посланици на австрийския император Фердинанд I през 1530 г. със специална мисия при султан Сюлейман в Цариград. Към двамата посланици бил причислен като преводач и секретар Бенедикт Курипешич, който записал в дневник събраните впечатления от пътуването по балканските земи (вж. *Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Bot-schaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530.. Innsbruck, 1610. 83 S.* — това е късно из-

дание; първото е обнародвано във Виена през 1531 г. Вж. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в., С., 1979, с. 134—153.

⁴²⁰ Изоп. от Здуне, с. в Горни Полог, което се намира наляво от Гостивар.

⁴²¹ Изоп. от Врапчища, с. в Горни Полог, Гостиварско.

⁴²² Изоп. от Таймища, с. в Горни Полог.

⁴²³ Изоп. от Пирог (Пирок), с. в Долни Полог.

⁴²⁴ Изоп. от Жяровляне, с. в Долни Полог.

⁴²⁵ В същност Челопек — предпланина на Суха гора, над с. Челопеки в Долни Полог.

⁴²⁶ Вер. с. Палчища (Горно и Долно) в Долни Полог, СР Македония, СФРЮ.

⁴²⁷ Изоп. от Просека, или Посача, с. в Сокобанско.

⁴²⁸ Велики (Големи) Тимок или Търговишки Тимок.

⁴²⁹ Мали Тимок или Свърлишки.

⁴³⁰ Изоп. от Равно Буче, с. в подножието на върха и прохода св. Никола.

⁴³¹ Дадените препоръки звучат съвсем наивно и неубедително, особено след като самият Бус изтъква неколккратно, че изостаналостта и подчертаният турски консерватизъм и деспотизъм се определят в най-голяма степен от верския фанатизъм.

ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ

Както казва сам авторът в предговора към своя труд, първият том е посветен на географията, геологията, естествената история и метеорологията. В първата глава на книгата, най-обширната (218 с.), той разглежда общата география на Европейска Турция. Материята е разделена на 13 параграфа по географски области. Втората глава (10 параграфа, 188 с.) дава подробни сведения за геологическия строеж на балканските земи, а един параграф е посветен специално на минералните извори. В III гл. се разглежда (в 68 с.) флората по вегетационни области и по видове растения. В таблица от 32 с. са изброени всички видове растения, които авторът е видял. Четвъртата глава (32 с., 7 параграфа) е посветена на фауната. В нея се дават по видове срещаните животни. Последната, V гл. от 23 с., дава сведения за метеорологическите условия в различните области, температурата на някои извори и средната температура за някои области, с което приключва I том.

ПРЕДГОВОР

От всички европейски страни Турция е единствената, за която все още имаме само много непълни или погрешни сведения. Малцината пътешественици,¹ които са се решили да я посетят, най-често я представят в не твърде благоприятна светлина, за да имат много последователи. Повечето от тях, като не познават различните езици и обичаи на Турция, не са могли да премахнат у европейската публика погрешната представа, че в този красив край владее само безредие и изобилствуват банди от разбойници и убийци. Читателят ще научи до какви политически и търговски тънкости се е прибягвало, за да се попречи на истината да блесне, и да се държат в незнание по този въпрос дори и цивилизованите народи, които граничат с Турция.

Без да искам по никакъв начин да отричам анархията, която от един век насам придружава политическите безредици в Турция, надявам се, че ще видите от този труд какво трябва да мислите за преднамерените преувеличения на османските врагове, както и за прекалените възхвали на туркофилите.

Тъй като нашите любими проучвания бяха насочени главно

към Източна и Южна Европа, Турция отдавна събуди интереса ни и ние дори събрахме още през 1828 г. някои бележки по този въпрос*.

Поради това, че географията и естествената история на Морей и на една голяма част от континентална Гърция са познати, оставаше да се изследват областите между тази страна и австрийските държави.² Очаквахме само благоприятния момент, за да се заемем с тази работа, която ни се виждаше както полезна, така и интересна в един момент, когато вниманието на Европа беше насочено към Изтока, и когато съдбата на турската империя зависеше много от точното познаване на населението и на приходите ѝ.

След унищожаването на еничерите³ и главно след злополучния Андринополски договор ние вече гледахме на Турция само като на една обширна област, открита вече за изследванията на естествениците и на учените. Устремихме се нататък с доверие, като имахме и щастието да убедим и други, че подобно начинание е възможно. В резултат на това по-голямата част от първото ни пътуване, през 1836 г., се извърши в неоценимата компания на г. г. Фурну дьо Монталамбер и Викенел, членове на Френското геологическо дружество, на г. Фридрихшал, ботаник от Моравия, и на г. Шваб, зоолог и аптекар от същата страна. Увлечен от Ориента, г. Викенел има любезността да се присъедини отново към нашите изследвания през 1838 г. и щеше да извърши цялото пътуване с нас, ако не беше треската, която го задържа четири месеца в Янина и която още го измъчва.

От друга страна, по искане на нашия отличен приятел г. Жюл Деноайе, г. Хазе има любезността да ни посочи някои от най-интересните съмнителни точки в географията и археологията на Турция, а г. г. професорите от Музея по естествена история благоволиха да ни сметнат годни да подберем различни естественоисторически предмети, които им липсваха. За съжаление ние много малко можахме да изпълним желанията им, но все пак в музея могат да се видят нашите малки сбирки от скали и насекоми.

Съвсем не бяхме измамани в очакването си да видим нещо ново в тази империя; но покрай откритията ни в естествената история направихме толкова много неизвестни наблюдения върху географията, нравите на жителите, занаятите им, търговията им, предразсъдъците им и политическите им идеи, че не можахме да устоим на желанието си да дадем на европейската публика една представа за тях.

Много често сме се запитвали защо един или друг факт не е вече отбелязан в анализите на различните науки и най-често сме откривали причините за това във вродените или обмислени предубеждения на европейците срещу османците и техните поданици. Ако някои пътешественици са показали напоследък аб-

* Вж. *Zeitschrift f. Mineralogie*, 1828, p. 285.

сурдността на известни наши идеи върху турския или гръцкия живот, много други съображения са им убягнали или са известни само на южните славяни.

При заминаването ни за Ориента нашите приятели, дори най-искрените си въобразяваха, че ние само ще повторим едно от онези туристически пътувания, задължителните епизоди на които са Атина, Смирна, Константинопол, Бруса, може би даже Русчук, София и Белград. Нашата цел беше съвсем различна: ние искахме да видим вътрешността на Европейска Турция, най-малките селища, най-дивите ѝ планини. Съвсем нямахме намерение отново да опишем красотите или паметниците на Константинопол, или дори пъстрото му и много често покварено население*. . . мислехме, че ще можем да изучим чрез наблюдения релефа и красотите на турската земя. Искахме да можем да разговаряме сърдечно със сериозния и добър отоманец, както и с духовития албанец, финия грък или хитрия влах; с трудолюбивия българин, както и с войнствения сърбин, грубия босенец или жизнерадостния херцеговец.

Изучаването на езиците на различните тези народи, както и отсъствието на каквото и да било политическо или религиозно предубеждение, ни постави в много по-различни отношения с жителите на Турция, отколкото повечето от пишещите пътешественици, които ни предшествуваха и които неполитично бяха предприемали обиколките си под егидата на някое чуждо посолство.

Този труд, плод на четири години пътешествия и проучвания, е разделен на три части: първата част, почти съвсем нова, е посветена на *географията*, на *геологията*, на *естествената история* и на *метеорологията*. Що се отнася до *географията*, ние с г. Викенел си разменяхме взаимно наблюденията и главно сравнявахме номенклатурата. Този прекрасен спътник се занимаваше специално с топография и покрай общите данни, съдържащи се в нашия труд, ние сме щастливи, че можем да ви препратим за подробностите по голям брой маршрути към мемоарите и картите на нашия приятел. (Вж. Мемоари на Френското геологическо д-во, т. IV.)

Надяваме се по-късно да публикуваме подобен труд върху маршрутите⁴, при които той не ни придружи. Междувременно ние се ласкаем, че данните ни, както и таблиците с височините, разстоянията и местата по главните пътища няма да бъдат безинтересни.

Ще ни упрекнат може би, че не сме използвали повече пътуванията си, за да поставим на здрави основи географията на Турция; помислихме за това, както и други са имали тази идея,

* Вж. *Constantinople illustrée* o. Галибер и Пеле; *Residence in Greece a. Turkey* от г. Ерве, 1837, в 4°; *Neuf années à Constantinople*, от А. Брейе, 1836, 2 т в 8°.

но изпълнението ѝ ни се стори невъзможно без дипломатически постъпки, които биха могли да попречат изобщо на пътуването ни. По същите причини избягвахме всякаква подобна препоръка и се задоволихме с това да търсим благосклонността на турските власти. Ако получавахме тази благосклонност и ако пътуванията ни бяха толкова щастливи, това се дължи на тази особена предвидливост и нейната липса е била спънка за много пътешественици преди нас.

Който би искал да се занимава с географски наблюдения като истински инженер, би могъл да го направи само със специално разрешение на Портата. Ако предположим, че получи такава съгласие, което е много несигурно, ще изпита тук и там още затруднения, а на много места ще има и нужда от добри придружители.

За нашето геологическо описание, следвано винаги от геологическа карта, с удоволствие признаваме, че в по-голямата му част то е само резюме на наблюденията, направени общо и обсъждани на място с г. г. Викенел и Монталамбер.

Втората част на труда ни е статистическа и етнографска. Един том обхваща всички данни за различните жители на Турция, езика им, характерите им, носиите, храната, жилищата им, паметниците, укрепленията, общителността им, нравите и обичаите, както и една статия върху археологията. Друг том съдържа всичко, което се отнася до земеделието, индустрията, различните професии, търговията, корабоплаването по Дунава, различните правителства на страната, армията, правосъдието, полицията, шосетата и мостовете, пощата, турското и християнското духовенство, образованието, медицината и болестите.

Тъй като искаме да бъдем практически полезни, описахме и най-малките подробности на всичко, което се отнася до вътрешния живот на ориенталците, както и онова, което може да интересува географите, пътешествениците и търговците или европейската публика. Погрижихме се също да дадем на петте езика⁵ на Турция чуждите имена на редица употребявани или търговски артикули, като добавихме различните им текущи цени; а в едно приложение сме обединили всички данни, които биха могли да улеснят едно пътуване в Ориента.

Една трета част, историческа и политическа, има за цел да изложи политическото положение на осемте народа⁶ на Турция както помежду им, така и по отношение на Европа. Това изложение е допълнено с един преглед на военното значение на всяка провинция на Турция, с резюмета или исторически откъси за българите, сърбите, бошнаците, черногорците, албанците и главно за неотдаващите събития⁷, станали в Сърбия и Босна.

Ако Гърция и нейното възраждане⁸ събудиха симпатиите на всички благородни сърца както със спомените, свързани с

великите хора на древна Гърция, така и с внезапните изблици на героизъм на техните потомци, нашият труд ще покаже, че Европейска Турция крие и други населения, които със своите високи качества са призвани достойно да влязат в развитието на европейската цивилизация и в баланса на силите. Ние отиваме още по-нататък и мислим, че в сливането на Изтока със Запада последният, след като присади полезните страни на своята цивилизация върху старинните азиатски навици, ще намери в Изтока почти толкова идеи за корекции на своя твърде изкуствен и усложнен живот, колкото промени са предизвикали някога в Европа кръстоносните походи. С оглед на тази политическа полезност ние непрекъснато противопоставяме обичаите и идеите на Ориента на онези, които са на мода у нас.

Твърде дълго време са били подценявани славянските народи, въпреки че са оказали толкова голямо влияние върху сегашния политически и морален облик на Европа. Тъй като са били победени от гръцките народи, германците и франките, започнали са да ги презират, тях и езика им, и са забелязали силата, която им остава, чак когато тя е станала внушителна. Ние мислим, че е крайно време да проследим напредъка на славянската цивилизация и литература, а не да затваряме очи пред нарастващата мощ на тази раса, като не обръщаме внимание на езика ѝ, пречим на неговото разпространение и го изкарваме варварски. Учим турски, персийски, санскритски, китайски, а извън славянските страни има само една катедра по славянски в Лайпциг* и дори в австрийските държави трябва да отидеш чак в Пеща, за да намериш един университетски професор по сръбски. Въпреки това ние имаме претенцията, че решаваме жизнени въпроси за турската империя. Може дори да се каже, че руските класически произведения могат да се намерят по-лесно в Париж, отколкото във Виена в Австрия, където като че ли искат да забравят, че на света има руси.

Затова ние сме се постарали да задълбочим някои страни на това широко проучване, за да дадем една по-точна представа за него на европейските народи. Тъй като пишем за Запада и за центъра на този континент, трябваше да посочим много известни неща за славянството. Следователно те ни налагат да посочим онова, което знаят всички, особено различните трудове на г. Вук Стефанович⁹ и историческите очерци на г. Ранке (вж. изброяването им, т. III. с. 529). Все пак, като ги даваме, ние не сме ги следвали робски: напротив, много често сме представяли нещата, както са ни били посочени правилно или както ние сме ги видели. От друга страна, като става дума за славяните от европейския юг, образованите хора от другите клонове на този народ, повече или по-малко от-

* Създаването на славянската катедра¹⁰ в Париж през време на отпечатването на настоящия труд идва да потвърди идеите ни.

далечени по език, ще могат чрез френския по-добре да опознаят една част от своите братя. Подробностите за тази раса представляват още по-голям интерес, защото старинните обичаи още са се запазили у тях, докато у другите славянски народи те съществуват вече само като традиция.

Ако забележите в този труд, че понякога съобщаваме факти, без да даваме доказателства или да цитираме източници, не забравяйте, че трябва да спазваме известна предпазливост и че за една вулканична земя като Турция не всичко може да се каже открито. Еднакво признателни както на османците, така и на жителите християни на Турция, които ни приеха приятелски, помогнаха в проучванията ни и ни съобщиха идеите си, ние няма да се опитваме да създаваме безполезно безредие, а бихме желали само да видим с колкото може по-малко сътресения тези народи да живеят щастливо един до друг под добро управление. Тъй като сме свършено чужди на политиката, разсъжденията ни по този повод са нещо странично; но като имаме пред вид въпроса и момента, сметнахме, че не може да не кажем няколко думи, защото, дори ако се срещнат изопачени факти, истината понякога се достига само след като преминем през лабиринт от грешки.

При такива наблюдения има и неща твърде често повтаряни; необходимо беше пак да ги извадим на сцената, за да не се смята, че за тях не става повече дума в Турция. Надяваме се, че казаното от нас за различните изповедания няма да бъде погрешно разбрано. Подробностите, които даваме по този въпрос, се дължат на факта, че съществуването на каквото и да е стабилно управление в Ориента е свързано с ясни понятия в тази област. Не е възможно да не сме се излъгали понякога* или винаги да сме схванали правилно дадените ни сведения; но ако човек иска да публикува винаги само свършени неща, животът най-често ще е твърде кратък и много полезни неща ще останат непознати, защото някои от тях не са били достатъчно задълбочени. Други пътешественици ще изправят или ще потвърдят нашите разкази; това изисква напредъкът на знанията.

Далеч от мисълта да критикуваме предшествениците си, ние с удоволствие признаваме колко полезни са ни били техните наблюдения, като помним, че случайните им несвършенства се дължат не на липсата на способност, а на мъчнотиите, срещани от пътешествениците-наблюдатели в Турция по онова време.

Тъм като се стараехме да издирваме само истината без

* Така например не трябваше да съобщим имената на висшите турски служители, макар че бе вероятно пред вид на непрекъснатите промени в Турция те вече да не бъдат на местата си, когато бъде публикуван трудът ни. Така Разуф паша замести великия везир Хосрев¹¹; има още един шеф на кабинета, но ние искахме само да представим главните лица на империята, които непрекъснато разместват като марионетки.

предубеждение или система, като презирахме интригите и интригантите, още преди завършването на работата ни създаде разочарования; рискуваме да си навлечем критиката на хората, които не обичат нито промените, нито предвидливостта, както и на онези, които търсят да ги предизвикат. Няма да се харесаме следователно нито на прекалените ентузиастични реформите на султана, нито на християните в Турция; с една дума, няма да задоволим никого от онези, които са заинтересувани от съдбата на империята на полумесеца. Вероятно всички ще ни удостоят със зването глупак или утопист, станали днес почти синоними за човек, който е извън системните идеи на другото. Тъй като не пишем само за настоящия момент, ние се надяваме, че бъдещето вероятно ще се разплати за нас. Константинопол и устието на Дунава привличат твърде много погледите на дипломатите, та да няма нужда да се мамят взаимно по въпроса за моралното и политическото състояние на турските провинции. Но времето тече много бързо, а народностите не се заличават с протоколи. Щиковите може да са непреодолим аргумент за момента, но ако не се опират на здрава логика, върховете им се притъпяват като всичко друго, а животът на един народ не се свежда до живота на един министър или принц.

Остава ни само да засвидетелствуваме публично своята признателност както на приятелите ни в Турция, така и на учените във Виена и Париж, които така любезно ни помогнаха или ни дадоха понякога добри съвети. Всички те бяха добросъвестно назовани и получиха благодарностите ни в процеса на работата ни, с изключение на г. Цалбрукнер, известния филолог г. Копитар, императорски библиотекар във Виена, г. Вук Стефанович и г. майор Хауслаб (VII—XVII).

* * *

Местоположението на България¹² е твърде изгодно за успешна отбрана, стига военните ѝ сили да са добре командувани. Широкият Дунав с укрепените си градове, Черно море с град Варна, Балканът с горите си, с набраздения си терен и дефилета, планинската верига към Горна Мизия¹³, са истински препятствия за нашественика. Те са и средство за отбрана. При това във вътрешността на страната съществува силно укрепеното място — град Шумла. Ако откъм Горна Мизия България е най-уязвима, то укрепленията по Дунава и Черно море са били за неприятеля винаги места, където е трябвало да се водят боеве, тъй като те са разположени най-вече там, където е най-удобно да се навлезе в България. Оттам тя би трябвало да намери могъща закрила с добре поддържаните си укрепления, които са възстановени по всички правила на изкуството и при това са свърза-

ни с някои междинни укрепления. Понастоящем Видин и Силистра са най-важните укрепени градове.

Щом се появи неприятелят в България, защитата от казаци¹⁴ на ивицата земя, [наречена] Добруджа, става мъчна, но тя може да бъде използвана, когато се действува от България на Север. В същинска България ниските хълмове и малко залесените или по-скоро често оголени плата не представляват голяма естествена преграда за достигането на предпланините на Ст. Планина, т. е. Враца, Каменопол¹⁵, Ловча, Тернова, Ески-Джумая и Шумла. При все това, общо взето, поддръжката на една армия там е мъчна поради разпръснатостта на населението особено в някои области.

Както се знае, разположението на Шумла изисква много хора за защитата му; но той е тъй добре отбраняван от самата природа и укрепването си, че не е трудно да се опазва. Но, ако тези особености са неблагоприятни за турците, защото ангажираат значителни части от армията им във военни действия, в случай на една общонародна война, поведена от българите, Шумла, напротив, става едно място за съсредоточение, убежище и сигурен център за складовете. В такъв случай отбраната му, поверена на хора със слаба боеспособност, не би могла да се осигури без с това да се оголят редиците на защитниците на отечеството.

Ако Шумла би могъл в това отношение да бъде твърде полезен на Източна България, Етропол и гористият му Балкан биха били също един подобен осигурителен пункт за Западна България. Освен това всяка предпланина на Балкана предлага малко или много такива места, където неприятелят би могъл да се изкачва, ако идва от север. И, обратното, ако той би идвал от юг, южният склон на големия Балкан е толкова стръмен, че батареи и натрупани дървета по главните теснини биха препречили пътищата и принудили неприятеля да съсредоточи усилията си в Източния Балкан — на север от Карнобат, Айдос и Мисиврия. Тази част на Балкана не предлага такива „крепостни стени“, каквито има в останалата част на планинската верига, нито такива стръмни склонове. И двете страни са със слаб наклон. Има все пак някои и други напречни гънки, дефилета, гори; но те са толкова малки, че защитата на тези планини предполага много повече дарби и щастие, отколкото защитата на другите части. Там преминаването на големия Балкан — от Трояк в равнината на Филипополи, по дефилето зад Габрова, на стръмнината на Шипченския балкан [от север на юг] или на теснината Демиркапи¹⁶ или на Вечера¹⁷ по надолнището към Исливне, или пък през гористите склонове на тези клисури към споменатия град, са също добра природна защита благодарение на стръмните склонове, кичестите гори, дефилетата и урвите.

От друга страна, разликата в мъчнотните при преминаването на отделните части на Хемус обяснява защо една армия,

нахлуваща от север в България, би имала все пак трудности да достигне Тракия. И действително, докато Западният Балкан и предпланините му са пречка за войската, за нея не е лесно да превъзмогне и Източния Хемус. Тя би рискувала да бъде отрязана, още повече че разположенето на Шумла улеснява тази операция. Естествено, една флота в Черно море променя положението на нещата.

Ако приемем, че България е нападател, виждаме колко големи предимства има тя в сравнение със съседните провинции; така на север равнините на Влахия са много по-удобни за нахлуване на една войска, особено ако разполага с кавалерия, отколкото низините на България. Откъм височините на Балкана Тракия е откритата за нахлувания на българите, както това се вижда от опустошенията и нападенията по време на Византийската империя и какъвто пример имаме при последната руска война. На запад влизането в Горна Мизия е по-мъчно, нещо, което вече описахме с подробности; на изток дебаркирането на неприятелска флота изглежда, че може твърде лесно да бъде възпрепятствувано.

България е единствената страна в Турция, която на няколко пъти е понесла последиците от една война между русите и османците. Всеки път е имало въоръжени бунтове, защото населението е било умишлено залъгвано с празни обещания или поради пълното непознаване на намеренията на московското правителство. Последният път обаче бунтът и помощта са били най-значителни.¹⁸ Мислело се е, че разврзката настъпва; но събуждането от този сън било твърде тъжно. Понесени били всякакви жертви: на селянина били безмилостно налагани същите жестоки тегоби, както от турците. Тук-там жителите се бяха компрометирали дотолкова, та както и при другите отстъпления, българското и гръцкото население от отделни области повярва, че трябва да последват руската армия — в това така наречено Елдорадо, което непрестанно им сочеха към север.

Човек трябва да е видял онези клетници, които са успели да се завърнат от Русия, за да схване цялата голота на лъжата, на която тези българи са били жертва. Ще разбере също, че българинът не е станал руснак, неговата хубава страна не е Русия и устройството е съвсем различно.^{18a} Едва тогава може да се прозре, че ако славянска Турция би трябвало да стане васална на Русия, правителството в Петербург би трябвало да е достатъчно предвидливо да не налага на южните славяни същото управление, както на своите поданици. От този твърде възможен факт следва също, че един нов елемент ще бъде вмъкнат в живота на славяните и той, каквото и да става, би оказал някакво въздействие върху славянина от север. Черногорците, макар и чисти републиканци, са приятели на руснаците, защото те са на много далечно разстояние от тях и получават от християнските си братя само благодеяния. На сърбите се

нрави да признават, че руските императори са им помогнали да се освободят; българите и гърците се надяват в благоприятен момент да получат от тези [височайши] особи подобна помощ. Но и през ум не им минава и не може да им мине, че могат да бъдат включени или по-право вкарани в сложния и извънредно отмерен механизъм на Русия, защото това би значело все едно да се помъчиш да приучиш една птичка да живее без водата.

Ще се запитаме защо последният, а също и предшестващите военни походи на русите в България са били толкова продължителни, а са накарвали тъй малко територията на Европейска Турция? Отговорът е, че руският двор е трябвало да бъде предпазлив заради другите велики сили. А може би малкият брой на частите и опитните им офицери да са имали значение, както и струпването на ревностни мюсюлмани в околностите на Шумла. Да допуснем обратното: че сърбите бяха призовани на борба, а не бяха получили заповед да стоят мирно, то твърде възможно е последният руски поход да разтърсеше цяла Турция и Въстанието в централната ѝ част да отделяше цяла Тракия от Албания и Босна.

Помощта, която турците очакваха от тези две страни, можеше да бъде напълно неутрализирана, ако на Босна и Херцеговина бяха дадени един или двама началници и още двама или трима — на Албания. А пък за тази страна се знае, че Мустафа, паша на Скутари¹⁹, потомък на сръбското кралско семейство, е почнал да обезпокоява русите едва след Адрианополския мир — тогава, когато видял, че те го бяха излъгали, обещавайки му княжеството на гегите, където той беше на почит. За останалите части на Албания щяха да се намерят други вождове, а сърбите щяха да бъдат полезни за учредяването на една подобна държава в Босна. По това време вождовете в Западна Турция не бяха още ликвидирани с бруталния и вероломен натиск на Портата и масовите разстрели в Монастир.²⁰ Обаче да не се лъжем, такива планове могат да бъдат отново възобновени и върхът на руската дипломация би била да създаде многобройни княжества в Турция, върху които впоследствие да въздейства свободно и в удобен момент.

В л а ш к и т е провинции и България си поделят широкото корито на Дунава. На север те са пазени от планински вериги и през някои от върховете им, изглежда, е по-лесно да се навлезе в Трансилвания, отколкото да се мине от тази област във Влахия. Преминаването на Алута през цялата влахо-трансилванска верига може да бъде сравнено с врата на един капан за мишки. Изглежда, че тя е служила най-вече за нахлуване на нашественици от Влахия в Трансилвания. Така турците по времето на Алибег навлязоха през 1479 г. в Трансилвания през дефилето Лотентурмпас²¹, където били победени от Стефан Батори и Паул Кинис. Те се завърнали отново по същия път през

февруари 1495 г. и пак били отблъснати от подвойводата Стефан де Телеги.²²

От друга страна, Влахия и Молдавия, разделени само от малки рекички, са открити откъм Бесарабия, докато на запад Австрия, която владее Банат с дефилето Оршова и Трансилвания, както историята ни показва, може да завземе поне Малка Влахия без трудности. Знае се, от друга страна, че австрийските граници са стигнали от 1718²³ до 1739 г.²⁴ до Алута, по времето, когато империята притежаваше също почти цяла днешна Сърбия.

Обаче в случай на една национална война срещу Австрия, последната ще трябва да изтегли частите си от Влашко във вътрешността, тъй като съседните страни са повечето влашки и ще трябва да запази покорството им със сила. Това в известни случаи би се равнявало на една удобна диверсия за неприятелите им.

Власите, в случай че се защищават от русите или турците, могат да чакат помощ само от Австрия. Тази помощ би могла да бъде много ефикасна в този случай, като се има пред вид внушителната военна позиция на Трансилвания с естествените ѝ „стени“ и „крепости“. Но ако правителството на Санкт Петербург имаше ловкостта да подбуди други неприятели на Австрия, което по всяка вероятност ще се изрази с агресии в противоположните краища на империята, власите не биха могли да бъдат резултатно подпомагани; а русите биха имали предимството да пазят само една единствена голяма граница.

Тракия, една обширна равнина между две високи планински вериги, е сигурна само когато се владеят върховете им. Лишена от тях, тя е принудена да търси защитата си в твърде слаби природни препятствия. Така в подножието на Балкана малката планинска верига от Калофер до Исливне може да бъде използвана за отпор при едно нашествие откъм Шипченския балкан; но тъй като няма подобно препятствие при идването на неприятеля през Източния Балкан, тази закрила може да послужи само за кратко време.

Малката планинска верига по протежение на Черно море не е от значение, макар че тя би могла да предотврати дебаркирането и да прикрие военни части, които ненадейно навлизат в равнината. Последната може да послужи на неприятеля при поход в двойна колона към столицата по този път и през Андринопол, а също да помогне за дебаркирането на военни части по бреговете на морето и за продоволствието на войските, както русите постъпиха през последната война. Възвишенията между равнината на Папазли и Харманли²⁵, малките планински проходи или урви на изток от Тонджа, планинските възвишения, които стесняват течението на Марица на юг от Димотика, и някои позиции на Текирдаг, са другите пунктове, където може да се очаква спирането на неприятеля. Те могат да бъдат из-

ползувани за поддръжка при решителни битки. Текирдаг може също да послужи за защитата на провлака на Галиполи в случай, че не е нападнат по сухо.

Важното местоположение на Тракия се дължи на провлака на Константинопол, който, добре отбраняван, може да бъде превзет само ако е нападнат от морето и естествено още по-лесно по сухо и море. Така столицата и околностите ѝ образуват едно цяло във вид на придатък на Турция, господстващ и над Азия.

Природният релеф на Тракия с плодородието си и многобройното си население е улеснил всички нашествия на варварските народи, на българи и власи през средновековието²⁶. Те са имали многобройна кавалерия и са могли да залееят бързо тази страна. Но Византия — един полуостров — винаги е устоявала на техните нападения. По тази причина османците са достигнали Адрианопол и са покорили цяла Тракия, преди да завземат столицата. А тя е била превзета по море от кръстоносците, без те да са владели вътрешността на Тракия и още по-малко провинциите на гръцката империя.

Нека предположим сега, че владетелите на Тракия са разположени по върховете на Родопите и Хемус и са заплашени от неприятелска войска. Релефът на първата планинска верига би служил за непреодолима преграда откъм Македония. Няма надлъжна долина, която да пресича Родопите изцяло. А от север и от юг те са прекъснати от огромни ровове, лесни за отбраняване. По билата им има гори, пропасти и понякога снегове. Неприятелят би могъл да се опита да напада само между Егейско море и тези планини. Но това дълго препятствие, обградено от стръмни склонове и от долината на Арда, спомага много за спиране на неприятеля и дори за неговото обкръжаване и пленяване.

Опасността от нахлуване би идвала от бреговете на морето, от Източния Балкан и от котловините между Хемус и Родопите. До този път може лесно да се стигне, ако се следва течението на големия Искер и се превъзможат планинските проходи към София, като от този басейн се тръгне нагоре към Ихтиман. Така направиха и русите в последния им военен поход, докато дългите войни към средата на XIV в. между Кантакузин, Апокавк и Душан намират разрешението си в планините, разположени предимно в Тракия.

Македония е една област, която сякаш също като Испания е създадена за партизанска борба, тъй като е изпълнена с планински вериги от запад на изток, докато други се извисяват на запад и на изток почти от севера до юга; като се има пред вид конфигурацията на крайните предели на Родопите, бихме могли да не държим сметка за действителното им направление. Обаче големите басейни на Македония, особено тези на Ускюб, на Монастир, на Индже-Карасу²⁷ и на Юга, както и естест-

вото на северните и източните ѝ граници намаляват много стойността на тези естествени прегради.

Деспото-Даг²⁸, както категорично ни заяви княз Милош, е централна позиция в Ромелия и е толкова силна, че този, който я владее, има в ръцете си ключовете на почти цяла Тракия, на голяма част от Македония и на югозапада от Горна Мизия. Този масив може да служи за център на нападения, а също и за отстъпление, и за складиране, без да се прониква там. Османците са разбрали много добре тази истина и не са допуснали християнското население да се струпва там, нещо, което то неведнаж е искало да стори. И действително, ако това би станало, населението би окуражило и бунтовниците, и преследваните от правосъдието, които все още не са се предали, това би могло да допринесе в центъра на Турция да се създаде една втора Черна гора. Турците намалиха също броя на манастирите и на монасите и дори по главните пътища заселиха на мястото на християнските жители албанци-мюсюлмани или османци.²⁹ Такъв е по-специално произходът на селата с турски имена между Неврокоп и Филипополи.

Разлук и Неврокоп, свързани от грамадната клисура на прохода Фил, са в средата на тези планини и около тези бездни има само високи и гористи теснини, до които се стига през редица планински проходи, тъй че неприятелят би могъл да ги превземе с големи жертви, докато владетелите на Родопите биха могли безнаказано да разоряват съседната равнина и да се оттеглят на сигурно място в планините си. На изток голямата долина на Арда дава възможност за нахлуване и така намалява силата им; но малкото набези в тази вдлъбнатина сочат, че местността в по-високите си части е мъчно преодолима. На запад Рило-Даг и планината Крешна³⁰ осигуряват на владетелите им господството над долините, разположени както на северозапад, така и на югоизток.

От друга страна, във високите планини на Средна Македония, които са продължение на Родопите, има много силни позиции, които господарят на тази планинска верига може да завладее много по-лесно, отколкото ако би се тръгнало към тях от юг.

Покоряването на тези планински вериги откъм север е улеснено по друг начин, за който вече споменахме, говорейки за Горна Мизия. Но стигне ли се до билата между тази местност и Македония, Горна Мизия може да бъде нападната лесно дори през високите части на главните долини. Обаче не бива да се забравя, че за да се стигне дотам, трябва поне една част от мизийската земя да бъде завладяна. Шар с теснините си създава еднаква пречка за походи както от Македония към Горна Албания, така и обратно. Пътят от Лепенац³¹ е бил винаги използван в такива случаи.

На запад Македония, разделена от Албания с високи пла-

нински вериги, има четири главни пункта за нападение и защита: теснината между горната долина на Вардар и Черни Дрин, прохода от Монастир към Охрида, този от Горица³² към Кастория и този при Мецово.

Най-малко трудният от тези три военни пътища е този от Горица към Кастория; но стигайки до Кастория, неприятелят би се намерил в задънена улица, тъй като теснината на Наречка планина³³ може лесно да бъде затворена. Би могло да се опита защитата на теснината при Влахо-Клисуре, но от юг би имало по единия или другия бряг на Индже-Карасу позиции, които биха накарали неприятелят да плати скъпо за владяването на този басейн.

Преминаването от Албания към Монастир е твърде удобно място за нашественика. За щастие в Македония извън равнината на Монастир има и други доста силни естествени защити по теснините, които водят оттам към вътрешността. Най-слабата точка, изглежда, е Баня³⁴, а най-силната при изворите на Карасу; защитните възможности на Плеват и на Бабуца³⁵ са също негодни за по-дълготраен отпор.

В прохода на Мецово през Гревено³⁶ нападателите, идващи от Албания, имат също предимства пред противниците си, които могат да им създадат само малки трудности в дълбоките урви, хълмове, както и по-надолу (над Сърбия) в планинските проходи на Велвендос³⁷ и планините на север от Кожани, както и Буренос.

Що се отнася до теснината между Костово³⁸ и Черни Дрин, по нея албанците, владетели на върха на планината, биха могли по-лесно да се спуснат, отколкото ако оттам биха се връщали към Дрин. Дрин е на по-ниско ниво от Вардар и протича през една тясна пукнатина, докато Вардар минава през една хубава долина с лек наклон. Неприятелят може да нахлуе по този път много лесно в Македония, както и през много ниската теснина между Калкандел и Ускюб и по долината на запад от Ускюб би стигнал до тази вдлъбнатина също без големи трудности.

Следователно предимството на албанците или други неприятели на Македония, идващи от запад, пред защитниците на тази страна е ясно. Ако разгледаме нещата в обратен аспект, ще видим, че заради споменатите теснини Албания е една земя, в която мъчно може да се навлезе. Едно спущане към Черни Дрин на запад от Костово би довело до риска да се попадне в капан, както бе случаят с генерал Вандам в Шулм. При опит да се навлезе в Охрида би трябвало да се прехвърли Багора³⁹, но с опасност за странично откъсване заради надлъжните албански долини. Със стигането във вдлъбнатината отпред се простират дефилетата на Гурка⁴⁰ по река Скумби, както и гористите брегове на Охрида, прорязани от урви, а също и планините между Гьорче⁴¹, а именно Коница и Томор. Тесни-

ната на Зигос към Мецово се явява на пръв поглед като предимство за войските, настъпващи от Македония, тъй като, вземайки теснината, с едно бързо спускане сякаш биха могли да стигнат чак отвъд Мецово; но албанците имат в дефилетата на запад доста пунктове, където биха могли да спрат неприятеля и дори да го обградят и разгромят.

Най-слабо защитената граница на Македония е южната. Наистина тя граничи с морето и с носовете на Халкид, предлага едно обширно крайбрежие, но планинската верига между Тесалия и Македония не е достатъчно препятствие. Ето защо, правейки справка в историята, ние виждаме също, че в Тесалия са нахлували безспирно откъм Македония и че е имало нападения и в обратна посока. Виждаме и Солунския залив като дебаркационен пункт за покоряването на Македония. Планината Атос и другите полуострови могат да бъдат използвани като крепости и убежище; но те са много откъснати от останалата част на страната, за да окажат голямо влияние върху съдбата ѝ.

С навлизането във вътрешността ние забелязахме, че най-слабо защитени от природата места са басейнът на Индже-Карасу и местността между низината на Солун и Серес, докато Стримон и особено Вардар образуват от север към юг една линия, която поне тук-там може да има някакво военно значение при отблъскване на странични нападения и винаги е служила като път на завоевателите, идващи в Македония от север или от юг. Най-укрепените места са в центъра, на изток и север, между протоците на Вардар и Стримон и всички са планински и рядко обитавани, докато градовете и съществена част от населението са съсредоточени в големите равнини на Серес, Солун, Монастир, Истюб и Ускюб, както и в широкия басейн на Карасу, и т. н.

Прочее никоя област на Турция не предлага толкова индустрия и природни богатства; тъй че вместо да има само селяни, готови доброволно да сменят пушката с ралото, има и влиятелни хора, понякога граждани, добре запознати с цялостната политика и съвсем не склонни да се хвърлят в необмислен заговор, от който не виждат благоприятен изход. Те биха се изявили само когато щастливата вероятност е вече налице.

Следователно Македония, що се отнася до средствата ѝ за защита и за бунт, е в съвсем различно положение от Горна Мизия, Сърбия и Босна и в това отношение има общо само с Тракия и България. Това разпределение, този особен характер на населението и главно неблагоприятното местоположение, в което се намира Македония по отношение на Албания, са довеждали винаги съдбата на тази област да зависи от походите, идващи от юг, от север или от запад. Това е и причината за несполуката на всички бунтове на християните в тази провинция, както например този през 1822 г.⁴² Както жителите на Горна

Мизия, така и те са почувствували, че без помощта от север и неутралитета на албанците те биха били победени, още повече, че е трябвало да се опасяват от едно дебаркиране на войски на Егейския бряг.

Ако си представим, че едно такова събитие би могло да се осъществи с помощта на една чуждестранна флота, например тази на гърците, и ако албанците биха били откъснати от Портата, тогава Македония би отхвърлила начаса игото по същия начин, както Мизия. При подобно събитие съществената разлика би била, че там ще се пролее много повече кръв, отколкото в Мизия, като се има пред вид, че в Македония има доста голям брой турски села, каквито почти не съществуват в Мизия с изключение на арнаутските. Обаче последните са струпани на едно място и в действителност образуват един кръг. Не е такъв случаят с мюсюлманските села в Македония и Тракия.

Тесалия е една област, открита колкото към Македония, толкова и към Гърция и Албания; но за да бъде завладяна тази равнина, ако е защищавана от турска армия, са необходими не само пехота, но и кавалерия. Това стечение на обстоятелствата е попречило на гърците да я завземат.

Действително Олимп е един голям планински масив, много удобен за прикритие и организиране на бунтовници, до които е мъчно да се стигне. Затова пък планините между Олимп и Мецово с надлъжните си прорези са лесни за преминаване и те не могат да представляват трудност, а при продължителна защита на теснините — да се разчита на успех. Теснината на Саранто-Порос⁴³ може лесно да се обходи и ако е мъчно да се изкачи откъм Сърбия, до нея може да се стигне по други пътища. Между изхода на Саранто-Порос и равнината на Лариса също няма много силно укрепени позиции. Има само някои местности, където врагът може да бъде спрял за късо време, но при положение, че скатовете на Олимп са в ръцете на защитниците. Долината на Темпе сякаш може лесно да бъде защищавана, но затварянето на този вход е от малка полза, след като в Тесалия може да се стигне от други страни.

Планините по протежение на морето могат да възпрепятствуват дебаркирането; но заливът Воло е уязвим. Твърде слабият наклон на планинската верига покрай гръцката граница дава предимства за преминаване в Гърция; но тя представлява преградна стена само в западната си част.

Тесалия е свързана с Епир чрез теснината на Мецово и няколко други по-малко използвани клисури. Ако изглежда лесно врагът да бъде възпрепятствуван при навлизане откъм Албания заради спускащите си на запад стръмнини, то на неприятеля, превзел теснините, биха могли да се противопоставят само заетите в някои планински проходи и в горите позиции.

Населението на Тесалия, състоящо се главно от гърци, е

в положение, подобно на македонците.⁴⁴ Всичките им богатства са в равнината; действителните им хора са планинци; но понеже, от една страна, се опасяват от албанците, а, от друга — от турците, те очакват освобождението си при едно благоприятно стечение на обстоятелствата, което още не им се е представило.

Албания е една област, лесна за защита независимо от коя страна е нападана. Най-уязвимата ѝ част е Средна Албания, а цитаделата ѝ е на север — областта на митридите, докато в Епир Томор, хребетът на Грамос, планините на Аграфа, Аспропотамос, Сули, Акросерон и др. се явяват като позиции, от които неприятелят може да бъде смущаван, а така също и безнаказано нападан. Все пак, като изключим високите планини, в тази област има по-малко гъсти гори, отколкото в Босна и Сърбия, а Епир е твърде обезлесен в някои крайморски окръзи и в средината му.

Уязвимостта на Средна Албания се дължи на това, че в голямата ѝ част има хълмове и широки долини и че само отчасти е насечен и от планините от север—запад—юг—изток, които преминават през останалата част на Албания. И тъй, ако Скумби доведе до подножието на Багора неприятеля, който е успял да стигне до Охрида, то нему остава само да прехвърли тази теснина, за да отдели Епир от Горна Албания и дори може да се каже, че пътищата към крепостите на Берат и Дурацо са му открити. Това е причината, поради която този път е бил използван още в древността за завладяването на останалата част на страната, това е причината и за многобройните обсади на Дурацо, и за битките при Берат. Така доста български царе, завладявайки Охрида, са могли да завладеят една голяма част от Албания; също така в 1082 г. нормандският дук Боемунд можа от Дурацо да разгърне завоеванията си към Янина, Охрида, Сърбия; над Индже-Карасу и дори към Водена. За това местоположението на Монастир е било винаги толкова важно за отоманите и по всяка вероятност — причината да поставят там седалището на Румели-Валеси*.

Обединението на гетите и тоските става невъзможно, ако Средна Албания е завладяна. Обаче по този повод трябва да отбележим, че успехите в тази маневра на турците е зависел по-малко от правилността на действието, отколкото от обичайната взаимна омраза между двата споменати народа и от непостоянството в отношенията им, тъй като долините на Дибрите, басейнът на Охрида и дефилетата на Грука могат често да служат за изход на албанците и да възпрепятствуват връщането на турците в родината им.

Мирдита е същинска грамадна триъгълна крепост, образувана от планинската верига на запад от Черни Дрин, ва-

* Вж. аналитичните бележки на *M. Urquhart* в *Spirit of the East*, т. I.

ровитата стена на югоизток и северозапад от Круя и планините на юг от Дрин, от Спас до Скела. От запад в тази цитадела може да се навлезе само от изхода на Мати и някои други планински проходи, като този при Круя, разположен на склона като преден пост. Настъплението от други страни е съпроводено с преминаването на огромни и много залесени планини. Дълбоки урви и гори улесняват защитата във вътрешността, докато със завоите си Черни Дрин, Дрин и долината Хисмо служат като широки ровове, над които като предни укрепления се издигат други планини. Най-вече трябва да се има пред вид хребетът между морето и Истмо, където се виждат доста укрепления.

Това местоположение на Дукагин или Мирдита е толкова сигурно, че турците никога не са могли да я завземат и са навлизали само понякога в Дибрите и към Круя. Обсадата на крепостта Свети град, или Света крепост⁴⁵, им е струвала доста жертви. И тъй тази бащиния на Скендербег представлява продължение на Монтенегро и между тези две крепости се намира равнината Скутарине, която е трябвало да понесе османското иго, а съседните планини и до ден днешен са удържали и са запазили изцяло свободата си.

Ако жителите на Мирдита не бяха толкова омразни на черногорците или гегите, ако би могъл да се осъществи един съюз между всички геги със славянските племена, разпръснати по планините между Катаро, Приепол, Нови базар и Митровица, би могло от тези области да се образува едно хубаво княжество, чиято столица би била Скутари. Затвърдено, то би застрашавало околните земи.

Е п и р, пресечен от планински вериги от северозапад към югоизток, от анастомози или клисури и дефилета, насочени от изток на запад, е един край, създаден за воюване от засада и с изненади. Без тези дефилета от изток и запад защита в случай на нападение от тези две страни би била по-лесна, тъй като, макар и да дават възможност неприятелят да бъде изненадан, те пък му позволяват да преодолее петте или шестте големи [естествени] укрепления, минаващи през областта. За щастие по-голяма част от тези прорези на планинските вериги са тесни процепи, лесни за затваряне. И ние виждаме, че най-решителните битки са ставали при входовете на тези дефилета или пък доста близо до планинските проходи изток—запад, както например по време на римляните при Клисуре. Последните служат от своя страна на Епир да се предпазва от нашествия, идващи от север или юг. Така планинският възел на планината при Мецово доведе турците в Янина. Той многократно е бил главен пункт за действия на албанците срещу турците или пък на турците срещу шкипетарите⁴⁶. И тъй изброените по-долу проходи са добили известност при Али паша, т. е.: Петте извора (Пенте Пигадиа) между басейна на Янина и Арта, този между Клисуре и Берат и др.

Може да се отбележи още, че близо до тези теснини или над тях, или близо до дефилетата са повечето от укрепените кули, които, ако бяха по-добре изградени, щяха да представляват още по-добра защита. Извън това в Албания има големи котловини, които във време на война ѝ служат като място за съсредоточаване и за център на действия.

Албания, една страна твърде дълга за ширината си, е отделена понастоящем от Гърция с тесния проход между планината Макронорос и залива Арта, както и от една неестествена граница, която върви през Аспропотамос. Макронорос, ключът на Акарнания, не е една стръмна планина, а стъпаловидна и за щастие покрита с гори и бодливи храсти, което я прави малко по-мъчно проходима. Следователно тези две области също са полудостъпни за неприятелите им или най-добре гръцката граница би трябвало да включва целия Епир и да стига до Гьорче и Берат и дори до Скумби.

На север Албания е изложена на нападения от черногорците, но гегите са твърде многобройни, за да могат тези набези да престанат да са разбойнически и се превърнат в завоевания. От друга страна, теснините, по които босненците биха могли да навлязат в Албания, са пазени от гегите, тъй че албанците биха могли по-лесно да нахлуят в Босна, отколкото босненците в Албания. Това би могло да има някакво значение, защото, ако някога Австрия би била принудена да завземе с жива сила Босна, тя би намерила в лицето на гегите-католици съюзник заради симпатиите им към братята християни. Тя би могла да нападне Босна с голямо предимство, т. е. от юг с помощта на албанците, със собствените си войски от север и северозапад и с помощта на бунт в центъра на местните католици. Както вече споменахме, това би поставило босненците-мюсюлмани в много критично положение.

На изток Албания е отделена от Турция с една такава поредица от планини, че като изключат трите теснини между Монастир и Елбасан, изолирането на тази област от Турция би могло да се осъществи също тъй лесно, както и от Босна. Разбира се, не става дума, ако неприятелят пристига по море. Теснината на Мецово, най-често използваният път между Епир и Турция, е един проход, който шкипетарите лесно могат да отбраняват; защото те живеят по двата склона на Пинд или знаят как да станат бързо господари на източните им предпланини. Това е доказано от всичките им досегашни въстания.

Преминаването от Прищина в Скутари е леко до Призрен, но след това дефилетата на Черни Дрин и планините на мирдитите, със своите склонове, гори и извиващи се каменисти пътеки, както и липсата на подслон и храна, могат да спрат и най-добрата войска. И така, навлизането в Албания става само по пътищата в равнината на Гьорче (слав. Г о р и ц а) и теснините на Монастир. Първите са трудно проходими към Скумби,

а тези между Горица и Стария⁴⁷ биха могли изкуствено да станат по-мъчно проходими. Същото може да се каже и за другите.

Добре укрепена, Албания е следователно една страна, която колкото мъчно може да бъде нападана, толкова е годна да бъде отбранявана, но за защитата ѝ откъм морето би била необходима флота; и тъй тази провинция, обединена с Гърция, би намерила точно онова, което ѝ липсва, и би придобила по всяка вероятност дори свои моряци.

Тази област не се е освободила още от Турция заради съперничеството, което съществува между гегите и тоските и поради наличието на три вероизповедания, които ги разделят, също както босненците. Тя не може да се обособи като отделно княжество, понеже интересите на значителен брой епирци са много общи с тези на гърците. От друга страна, естествените граници не разделят Гърция от Епир. Сегашните граници са най-голямото зло за поправяне в жалкия пръв протокол на Великите сили, който отдели Етолия и Акарнания от Гърция.⁴⁸ Ако, напротив, границите на Гърция бяха поставени до Скумби, гегите-католици биха били отделени от съперниците си. По такъв начин ще се предотвратят размирици, които биха избухнали, в случай че Гърция обединеше двата народа. Ако при това се дадеше на Гърция цяла Южна Македония до централната планинска верига, простираща се от Кастория до Мелник, биха се обединили почти всички гърци от вътрешността на Турция, извън Тракия,⁴⁹ докато българите биха могли да образуват на север отделно царство или да бъдат присъединени към сърбите.

Тези данни за съответните естествени преимущества на турските провинции трябва да се съгласуват с онова, което казахме, било за природните пътища, които пресичат Турция от север към юг, а не от изток към запад (вж. т. I, с. 216), било за състоянието на съобщенията изобщо (вж. т. III, с. 45). Тогава се виждат ясно уязвимите пунктове на Турция в случай на война, както и причината за трудностите на военните походи, насочени от изток на северозапад или на югоизток. За жалост ще проличи, че тази страна е най-добре защитена на изток, югоизток и северозапад, откъдето тя трябва по-малко да се опасява, отколкото от север. Границите ѝ биха били извънредно много по-силни, ако за момент си представим, че цяла Турция има съвсем обратно местоположение: Босна да е на Черно море, Родопите — на юг от Сава, и Константинопол — на Адриатика.

От друга страна, ако предположим, че би имало една гражданска война в Турция, платото на Горна Мизия би служило като един вид укрепление, откъдето владетелят би потеглил лесно на поход във всички посоки. Завладяна от неприятелите на турците, Мизия ще прекъсне всички връзки на последните с Босна и Горна Албания, завемайки полетата и теснините на юг от планинските вериги на тази област. При това твърде неравният терен на Македония ще стане по-лесна плячка за войските, заели

Мизия, отколкото ако се потърси завземането ѝ от други страни.

Що се отнася до Сърбия, нейните сегашни граници са естествени и силни, макар да не включват цялото сръбско население от гръцкия вероизповеден обред в турската империя. Ако тя би трябвало да се разшири, то това би се осъществило само в ущърб на Гръцкото кралство в центъра на Македония. Тогава България, Босна и Горна Албания биха останали отделени. При все това сегашна Сърбия би могла да съществува такава, каквато е, ако вместо да бъде разширявана, би се създала една нова държава от България, Горна Мизия, по-голямата част на Македония, със или без Тракия. В днешно време обаче Сърбия би желала много да притежава малкия Нишки басейн и околните ниски клисури, тъй като с тях би защитила най-уязвимата си граница, която е непрестанно изложена на нашествията на някоя по-силна държава.

Босна и Албания биха могли лесно да се изолират от империята поради релефа на Западна Турция и малкия брой проходи, които служат за съобщение между тази ѝ част и Тракия. Във всеки случай това са провинции, които имат добре определени естествени граници, освен ако не се изменят малко някои от тези на Херцеговина и Далмация и не се отдръпнат или поставят напред малко границите на турско и унгарско Хърватско.

При все това обаче, преуспяването на Босна и Албания сякаш би било осигурено само ако първата се обедини с Далмация, а втората — с Гърция. Босна би могла да стане придатък на Австрия или отделно княжество, което би се радвало на особени привилегии в търговията си с Далмация и от износа и вноса си през тази страна. Тези концесии са от голям интерес за двете страни и колкото биха обогатили Босна, толкова биха повдигнали блясъка на далматинските морски пристанища. Тази австрийска провинция би станала източник на доходи за владетеля ѝ, вместо да му бъде в тежест. От друга страна, ако би се направила грешката да се продължи затварянето на Босна в континента, то тази страна, напредвайки в цивилизацията си, каквото и да стане, сама би се освободила, защото ще има всички възможности за това. В нашия век пътят, водещ към цивилизацията, може по един или друг начин да преодолее навсякъде всички прегради на една погрешна политика.

Ако Черна гора можеше да бъде присъединена към владенията на княза на Херцеговина и Босна или към Австрия⁵⁰, от страна на Албания биха могли винаги да се очакват трудности, в случай че тези провинции се изплъзнат при подялбата им от ръцете на княза. Като отделно княжество или пък присъединено към гръцкото кралство, Черна гора ще придаде на източната гръцка граница едно непропорционално удължаване в сравнение с големината на кралството. Местоположението на Монастир с проходите му на запад е такова, че ако е в ръцете на друга си-

ла, би продължило да улеснява откъсването на Горна Албания от Гърция.

Подчиняването на албанците на босненци или на сърби е също съвсем неизпълнимо и дори в разрез с природните граници. Следователно би могло да се предложи създаването на една малка държава от Горна Албания или присъединяването ѝ към Далмация, при условие че албанската и босненската граница не прехвърлят, както в днешно време, билото на Скордус.⁵¹ Останалата част на Албания би станала гръцка и би граничела със Скумби, като в същото време това царство би придобило Тесалия и дори би взело естествените си граници с планинската верига, която разделя Южна и Приморска Македония от северната ѝ част. Ако отидем по-далеч, би трябвало да възстановим Византийската империя, което е неосъществимо, тъй като гърците и българите не се разбират помежду си, нещо, което ще обясним подробно по-долу.

И накрая, описанието ни за конфигурацията на Балканите, на Деспот-Даг и на Текир-Даг ни сочи, че е почти непозволено на голямата политика да отдели тракийските равнини от останалата част на империята, за да се даде просто една зестра на някой или друг азиатски владетел и да се постави столицата на Европейска Турция в Солун. Ако Османската империя би трябвало да рухне, естеството на релефа и на населението ѝ ще издържат на подобно подреждане; тези, които биха владели двете планински вериги, биха станали скоро господари на Тракия и дори на Босфора и не биха могли да се противопоставят на тази естествена необходимост.

Всяка турска провинция, която образува едно завършено цяло (може да се допуснат от 8 до 9 княжества), няма да представлява едно дълготрайно разрешение, тъй като колкото повече такива провинции биха се създали, толкова повече ще се появяват поводи за раздори, интриги и чужда намеса. Значи изглежда много по-благоразумно националностите да се групират, отколкото да се съберат в държави, какъвто би бил случаят с Македония, Тракия и Албания. Обаче в Турция има пет народа, от които два (сърбите и албанците) са разделени всеки за себе си на две, докато другите два — сърбите и българите, се различават твърде малко помежду си. Това е единствената правилна основа, на която може да се съчетаят детайлите на релефа в Турция, за да се извърши едно разумно разделяне на тази империя. Следователно, ако чужди князе присъединиха части от империята към своите държави, би било по-за предпочитане да се сдобият с една цяла нация, отколкото да я разделят на две, за да няма място за постоянни съжаления от поколение на поколение. Ето защо може да се твърди, че ако Босна не стане независима, би било по-добре Австрия веднага да присъедини всички сръбски области, а не да се отдели само сегашна Сърбия. Гра-

ниците на тази държава биха станали още по-добри и сърбите биха се обединили, което е желанието на всички патриоти от тази нация (с. 36—56).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Първо приложение

Начин за пътуване в Турция

В Турция е прието селяните, търговците и пътниците да пътуват на кервани (тур. и сръб. к е р в а н, алб. ш о к х е р и). Заможните хора, чиновниците в страната водят със себе си един или повече слуги, тъй като тяхната издръжка е безкрайно по-евтина, отколкото у нас и изобщо домакинството в Турция обикновено изисква по-голям брой слуги, отколкото в Европа. И тъй, ако има повече товарни коне (сейзана), трябва да се смята по един слуга (сръб. к о м о р д ж и я) за воденето и гледането на всеки чифт коне. Дневната храна за един кон в Турция струва 1 фр. и 20 сан. с изключение на селищата, където ечемикът се заплаща по 25 до 40 пари.

Ако няма сметка да се притежават коне, се пътува с коне на пощата, или на мензила (слав. поща), или пък се наемат коне с водачи, наречени кираджи и у турците и славяните, а гоиати — у албанците и огогиати — у гърците. В първия случай пътникът е длъжен да пътува по определени пътища и дори понякога да се отклонява [от маршрута си]; но по-досадното е, че той не може да отиде, където иска, и ако напусне пощата, за да наеме кираджи, ще срещне трудности или най-малко ще трябва да изпълни известни формалности в някой главен град, за да може да вземе отново пощенски коне.

Неудоволствието на началниците на пощата (тур. и алб. м е н з и л д ж и, сръб. п о щ а р), които обслужват пътниците*, се обяснява с ниските такси, тъй че винаги е по-евтино да пътуваш с нея, отколкото да наемеш коне, особено в една страна, каквато е например Албания, където товарните коне са непрестанно реквизирани за пренасяне на стоки.

Трябва да имаш собствено седло, ако не искаш да използваш турското: трябва да си го носиш от чужбина, тъй като в Турция, освен в Букурещ и в Пера, такива не се продават (Пътеводители, т. III, с. 90).

В статията за пощенските станции с коне ние дадохме всички подробности за това учреждение и начина му на обслужване. (Пътеводители, т. III, с. 383). Остава само да разкажем как става пътуването с кираджиите.

* Тур. йолджу, сръб. путник, алб. удетар, вл. калеториндузе, гр. одонпорос.

Пътуването с кервани (берабер=заедно) или с наети коне има неудобството, че е доста бавно и по много лоши пътища. Затова пътуването с керван се удължава с една трета от това с пощата. Впрочем човек е задължен да щади животните на кираджиите, докато с пощенските можеш да правиш каквото искаш. От друга страна, ако желаеш да опознаеш добре страната, кираджиите, които пътуват навсякъде, са най-добрите водачи. Те са дори по за предпочитане пред татарите и в настроените срещу турците краища, като Албания, съпровождането от тях е много по-сигурна закрила, отколкото тази на всеки кавас в Турция. Обаче в най-опасните албански области главата на семейството — плик (старец) — си остава най-добрият ясаkdжи, т. е. покровител на пътника.

Кираджиите не отказват да пътуват по преки пътища, докато татарите, както нашите файтонджии, не обичат твърде много да излизат от пощенските пътища и изтъкват често измислени трудности. Ако не успеят да убедят хората си, те се опитват да постигнат целта си под предлог, че има хайдутни.

Неудобството при кираджиите, е, че те почти никога нямат седла, а обикновено дървени самари с въжени стремена. Ето защо пътникът трябва да има собствено седло. И тъй само слугите, които се грижат за конете — сензите, — се задоволяват с дървени самари, върху които мятат една покривка. Другите, с по-висок чин, изискват турски седла.

Тъй като кираджиите не са под заповедите на пътника, както пощальоните, те не винаги са много учтиви и не се оставят да бъдат малтретирани и ругани от татарите; но между тях се срещат и добродушни хора. Тези нещастници най-често ви следват пеша*. Те се качват на най-малко натоварените си коне, и то рядко — тогава, когато са много уморени. Водят ли пътници със собствени седла, яздитното животно им е осигурено от коня, на който натрупват самарите за наетите коне. Но в големи кервани те имат понякога също и свой кон, който на сръбски се нарича жалица.

Кираджиите рядко имат камшик, те се задоволяват с една жилава пръчка или не държат нищо в ръка; обаче непрестанно направляват конете си с викове. От друга страна, ходът на пътуването зависи до голяма степен от животното, което води колоната. Обикновено то няма дрънкалки или звънчета, както в Пиемонт и Испания. В гористи или трудни пътища работата на кираджията е вече много уморителна, защото той тича напред-назад, за да вкара животните си в правия път.

Кираджиите изминават дневно поне 8 левги пеша и често са облечени твърде леко, дори когато времето е студено и лошо. Ние видяхме в Горна и Долна Албания някои от тях без чорапи,

* Тур. аяк, сръб. пешак, алб. мпекемпе, гр. пезос.

боси (срб. б о с) или с дебели подковани обуца, които не се за-
държат на краката — техните к у п у ц а.

Пътуването с кираджиите е малко по-скъпо от това с поша-
та, особено ако се минава по път, където кираджията не може
да се надява на превоз на стоки при завръщането си. В това от-
ношение въпреки твърде окаения им вид, тези хора са в повече-
то случаи истински търговци, които по този начин започват по-
прището си. И наистина, ако имат празен курс на връщане, те ку-
пуват с техни пари изцяло или отчасти евтини предмети от едно
място, за да ги препродадат с печалба на друго. В същност по
този начин те няма защо да се страхуват, че крадците ще огра-
бят парите им, което би могло да се случи, ако се завръщат по
същия път без товар, тъй като тогава разбойниците биха пред-
положили, че имат пари. От постоянния им живот на чист въз-
дух и навика им да пътуват нощем и да предпочитат (от иконо-
мична гледна точка) биващите независимо къде пред странно-
приемниците се разбира, че именно пътниците в Турция са тези,
които могат да предоставят най-богата плячка на крадците.

Един керван може да пътува на много ниска цена с кира-
джи, когато следва големите търговски пътища или когато по-
следните могат да се надяват на платен обратен курс. Така в
1839 г. ние срещнахме в Митровица пътници-турци, които оти-
ваха от Солун за Сараево с кираджийски коне по 120 пиастри
(30 фр.) на кон, без храната му. Кираджиите възстановиха за-
губата си от тази ниска цена с големия брой пътници: от това
пътуване получиха 1000 пиастри. Те даваха рядко ечемик на жи-
вотните и ги оставяха да пасат безплатно по пасбищата, вмес-
то да купуват сено.

Изобщо от пестеливост те вкарват животните си в оборите
на странноприемниците само през тежките зими, а в градовете —
през лятото. В полето те просто ги оставят на пасбището, върза-
ни с въжета или свободни, и лягат до тях. Ние сме ги виждали да
лягат навън въпреки дъжда и студа от минус 2 градуса и да се
завиват със струка си или дори само с грубата си дреха
(г у н и а ц).

К и р а д ж и и т е на керван носят най-често със себе си ня-
колко дълги пръта, за да опнат вечер платното, в което дават
ечемика и сеното на конете си. Суруджиите или пощальоните
употребяват за тази цел малки торби от козя козина (т о р б а).

Повечето от кираджиите са християни: в Южна Албания,
Тесалия и презвардарска Македония са предимно власи или
динцари; в Северна Албания — сърби, албанци или босненци; в
Босна и Херцеговина — босненски сърби; в България и Тракия —
българи. Почти всички се завръщат в отечеството си, щом като
припечелят малко пари. Особено власите имат този обичай и
впоследствие понякога стават едри търговци. Най-прочутите ки-
раджи са тези от Мецово в Албания, от Ваничес⁵² в Македония,

от Клисурa близо до Кастория, от Сеница в Босна и изобщо от Южна Босна и от Херцеговина.

При пътуване в Турция е необходимо тескере — един малък паспорт, — в което са означени имената на пътниците и мястото, за където пътуват. Засега не е възприет още европейският обичай да се означават в паспорта отличителните белези на приносителя. Пашите могат да издават на пътниците паспорт на по-висока цена — буюрди (срб. буирунтия), написан с дребно турско писмо — дивани. Позволено им е дори да отбелязват, че на пътниците ще бъде осигурена частна квартира и че ще им бъде оказвано всякакво улеснение при пътуването. Ако един такъв буюрди е получен от везир или от паша стритуга и има един татарин за придружител, той в мирно време е равен на ферман на Портата, макар че фактически везирите не могат да заповядват на пашите, които не са им пряко подчинени.

Ферманът, напротив, е една заповед на управление до неговите висши и низши чиновници и само той носи туграта на султана и се получава единствено в Константинопол чрез чуждестранните посолства. Струва 46 пиастри (между 15 и 14 фр.), извън бакшиша за драгомана на посолството. Този важен документ — ферман, се състои от един голям лист с туграта на султана, поставена най-отгоре. Сроковете и стойността им са различни според човека. Така обикновено във ферманите е означено само, че никой власти нямат право да създават на приносителя трудности при пътуването. Напротив, те трябва да му помагат във всяко отношение и да го закрият при нужда. Други фермани нареждат да се предоставят отделни квартири на пътниците навсякъде, където ще пожелаят. Рядко пашите са склонни да дадат подслон на чужденците или поне да им дават таим, т. е. да им изпращат вечеря, да хранят конете им с припасите от собствените си конюшни или чрез реквизиция по селата, да им доставят поне до първата пощенска станция безплатно пощенски коне, да ги охраняват и пр.

Който притежава ферман, пътува обикновено с татарин; но приносителят на буюрди или на ферман може да пътува без куриер. Все пак трябва да отбележим, че първият обичай е надделял и е възприет при всички пътувания на големци. От това следва, че един чужденец с ферман и без татарин ще бъде по-малко почитан от този, който пътува с такъв. Би се приело, че той е проявил неуважение към етикета или че прави икономии. По този начин той влиза едва ли не в съсловието на търговците, които пашите уважават много по-малко, отколкото чужденците, пътуващи за удоволствие.

Татарите (татар) образуват отделна корпорация и техните имена са вписани в една специална книга в Константинопол. При всеки паша има известен брой куриери, които са подчинени на един началник — татарага, или татарагаси, обикновено бивш татарин. Всяко чуждестранно консулство или по-

солство в Турция има също на служба по няколко такива куриери.

Колкото пашата е с по-висок чин, толкова неговите татари вдъхват повече доверие и почит сред населението и у пашите, през чиито области минават. Самите татари знаят много добре дали принадлежат на везири. Те веднага ви припомнят, че не са обикновени куриери, а татари на дивана (д и в а н с к и т а т а р). Всеки паша има лични татари на пашалъка си или на правителството.

Т а т а р а г а т а взима младежи-доброволци и ги обучава. Обикновено, преди да почнат да служат, те са задължени да работят в продължение на две години като слуги в къщата на татарите или в т а т а р х а н а. Във всеки главен град или местожителство на паша има една подобна къща, където минаващите куриери могат при нужда да се настанят. То се разбира, татарханът в Константинопол е много просторен.

Т а т а р а г а т а получава доста голяма парична награда за всеки татарин, който отпуска на пътниците. Тя достига горедолу до 400 пиастри или 100 фр. за един пътник и става по-голяма при повече пътници. То се разбира, същото се отнася и до възнаграждението на един татарин, което може да се удвои, ако пътниците са четири или пет. Цените обаче се менят много, тъй щото човек може сам да ги определи или да прибегне до посредник. В такъв случай посредникът получава бакшиш от 20, 30 до 50 франка в зависимост от продължителността на пътуването. Случва се също той да е дотолкова нечестен, че да принуди татаринът да му отстъпи и известна сума от собственото си възнаграждение. Този вид измамничество в Турция е много често явление всред гръцките и арменските драгомани. Чужденецът, който не знае турски, каквото и да прави, е винаги жертвата, тъй като татаринът, обран по този начин, ще мисли, че е в правото си да възвърне загубите с други похвати.

Татарите са зачетени с титлата е ф е н д и, или господин, и вежливостта изисква, когато човек е доволен, да ги нарича т а т а р а (съкращение от татарага), когато се обръща към тях. Те са много поласкани от вниманието, което им се оказва, и изобщо са много ценни хора, тъй като познават цяла Турция. Повечето знаят да четат малко и дори да пишат на един от видовете турско писмо. От време на време се срещат а я н и, които са започнали кариерата си като куриери.

Куриерите, които знаят повече езици, са малко, защото те са предимно азиатски турци; но тези, които са мюсюлмани, родени в Европейска Турция, знаят винаги извън турски поне един от другите говорими в Турция езици. Именно тези татари трябва да се търсят. Що се отнася до татарите на сръбския княз, той има толкова, колкото са необходими за собствените му нужди. Ако трябва да предостави такъв на някой пътник, то подобен придружител не би бил никак полезен за по-голямата част от

Турция. Той би могъл да бъде подходящ единствено при пътуване от Белград до Константинопол.

Търговците, снабдени с буюрди и принудени да пътуват с конвой за стоките си, взимат често татари. Те ги избират най-вече измежду тези, които не са на служба, за да им излезе по-евтино. В този случай им се заплаща около 20 пиастри или 5 фр. на ден. Другите татари искат обикновено 25 пиастри на ден, като не включват [в тази цена] разносните за подслона и храната на коня им. Често пъти се стига до спогодба да не се заплаща храната на куриера. Но това е присъщо за чужденците на турска служба, които стигат до такава дребнавост. Умереността на турците намалява свръхразносните до минимум, стига само куриерът да не пие много ракия. Впрочем въпреки условията на спогодбата няма как понякога да не се понесат тези разноси, когато храненето е общо.

Най-често се случва да се сключи споразумение за цялото пътуване; следователно ще се определи сумата за едно отиване от Русчук, Белград, Скутари или Янина до Константинопол. Тези спогодби, изгодни за куриерите и търговците, са неприятни за пътниците, защото е почти невъзможно да се обуздае бързият конски бяг на татарина. Той гледа на такова пътуване като на пренос на телеграма. Ако бъде насилен да кара по-бавно, би могъл да иска развалянето на спогодбата само защото не е бил предупреден, че няма да се пътува бързо. Затова цената на такъв вид спогодба се определя въз основа на заплащането на един курс на куриер. Така от Белград до Константинопол например такъв курс би струвал най-малко 2500 пиастри, защото куриерът смята отиването и връщането. Обаче един извънреден куриер, който пътува много бързо, иска до 3000 пиастри, за да направи този маршрут и да се завърне за осем или десет дни с отговор.

Ако татаринът бъде освободен, трябва да се заплати връщането му до мястото, откъдето е бил нает, по цените на обикновен куриер. Значи пътуването трябва от пестеливост да се уреди, ако е възможно така, че да завърши на мястото или близо до града, откъдето е започнало. Ако куриерът пресметне, че има изгода да се завърне сам вместо с пътника в мястото на тръгването, може да се случи да предизвика разногласие между себе си и него с цел да бъде освободен. В такъв случай най-добре е, ако куриерът става неприятен, да не се обръща внимание на тези малки хитрини и да няма оплаквания пред властите, стига пътникът да говори турски. Така на връщане и най-хитрият нехранимайко ще има страх от някакво наказание, което не може да избегне. В обратния случай, ако човек иска действително да се оплаче от водача си, той трябва да направи оплакването си пред Портата чрез посолствата или консулствата. Тогава резултатът е минимален, защото човек не е вече на самото място, за да разобличи лъжата.

От друга страна, татарите представляват пълна сигурност за пътника, тъй като те са задължени под угрозата на смърт да го върнат жив или да донесат с трупа му най-неоспоримо писмено свидетелство за станало нещастие или настъпила естествена смърт. Те са задължени също да го защищават срещу всяко нападение и могат да отстъпят само пред превишаващи ги на брой нападатели.

Те си доставят позволителни за вземане на пощенски коне, в случай че чужденецът няма собствени такива. Грижат се за състоянието на конската сбруя и за самарите и най-вече за доброто поставяне на товарите върху конете. Те се справят сами с тази трудна работа в първите дни на пътуването, когато теглото на пакетите не е добре известно и въжетата не са още изопнати. Въжетата, снабдени с железни куки на краищата, може би биха опростили и ускорили работата по уравновесяването на багажите от двете страни на самара. Ако по път равновесието изглежда нарушено, татаринът прибавя от едната или другата страна няколко камъка в косматите торби, от които конете ядат овес. При пристигането в странноприемниците те помагат за разтоварването, нареждат да се изчистят стаите и приготвяват мястото, където пътникът ще може да отседне. Макар и да не са задължени да готвят на пътниците си, те понякога все пак имат любезността да се нагърбят безплатно с тази работа и без да бъдат молени, стига да имат този талант, ако липсва готвач или ако са се привързали към чужденеца. В такъв случай човек наистина не може да се наплати достатъчно за удоволствието, което татаринът прибавя по този начин към пътуването. От друга страна, има доста татари, които ще сготвят само за себе си и няма да се погрижат за яденето на пътниците, освен ако не са прикоткани.

В градовете те съпровождат чужденеца до властите или се нагърбват с издаването на паспортите. За да ги имат винаги под ръка, те ги носят в един вид малка паласка от кожа (срб. *ч е м е р*), окачена на врата им. Личността на татарина е толкова свята в Турция, че никой не би посмял някога да се докосне до тези паласки, които той окачва в стаята, щом пристигне.

Когато във фермана или буюрди е означено, че пътникът може да получи навсякъде подслон, е прието да се отиде с татарина направо при пашата или аянина на града и при агата или субашията или малбашията на селото. Татаринът излага с две думи работата в конака на кияя [кехаята] на пашата — рядко на самия паша, — докато чужденецът чака пред зданието с кервана си. Понякога пашата или аянинът пожелават да видят веднага пътника; но най-често това посещение се осъществява едва когато той вече се е настанил в квартирата си. След като искането на куриера е удовлетворено, пътникът бива

заведен в някоя къща от човек на пашата или от християнина, който в града има служба да разпределя поред между едноверците си тези, които пашата нарежда да бъдат настанени, и който се нарича м у с а ф и р.

Понякога трябва да се чака половин или цял час на улицата или в дивана на властите, защото разпределителят на квартирите се случва да живее далече или защото квартирите са малко, или пък той търси да намери възможно най-удобната. Обикновено се дава бакшиш от 2 1/2 до 5 пиастри на посочилия квартирата или на субашията. Обаче в градовете с везири, ако жилището е било намерено от един к а в а с, се дава най-малко 5 пиастри, а ако пътниците са повече — дори до 20 пиастри.

Тези внезапни пристигания безпокоят често бедните р а и, принудени да ви подслонят. Особено по време на чума човек е задължен да успокои риданията на жените и дори да води дълги преговори, за да бъде допуснат в къщите им или в едно прилично помещение, вместо да попадне в една мръсна дупка, в която би се отгървал от злополучните си домакини. И все пак, общо взето, доброто настроение на тези бедни хора се възвръща бързо, щом съзрат перспективата за малък бакшиш. Те се страхуват винаги да не стане това, което правят някои настанени от властите турци — да се тъпчат за сметка на стопаните, като си отиват, без да платят нищо или много малко.

Обикновено пътникът се настанява в най-хубавото помещение на къщата, в която е приет, и използва домашните за почистване на стаята (тур. с у п у р м е к, сръб. с ч и с т и т и с о б у) и за постилане на пода с черга (сръб. з а с т р и р а с т и с о б у) и диванът с една по-хубава, наречена с е р ц а д а, ако къщата разполага с такава. Сетне му донасят необходимите неща и приготвяват яденето. Човек не трябва да се тревожи много от оплакванията им, тъй като ще падне в очите на турците. Срещат се понякога раи, особено гърци, които умеят много добре да притеснят чужденеца, като напуснат къщата си и го оставят без всякаква информация, необходима за доставката на храна. Има също големи градове, в които се прави разлика между заповед само за настаняване и такава за настаняване с хранене на чужденеца. Готов дори да заплати разносните, в първия случай обаче пътникът може да бъде изоставен от стопанина си по най-неприятен начин, както това ни се случи в Монастир.

На село татаринът си присвоява правото да избира най-приличното жилище. Един път като е говорил със с у б а ш и я т а или със з а б и т а, той не се притеснява вече от протестите на раите и се настанява в къщите дори в отсъствието на собствениците им.* Ако го отегчават много, той ги заплашва с кам-

* Така през 1836 г. ние насилхмe вратата на странноприемницата на мелничаря от Брница на Ибър. Пристигнали по мръкнало, ние бяхме много

шика си или дори им нанася няколко удара, но е готов да се отнася с кроткост, когато си знаят мястото.

Това право на настаняване изглежда толкова неприятно, щото едно отмяне на тази тежоба би било акт на висша политика. То в същото време би благоприятствувало за отварянето на нови странноприемници и подобряването на повечето от тези, които съществуват.

Ако населеното място е малко и ако във фермана на пътника е означено, че му се дължи храна и квартира, сам главата на християнската община изисква от подвластните си да доставят на чужденеца каквото е потребно за конете и според обстоятелствата поръчва ядене в една или две къщи. Хората получават по-често безплатна храна, отколкото конете.

Положението на европейците, които пътуват с татарин, често е много тежко, тъй като те са принудени да се сприятеляват по-скоро с него, отколкото с християнското население и да внимават да не паднат в очите на мюсюлманите с прекалената си благосклонност към едновърците. Всред християнското население се разбира защо турчинът е почувствувал нуждата да си служи със строги обноски, за да не загуби никога почитта, която му се дължи. От това следва, че един европейец не може да покани на масата си стопаните. Дори в градовете една подобна покана, отправена към главата на християните, понякога изглежда като обίδα, насочена към турците. Излиза също, че стопаните или старейшините на едно село могат да бъдат възнаградени само с малко ракия, ако татаринът е реквизирил зърно за конете, пилета, мляко или друго за трапезата на пътника. Ако човек би искал да заплати изцяло подобна ангария, наложена на едно село, или ако дори би дал по-значителни бакшиши, той би станал подозрителен в очите на мюсюлманите. Най-доброто в тези случаи е да оставиш татаринът да си направи разпределението [на дължимото] или сам да дадеш скришом нещо на стопанката (бълг. б о б а) или на децата и да поискаш да видиш гръцката черква, ако има такава, за да оставиш там един незначителен дар от 5, 10 или 15 пиастри в зависимост от разноските.

Ние не можем да не отбележим, че пътниците-европейци имат по-големи изисквания към храната за разлика от жителите на Турция. И на нас при първото ни пътешествие се е случвало да чуваме недоволната от бакшиша р а я да казва, че

учудени, че не намерихме никого. Само огньовете тук-таме сочеха, че има хора в планината. И нашият кавас започна да вика, колкото глас му държеше: „Ибрахим, Ибрахим, ако не се върнеш, ще ти отрежат главата.“ Той мислеше, че е избягъл от уплаха; но никой не дойде да утоли глада ни и двама от нас бяха принудени да застанат до бъчвите с ракия, за да попречат на нашите хора да се напият до забрава. На другия ден се появи един съсед, чиято ярост се успокои едва когато получи малко пари за ханджията и след като татаринът му каза, че сме чиновници и покровителствувани от султана (ц а р с к и л ю д е).

християните-католици са по-лоши от мюсюлманите. Малко повече щедрост би винаги помогнала да се избягнат такива възклицания.

Понякога е добре да се използва татаринът за уреждането и заплащането на сметките в пощенската станция и странноприемницата, тъй като те съвсем не се стесняват да сведат до нищожни цени някои надуты от цинцарите и гърците сметки. Ние сме виждали заплащането да завърши с две плесници, нанесени с цялата важност от турчина и приети с цялото явно унижение от разгневения рая. Ако татарите не се нагърбят с подобно намаляване на сметката, човек може да е сигурен, че те отчасти са замесени в мошеничеството или ги е страх, което може да се случи само тук- таме в Албания. Така в Гузини нашият татарин беше станал толкова кротък, че ние бяхме безобразно ограбени. Накараха ни да платим дори ирмилук (5 франка) за стаята ни, докато в Турция ханджите не познават такъв доход. Има много малко големи градове, които правят изключение от това правило. Господин Викенел, виждайки, че домакинът ни спира коня ми, като го хваща за юздата, за да иска настойчиво онова, което отказахме да му дадем, се провикна: „Ще одиме да се оплачем на аяна!“ Но на това отгоре болукбашията веднага му възрази усмихнато: „Нима мислите, че тук сте в Румелия? Тук аянинът няма власт.“

От друга страна, сметките с курьерите трябва веднага да се уреждат. Понеже нищо не се отбелязва, човек може неволно да бъде излъган или най-малкото да се създаде повод за твърде неприятни парични спорове.

Що се отнася до пътниците, които са проявили италианска наивност при споразумението им с татарите — те да се грижат за прехраната им по пътя, защото така им се е сторило по-удобно, — то се знае, че са завършили пътуването си в галоп, като са получили само кафе, бяло сирене, лук и хляб, които са основната храна на обслужващите татари. За да прибере колкото се може по-бързо възнаграждението си, татаринът може да ужаси пътника и с лъжливи разкази за крадци, тъй щото на пътника да не му мине и през ум да поиска да пътува по-бавно.

Хората, които пътуват в Турция, без да знаят някой от говоримите в страната езици, са изложени на произвола на техните татари или драгомани. В такива случаи те твърде често са излъгвани в сметките на странноприемницата или пощата, в бакшишите и пр. Ханджите се съгласяват да дадат на татарите и слугите една дребна сума, която се нарича чибук, като от своя страна пък увеличават сметката си. За щастие пътуванията в Турция са доста евтини и това увеличение на разноските не е твърде чувствително.

Най-неприятното своеобразие на татарите е, че искат да им се предплаща една част от сумата, която ще се дължи при

завършека на пътуването. Тъй като не винаги са на служба, те твърде често са задължени към татарагата, техния шеф, или пък са женени и трябва да оставят на семейството си нещо за преживяване. От това следва, че тази предплата може да доведе до доста голяма парична загуба, ако човек би искал да ги освободи наскоро след наемането им заради лошото им държане или несъответствие в характерите.

Както нашите курниери, така и много от татарите имат склонност към пиене и сластолюбиви удоволствия или към двете едновременно. Но те проявяват своята необузданост само вечерно време. Тяхната умереност и работоспособност обикновено са образцови през останалата част на деня.

Друго много неприятно нещо, което трябва да се предотврати при едно продължително пътуване, е [обстоятелството], че всички татари имат навика да купуват различни стоки в места, в които те са по-евтини, отколкото у тях. Така един татарин от Константинопол, България или Сърбия, ако стигне в Лариса, ще купи коприна само и само жена му да облече копринена дреха или най-малко копринени ръкави (латице); ако отиде в Янина, той ще си вземе емфие и т. н. В други случаи пък ще купува подаръци за приятелите си или лули за препродаване. И тъй тези предмети увеличават тежестта и броя на багажа. За да се избягнат тези покупки, трябва предварително да се уговори с татарина, че няма да му се дава никаква предплата по време на пътуването, освен за тютюн и за дребни разноски. Най-доброто разрешение е винаги да се правиш сякаш имаш само толкова пари, колкото са необходими за пътуването.

Подобно на нашите файтонджии много татари са твърде склонни да приемат пътници — татари, които търсят работа, военни и др. Тези хора, понякога полезни заради увеличението на броя на хората при трудни преходи, стават бремене, тъй като няма как да не бъдат хранени. Като се имат пред вид гостоприемните обичаи в страната, трябва известен такт, за да се избегне тази неприятност.

Най-хубавият сезон за пътуване в Турция е от м. май до началото на август; по-късно горещината става тъй голяма и човек лесно хваща треска, особено по крайбрежието на Егейско и Адриатическо море. Напротив, месеците юли, август, септември и октомври са най-доброто време от годината за посещаване на Босна и високите планински вериги в Турция. Следователно маршрутът трябва да се подреди, както следва: Константинопол да бъде посетен през март и април, планината Атос и други — през май, за да се стигне в Тесалия, Македония и Балкана, Родопите и Горна Албания и да се приключи в Босна и Горна Сърбия. Пътуванията в Турция през зимата са много мъчителни поради състоянието на пътищата, многобройните бродове, излизането на реките от коритата им, лошия строеж на

къщите и липсата на печки и стъкла по прозорците. В този сезон може да се посети единствено южното крайбрежие.

За предпочитане е пътуването да започне от Белград, Русчук, Константинопол, Салоники, Янина или Атина, тъй като в тези градове могат да се намерят с по-голяма леснина добри слуги и интелигентни драгомани, които знаят извън няколко говорими в Турция езици и един европейски, т. е. италиански, френски или немски. Белград и Русчук имат предимство пред другите градове, защото за разлика от другите предлагат добри коне на по-ниски цени.

Що се отнася до избора на слугите* или драгоманите, ние не бихме препоръчали власите заради лукавия им нрав, различието на характера им със славяните и мюсюлманите и малкото им познаване на Турция. Не бихме взели също грък или дори албанец, защото бихме се опасявали от тяхната хитрост, самомнителност и особено от бърливостта им, понякога безразсъдна. Сърбинът, босненецът или българинът ни изглежда много по-за предпочитане, защото те са по-въздържани в приказките си, доста склонни на послушание, добре запознати с турските нрави и спогаждащи се с по-голямата част от населението в Турция. Ако не се сприятелят с гърците, те знаят да ги измамат. Единствено в Горна Албания и Херцеговина — съседите на черногорците, придружителството на един сърбин може да създаде неприятности. Колкото и босненците-мюсюлмани да не обичат сърбите, поне в нормални времена те не биха влезли в разпра с един слуга; но в католишката Горна Албания или близо до Черна гора сърбинът е наистина много зле гледан, свидетели за което са тези Малзорес от Шалиа, които казваха съвсем хладнокръвно на един от нашите слуги — християнин-грък от Босна: „Ако бихме били сигурни, че ти си черногорец, съдейки по дрехите ти, ние бихме ти отрязали врата, както си му е обичаят.“ В Скутари един пандурин-сърбин, който ни беше слуга през 1837 г., пристигна веднъж при нас уплашен, защото на градския площад го бяха взели за черногорец и поискали без много церемонии да го подложат на адета [т. е.] обичая.

Заплата (тур. и сръб. ай лук, сръб. алвалук, бълг. плата) на един чирак в конюшня е от 10 до 12 флорина на месец (25 до 50 франка); за един малко по-издигнат слуга — от 12 до 14 флорина; ако един прислужник в конюшня (тур., сръб. сеиз, гр. сеезес) има собствен кон, заплатата може да стигне до 18 флорина.

Що се отнася до драгоманина**, той е винаги скъпо платен и не се среща навсякъде. Най-често такива се намират в Константинопол, Салоники, Адрианопол, Атина, Корфу и в

* Тур. кезметкнар, произн. Husmedgiar, слав. и вл. слуга, гр. ойкетес или дулос.

** Тур. терджиман, сръб. толмач, алб. и вл. телмач, г. драгуманос.

големите градове по бреговете на Дунава и Албания: в първите два града и в Атина има хора, които упражняват само този занаят.

Общо взето, тяхната заплата е поне двойна от тази на обикновените слуги; но често човек е принуден да плати повече, особено ако ги наема във второстепенни градове. Ние сме виждали хора, които искаха по 10 флорина (25 франка) на ден.

Рядко се намират добри преводачи. Обикновено те са отегчени от въпросите на пътниците и се отърват с хиляди измислици, за да не си дават труд да задават въпроси на местното население; това се случва най-вече, когато драгоманинът пътува през една страна, чийто народ няма добро отношение към неговия, или, когато не иска да бъде въпреки дрехите си разпознат по акцента. Същото нещо се повтаря при разговорите на пътниците с населението в Турция и няма нищо по-смешно от това, да видиш няколко европейци с един преводач. В такъв случай този нещастник е толкова често обсипван с различни въпроси, че на всяка крачка лъже; вместо да предава запитванията на чужденците, той се провиква, както много добре го е разказал г. Уркварт: те са луди или се интересуват от излишни работи. Ако чужденците въпреки получения отговор настояват пред преводача за още подробности, той се измъква с друга измислица, например, че [запитваните] не искат да отговорят или че не разбират въпроса. И тъй, ако понякога драгоманите казват на турците съвсем различни неща от тези, които са им казани, човек не всякога трябва да им се сърди, понеже европейецът задава неразбираеми въпроси, дразнещи и недискретни от гледна точка на ориенталеца, или най-малко изразява желанията си по напълно непознат в Ориента начин.

Когато човек пътува в Турция, е прието да носи със себе си, както в средновековието, не само легло, но и доста други домакински предмети. Като първо пътниците, освен ако не са съвсем бедни, си носят един килим (ш и л и м или п и л и м) или поне едно парче завивка, за да могат да легнат върху него или да се завият. Най-добре е пътниците-европейци да носят със себе си в платнен калъф един малък дюшек*, който се навива с възглавницата, чифт чаршафи и вълнена или копринена завивка** (тур. ке бе, ше бе), напълнена с памук (й о р г а н). Тези, които обичат да лежат по-нависоко, могат да сложат под дюшека си малката си торба за дрехи (т е р к и я), която обикновено закачват на седлото. Има хора, които покриват дюшека си с космат плат, за да избягнат контакта със заразени от чума вещи, тъй като косъмът не поема такъв вид миазми, които, напротив, се захващат за вълната и за памука. Дюшекът може

* Тур. и сръб. душек, вл. мадрацул, гр. сирома.

** Тур. ке бе или че бе, сръб. покривач, арм. жиорган или покровиц, вл. поплонул, гр. паploма.

също да бъде разделен на две или три четвъртити части, като възглавници за канапе, свързани помежду си с парчета плат. Този вид дюшек служи дори по-удобно за стол от навития дюшек и се натоварва на коня още по-лесно.

За да бъде леглото напълно готово, отдолу се слага сено във вид на сламеник, а за да се избягнат паразитите или контактът с вещи, заразени от чума, може да се опъне над рогозката и под сеното платно, напоено с восък, т. нар. мушема, с която багажът, натоварен на конете, се предпазва от дъжд.

Към завивката, когато е студено, може да се прибави и тази, която е сложена под седлото на коня.* Кожусите, унгарските бундас, или овчите кожуси са нужни само през зимата; през лятото те много лесно се пълнят с паразити.

Дрехите, които пътникът носи, трябва да бъдат сведени до най-необходимото. Трябва да се знае, че на човек се случва да облече фрак само в Солун, Константинопол, Белград или в някои други турски градове по границата; по другите места има нужда от един лек редингот и други неелегантни дрехи. Не трябва да се забравят кърпи за лице, тъй като в странноприемниците почти не се намират. За да бъде товаренето по-лесно, е необходимо, доколкото е възможно, багажът да бъде разделен в два кожени сака по турски или в два куфара, по-добре кожени, отколкото дървени. Има също двойни кожени торби (бисак), хейбе на турски, от козя козина, които са много удобни и се продават навсякъде (вж. т. III, с. 106). Вързопите се връзват за дървените самари с въжета и са покрити с едно платно, напоено с жълт восък, мушема, което се придържа от дълъг шарен широк ремък от козя козина, завършващ с въже.

И в Средна Азия е обичай багажът да се разпределя поравно в две големи торби от козя козина — харари, което улеснява товаренето. Турците си служат с големи кожени торби за прибиране на дрехите, наречени хурч, но европейците ще предпочетат куфарите.

Ако човек има две торби, в едната може да сложи дрехите си, а в другата — домашните потреби, книгите си и пр. За кухненските вещи обикновено се употребяват бисаците, т. е. двойните кожени торби, за да могат да се разпределят върху повече коне и да бъдат винаги под ръка.

Най-необходимата домакинска вещ е котлето от чугун или за предпочитане от калайдисан бакър с желязна дръжка, за да може да се окачва на веригата, която виси във всяко огнище в Турция. В странноприемниците и в селските къщи изобщо не се намират железни триножници**. Ако човек предпочита чугун-

* Тур. кебе, сръб. покривац, алб. пулице, вл. странаул или жерга, сръб. скепé.

** Тур. сажанак, сръб. саднак, вл. кратица, гр. пиростня.

ната тенджера, трябва да си я закупи, преди да влезе в страната, тъй като такъв домашен съд не се намира там.

Другите вещи могат да се сведат до една желязна печка (тур. и сръб. йолтаран), една тенекиена съдинка за варене на кафе (кафе-ибрик) или един чайник и една-две дървени бутилки — чутура — за ракия или вино, било за из път, било за мястото на пренощуване, където може да няма [питие]. При няколкодневни пътувания и когато в странноприемниците липсва ракия или вино, може да се закупят огромни чутури, съдържащи три или четири оки; но те не са за препоръчване, тъй като специално виното се разваля, щом се начене. Повече на брой малки чутури са за предпочитане. В Босна и Херцеговина си служат понякога с малки кожени торби или кози мехове, наречени матара, за пренасяне течностите с кон.

Най-сетне трябва да се вземат четки за обувки, боя за обувки, кибрит, няколко свещи, дори един свещник и провизии от ориз, фасул, леща, захар, кафе или чай, както и няколко суджукa и шоколад, бульон на кубчета и др. за случаите, когато [по пътя] няма странноприемници.

Смляното кафе се слага в малки тесни торбички от кожа (тур. кавезе, сръб. кеза), които се затягат с кожена връзка и могат да се купят готови. Вътре се слага една дървена лъжица за удобно вадене на кафето. Останалите провизии е добре да бъдат прибрани в платнени торби.

Други полезни вещи са няколко малки чаши (филджан) за кафе; обаче в Турция има кожени кутии (филджан-кесе), изработени нарочно за целта. Има ли ги човек, той може навсякъде по ориенталския обичай да предложи една чаша на хората, които го посещават, както и да утоли сам жаждата си. Курьерите носят често филджаните в джоба си, което за тях е по-лесно, отколкото за нас, като се има пред вид, че дрехите им са широки.

Много читатели, не познавайки Източна Европа, ще намерят, че този багаж за едно удобно пътуване в Турция е много голям; но все пак всички тези неща са абсолютно необходими. Не трябва да се забравя, че и сега в Полша и Галиция човек пътува с леглото си и че плаща в странноприемниците за стаята си независимо дали е със или без легло. Боя за обувки се намира само в някои големи турски градове; ние споменахме, че тук-таме свещници и дори свещи* липсват и тогава се прибягва до запалени смолисти главни (машала) или до смолисти дървета.

Другите провизии и споменати съдове спомагат пътникът да бъде съвсем самостоятелен, тъй че той няма защо да се съобразява по време на пътуването си със странноприемниците и може да лагерува или да остава навсякъде, където му се нра-

* Тур. айден, сръб. свечия, вл. лумине, гр. кершон.

ви. Прочем кафето и особено захарта липсват почти навсякъде, най-вече в планините, и захарта е един подарък за всеки жител на Турция, който се приема с удоволствие. В тази страна и стари, и млади имат едно детинско влечение към захарните изделия и с една шушка захар, както и с малко тютюн, ние спечелихме не едно сърце. Дори оризът липсва понякога в страноприемниците, ако той вече е бил сложен в котлето на ханджията от друг пътник.

Турците заместват удобното кожено „коко“ с една медна чаша (срб. с а п л а к) или с половин черупка от кокосов орех. Тъй като никъде не се намират вилици*, човек трябва да носи пълен комплект прибори за ядене. Тези, които се прибират като сгъваем нож, са най-удобни за пренасяне. Ние намерихме, че е полезно за повече чистота да имаме и една калаена чиния.

Ако човек има слабо зрение или ако иска да прави физически наблюдения, трябва да носи в двойно количество моливи, пера, очилата си и всичките си апарати, защото те не могат да се намерят никъде в Турция, а пък асортиментът на очила е твърде беден дори в крайморските градове. Даже виненият спирт се намира само в Константинопол, Салоники, Скутари и Белград и в някои от дунавските градове.

Ние видяхме също хора да носят един стол, върху който се нагласяваше една дъска. При разглобяването им се получаваха три части с дължината на обикновен чадър. Тези принадлежности са твърде сложни и затова малко се използват, ако човек не иска в никакъв случай да се приучи на турските обичаи или ако не се задоволява с дюшека си за сядане, най-добре би било да вземе със себе си едно малко сгъваемо столче и един четвъртит калъф с малки железни или дървени пръчки, което е много подходящо за всички турски софри или ниски маси. Така човек би могъл навсякъде да яде и пише по европейски.

Пътници из Азия са употребявали също палатки и разглобяеми кровати, такива вещи не се пренасят лесно, освен при пътуване с камили.

Тъй като всички жители в Турция са с мустаци и без следи от бакенбарди и брада, би било добре да се възприеме модата на тази страна. Безкрайно необходимо е да се пътува с пистолет, който виси на седлото, защото обичаят е такъв, а оръжието, дори и незаредено, вдъхва респект. От друга страна пък, пистолетите, окачени на колана, са напълно излишни и смешни, тъй като турците знаят твърде добре, че европейците не ги носят. В Сърбия и в равнините на Тракия няма нужда от пистолети, докато в Албания, напротив, ще бъде добре, ако и слугите бъдат въоръжени с една или две пушки според обичая на страната. Така, ако случайно се срещнат зложелатели, може да им се покаже равностойно въоръжение. Ако някои тур-

* Тур. тн атал, срб. вилушке, арм. пируа или фуркулице, вл. фуркута, гр. перуни.

ски пътници се чувствуват задължени да носят скъпи или украсени със сребро оръжия, за да изтъкнат високото си положение, европейецът не трябва да им подражава. Той не може да скрие, че е чужденец, а и значителният багаж не би предизвикал, особено в Албания и Босна, желанието [за грабеж], както подобни оръжия.

Най-после, поради това, че лекарите и особено лекарствата се намират само тук-там в Турция, ще е добре всеки пътник да носи със себе си някои лекарства срещу болестите, на които може да бъде изложен, като например малария терциана, изобщо треските, болки в стомаха, дизентерия, възпаление на дробовете или корема и ревматизъм. Впрочем всички европейци минават за лекари и раздаването на лекарства е един от начините да се спечели благосклонността на хората, които ви дават подслон. Тези, които не са лекари, могат да разделят [предварително] лекарствата на дози, за да се избегне неправилното им използване. Те могат да се сведат до: винена киселина като лекарство за повръщане, живачен хлорид⁵³, ялапа⁵⁴ — разхлабителни соли, равен като разхлабително и укрепително средство, екстракт от синя тинтява за стомаха, хининов сулфат за треска, слез — цяр за омекчаване, кантарид⁵⁵, причиняващ мехури по кожата, камфор или оподелдок⁵⁶ срещу ревматизъм, бъз за изпотяване, липов цвят и лайка. Един иригатор и един ланцет могат да допълнят медицинските принадлежности.

Много читатели ще намерят смешни и излишни тези педантични предпазни мерки; но ние смятаме, че няма пътник, пътувал по-дълго из Турция, който да не е претърпял гибелните последици в една страна, където общественото здравеопазване е напълно неизвестно. Човек трябва да познава тази страна и трябва да е бил болен там, за да разбере крайното затруднение, в което може да изпадне при едно неразположение, защото в дадени места всичко, като се почне от стаята или мястото за почивка, може да му липсва. При пътуванията си ние прибягвахме към тези лекарства както за хората ни, така и за самите нас. И последния път ние срещнахме толкова много болни от треска, че трябваше дори да възстановяваме запасите си от хинин и лекарства за повръщане.

Пътуванията на кон по турски, а не с пощата, не са толкова уморителни, колкото можем да си представим. Един път свикнал с коня, човек може да има хиляди наслади. Само в дъждовно време става много неприятно — няма нищо по-жалко от една разходка на кон при проливен дъжд, когато си загърнат с турско палто, с мушама или с плат, напоен с каучук.

Много важно нещо е да имаш със себе си хора, които разбират от товаренето на добитъка, и в това отношение татарите и пощенските слуги обикновено са много полезни. За да бъде товаренето удобно, трябва да има винаги трима души, тъй че единият да може да връзва въжетата, докато другите двама

поддържат багажа от двете страни на самара. Хората от занаята го правят доста бързо. Ако не се наемат опитни люде, човек рискува да направи такова пътуване, каквото беше началото на нашето през 1836 г., когато, вместо да имаме един слуга за всеки два коня, ние имахме само четири за дванадесет, от които само двама бяха от занаята. Резултатът беше, че багажите ни се обръщаха толкова често, че ние не можехме да изминем повече от пет до шест левги на ден.

При пътуване с пощата или в галоп е обичайно да се пие чаша кафе и да се изпушва една лула във всяка станция, докато конете се оседлават. Този обичай е толкова текущ, че тези неща ви се поднасят, без да сте ги поискали. Следват въпросите, какво ново има в Константинопол и другаде. Сред турците татариите са истински заместници на нашите вестници.

През зимата и в дъждовно време пътищата са толкова кални, че цветът на дрехите се различава с мъка. Ако по пътя човек срещне пътници, той просто им пожелава добър път (у г х у р у л а), а като още по-сърдечно благопожелание си слага и дясната ръка на сърцето.

Случва се в горите да се изстрелва няколко пъти с пистолет или ако си в компания на неколцина сърби или босненци, те да запеят с гласа на Стентор⁵⁷ някоя народна песен. Когато се пътува с керван по тесните пътища, трябва да се спазва голям ред, защото иначе често се случват нещастия. Ако има татарин, той винаги остава при багажа; в случай че пристигне пръв в странноприемницата, той сяда до багажа, докато пристигнат останалите от кервана, и често изкарва там дори един сън.

Лятно време между станции има понякога спирки, за да се пие вода от някоя чешма или, без да се слиза от коня, се иска от първия ханджия стомната с вода, глътват се няколко глътки и се тръгва с пълна бързина, без да се дава бакшиш. Когато се пътува бавно, тези малки спирки за вода са много често и дори има местни хора, на които сякаш им е съвестно да не опитат водата на всяка чешма.

По всички пътища в Турция има сенчести места*, горе-долу удобни, много добре дошли за почивка на пътниците, които не пътуват с пощата. Обикновено там има гора от хубави дървета — в Източна Тракия, Южна Македония и другаде — от дъб, липа, топола или чинар. В повечето случаи около тези места тече чешма или има извор и кервани, които са се спрели за обяд или за почивка, пък дори и за преспиване, докато конете или воловете им пасат наоколо.

При тези кратки почивки обикновено се слиза от коня, пре-

* Тур. кьолсе, сръб. заладие, алб. скгад или ши е, или мехие, гр. искинос.

глежда се дали всичко е в ред, стягат се ремъците (срб. *попрегнути*), сяда се по турски или се полягва на земята и понякога се изпушва една лула. Ако случайно се срещнат група циганки или българки, човек се забавлява, като ги кара да потанцуват, и им подарява някоя дреболия.

В големите летни горещини се тръгва в ранни зори и се почива от 11 до 2—3 часа в някоя странноприемница или под големи дървета. Понякога се обядва на чист въздух край първия поток; от козите дисаги се изважда пилето или парчето овчо месо, завито в книга и платно, твърдо сварените яйца, а има случаи, когато татаринът прибавя малко сварен ориз, пита, халва или плодове, пазени в кърпата му, обшита със сърма. Има случаи, когато е било взето само сурово месо и то се изпича на шиш върху набързо стъкнат огън. За кратко време необходимите сухи дърва (срб. *субарок*) са събрани и огънят лумва, тъй като местното население има особена дарба да пали огън. Едно парче прахан се поставя в средата на сухите треви, въздухът го завъртва бързо, докато започне да излиза дим и после пламък. Обичай (адет) е след храненето, по обяд, да се поспи малко.

Ако по залез слънце се стигне до някоя чешма или поток, пощальонът-славянин се провиква: „Нека пи коние, т. е. конете да пият вода, тъй че като пристигнат [в хана], да ядат сеното с охота.

Няма ли място в градските странноприемници, лавиците пред дюкяните из пазара са понякога удобно място за преспиване, но не и за тези, които се опасяват да не бъдат събудени рано на другата заран от дюкянджите. Ако пътуването е с пощата и се стигне привечер в странноприемницата, конете за другия ден се заръчват веднага, тъй като понякога ги водят още денем на паша доста далеч от конюшните. Следователно би било късно да се мисли за това чак на другата сутрин.

Не навсякъде в малките колиби се намират конюшни за конете на пътниците и затова те са принудени да ги оставят под навеси или дори трябва да отпочиват в дворовете. Понякога се случва тези животни да се отвържат и да избягат нейде из околностите. Това става най-вече в началото на пътуването, когато конете още не са се опознали взаимно.

Не навсякъде има и ковачи, което в дадени случаи е много неприятно. Ето защо е добре да се носят няколко подкови, пирони и да има един слуга, който да разбира малко от подковаване. Тази предвидливост е особено необходима за каменните и често пъти тъй пусти области в Босна и Албания.

Едно от най-големите неудобства при пътуването с коне е бързото израняване на гърбовете им, което довежда до скорошното им отслабване. Ето защо грижата за доброто натъпкване на седлата и самарите трябва да е много голяма и да се внимава пълнежът (стеля) в никакъв случай да не наранява конете. Поради тази причина понякога се слагат под седлата тънки

възглавници (т и е л т и или п а л а н) и по-често някаква черга. Самарите трябва да се нагодят много добре към тялото на коня. Ето защо не може да се купуват самари, преди да имаш коне. Трябва също да се избягва местенето им от кон на кон. При такава грешка само за един или дори за половин ден животното може да се увреди.

Когато по гърбовете на конете се появят рани, на болното място (срб. с а д н о или к р в а в и ц а) под седлото или самара им се поставят меки, тънки и надупчени възглавници (п а л а н), за да се избегне търкането. Раните се промиват с ракия и урина и се налагат с пластири (я к и я), за да се изтегли гнойта. Пластирите най-често са напоени със сапун, ракия и яйца. Коланите също причиняват много лесно отоци по корема, особено при коне със самари, и за няколко дни те се обезобразяват страшно много, като загубват и силите си. Тази злополука е още по-фатална и в такъв случай животното не трябва за известно време да носи товар.

Навсякъде е опасно, когато слезеш от коня, да го оставиш невързан, но в Турция, една страна на места толкова дива, той може да бъде загубен или откраднат много по-лесно, отколкото у нас. По време на пътуванията си ние страдахме доста често от закъснения, дължащи се на подобна небрежност. Изобщо населението в Турция е склонно да мисли, че животните са по-умни, отколкото са в действителност. Един от спътниците ни за малко не изгуби коня си в една гъста гора. А пък в Приеполі, в Босна, един от слугите ни беше вече загубил надежда, че ще намери коня си, но случайността го довела до една улица, където той видял един циганин-скитник на гърба му. Последният естествено претендирал, че нямал лоши намерения, но ако лешата настилка не му е пречела да галопира, по всяка вероятност той щеше да има време да скрие откраднатия кон на сигурно място. Когато конете навикнат един с друг и някой от тях се изгуби, ако не е подплашен, обикновено се връща сам при останалите коне. Но на това не винаги трябва да се разчита.

Слугите в Турция не обичат да водят товарните коне за повода и смятат, че е под достойнството им да бъдат считани за пощальони. Впрочем животните винаги трябва да се теглят по малко. Татаринът, който няма право да бие слугите, не може да очаква те да му се подчиняват също тъй стриктно, както пощальоните. От това следва, че често пъти товарните коне са оставени на самотек; те изостават или вървят твърде бавно и дори се залутват в храсталаци и лоши пътеки и тогава товарът им може да падне. При такава небрежност ние сме виждали много опасни падания, от които конете можеха да загинат. С една дума, такъв вид обслужване на пътниците дава повод за спречквания.

Човек трябва да внимава много при пътуване на кон през

летните горещини да не е възседнал яздитното животно, когато го води към реката. Ако конят не е воден [за повода], могат да се случат нещастия или най-малко животното да легне във водата.

Населението в Турция се храни два пъти на ден; сутрин в 10 или 11 часа и вечер след залез слънце — турското а к ш а м. Този навик е толкова вкоренен, че пътниците често са длъжни да се подчиняват на реда за първото хранене, освен ако не тръгват призори, което пък разкъсва целия ден. Друга особеност е, че човек трябва да стигне в градовете или големите села преди а к ш а м'а, тъй като по този час дюкянните се затварят и всеки, християнин или турчин, се прибира в къщи. Тогава е трудно да се намери храна и дори странноприемница. Често се случва, даже и в доста големи градове, да се чака до другия ден, за да може да се купи месо и супа; за възстановяване на силите може да се намери само кафе без захар, хляб, бяло сирене и вино. Турците смятат, че ако извън това се сдобият и с яйца, човек трябва да е много доволен и може да изчака до 12 часа.

Ако се пристигне в странноприемницата или турската поща преди а к ш а м'а, жените на ханджията или на началника на пощата ви приготвяват вечеря, която често пъти е много хубава; но ако е много късно и мъжът е вече в харема си, обичаят позволява да бъде обезпокоен само за неотложна работа. В такива случаи жените рядко са наклонни да готвят и трябва сам да се погрижиш за яденето, стига да се намери някое пиле или овнешко месо.

В това отношение селата са много по-приятни места за пренощуване особено ако са населени с християни; винаги и навсякъде може да се намерят поне пилета, яйца, кисело или прясно издоено мляко, хляб, вино или ракия, а понякога дори и овнешко. Обаче тъй като домашните птици обикновено не спят в курници, а се подслоняват под покривите или дърветата, често е невъзможно да се уловят в тъмнината. Хващането на пилета представлява такава важна част от пристигането на пътниците в странноприемницата, че бедните домашни птици по предчувствие често напушат вкупом убежищата си, когато усетят, че идват чужденци. Много пъти човек е принуден да ги убива, като хвърля по тях дърва или камъни, а дори и да стреля с пушка.

Добре е предварително да се купуват домашните птици и месото, от които човек има нужда за през деня; те са по-хубави. Избягва се изцеждането на кръвта от съвсем пресните меса и още с пристигането гърнето се слага на огъня. Котлето служи много добре за запазване на яденето по пътя. Ако е възможно, татаринът или някои от слугите се изпращат напред, за да приготвят вечерята, и при пристигането остава само да се седне на масата.

Тъй като в тази страна кафето не се пие с мляко, ако човек поиска това, трябва да предупреди ханджията от вечерта,

за да го има на следващата сутрин. Неведнъж се е случвало сложеното настрана мляко за закуската ни на заранта да е било изпито и да е трябвало да се задоволим с черно кафе било защото млякото се носи отдалеч, било защото добитъкът е вече на паша, или пък защото останалото мляко е било подквасено.

Понеже в Турция няма в странноприемниците долапи, прозорците са неостъкдени и по хартиите, опънати на черчеветата, има много дупки, трябва да се полагат особени грижи за опазване на продуктите; иначе котките и кучетата могат да окрадат най-жестоко провизиите. Подобни прежеждия могат да се струват смешни на един европеец, но те не са такива за тези, които пътуват из Турция. По този начин човек запазва в дисагите си малко шоколад, шунка или суджучи за местата, където не може да се намери храна. Ако няма грижата да затваря внимателно куфара си, той рискува на другия ден да не намери в него вече нищо и да трябва да прекоси цяла Турция, за да закупи в някое морско пристанище наново такива неща, които са съвсем обикновени за Европа, а толкова редки за Турция. Измежду много такива прежеждия ние си спомняме най-вече една смешна случка в Охрида, където нашите хора си бяха сготвили един огромен овнешки бут. Но тъй като бяха твърде уморени и беше много късно, те се задоволиха с няколко яйца и запазиха разкошното месо за другия ден, без да обърнат внимание, че едно голямо куче е легнало в ъгъла на хана. Естествено, когато то се събудило и видяло едно гърне с месо на земята, помислило, че е за него. На сутринта нашите слуги имаха единственото удовлетворение да набият здравата заместника си. Те бяха принудени да потеглят почти гладни. И действително в Турция, дори и в големите градове, е трудно да се намери по всяко време месо или онова, което е необходимо.

Едно време е трябвало да се предрешиш като мюсюлманин или като рая, за да можеш да пътуваш из Турция и най-вече из Босна и Албания. Тази предпазливост е станала съвсем излишна, дори и за една голяма част на Азиатска Турция. Ние пътувахме облечени по европейски с черните или белите филцови шапки, без да ни бъде отправено и най-малкото оскърбление. Населението на Турция е свикнало с облеклото ни; войните, промяната на турската военна униформа и множеството пътници, особено търговците, успяха да премахнат неприязнеността към европейските дрехи. А и при това населението с удоволствие вижда чужденецът да носи фес, стига да не е нетактичен да сложи такъв, какъвто имат полковниците или генералите: тогава биха го взели на подбив. Един европеец с фес може да мине дори за турски чиновник. Що се отнася до възможността да се закупи в Турция шапка, добре е да се знае, че такава може да се намери само в големите морски пристанища и в Белград.

Европейските, които пътуват в Турция, понякога все още се обличат като мъже; може би едно време тази предпазна мярка

е била нужна, но сега ние не бихме я препоръчали, освен ако женското телосложение може добре да се прикрие. В случай че те бъдат разпознати, могат да се изложат на неприятности. Единственото необходимо нещо е да носят под роклите си дълги гащи по турски. Трябва грижливо да се избягват светлозелените дрехи — [цветът] на Пророка.

Тъй като говорим за жени, ние трябва да препоръчаме на мъжете, които никога не са пътували в Турция, да бъдат много сдържани към мюсюлманките, срещани по пътя или в странноприемниците. На тази тема мохамеданинът е съвсем неразбран човек и за нищо и никакво или заради едно недоразумение могат да избухнат неприятни разпри. Това е равностойно да ядеш свинско в дома на турчин или да правиш други подобни неща, свързани с предразсъдъците, с които той е възпитан.

Турция е една толкова вулканична почва и турците са толкова привикнали чужди политически пратеници да прекосяват страната им, че и най-невинният чуждестранен пътник може да бъде заподозрян в шпионаж, още повече, че мюсюлманите трудно разбират, че може да се предприеме едно пътуване от любовност или за удоволствие. Всеки човек, който минава през Турция, не може да не прояви интерес към съдбата на населението в тази империя. Но обръщайки внимание на всичко, което представлява интерес за него, той трябва винаги да се преструва, че се занимава само със собствената си работа, т. е. да разглежда старини, да търси растения или минерали. Трябва да прибавим, че ботаниците, които се смятат за лекари, са по-малко обвинявани в шпионаж, отколкото геолозите, географите и особено тези, които разчитат надписи или търсят стари паметници.

Трябва да се избягва взимането на бележки по път, когато има повече минавачи. Тази предпазливост, ненужна в България и Ромелия, е особено важна в Албания и Босна. В странноприемниците човек трябва да се старае да прави бележките си, без да бъде забелязан, и да не отделя много време, за да не възбуди любопитството на околните.

Ако в разговор човек лесно може да се сдобие с много географски или статистически сведения, той трябва да се въздържа в някои случаи да ги запише в бележника пред събеседниците си; но важното е да не се правят дословни бележки за онова, което се казва по време на един разговор. Тази нетактичност може да е гибелна за пътника или най-малко да съкрати разговора и това да му отнеме възможността да получи ценни сведения. С една дума, човек трябва да знае как да накара населението да говори, без да си дава вид, че е заинтересуван от географията и статистиката на страната. И тъй, това става лесно, когато между запитванията, които биха породили съмнение, се вмъкват и други — за обичаите и нравите—въпроси, на които цялото население в Турция отговаря винаги с удоволствие.*

* Ние срещнахме в странноприемниците в Босна слуги-мохамедани,

Човек не трябва да се доверява на приказките на тези, които го придружават служебно, тъй като в Турция, както в Сърбия и Русия, зад вниманието се крие хитростта да се покаже само онова, което придружителите искат, или пък желанието да узнаят какво правите и мислите.

За да не рискуваш да възбуждаш подозрения, трябва винаги да си готов да отговориш и на най-отегчителните въпроси и да даваш исканите обяснения; обратното поведение може само да доведе до неприятности. Колко пъти барометрите и физическите ни наблюдения са предизвиквали въпроси! Но един банален отговор винаги е задоволявал и най-любопитния ни събеседник.

Човек трябва да бъде предпазлив да не минава много често по едни и същи места, както и да не се застоява по-дълго време за геодезки наблюдения или проучвания на старини. Именно в такава заседяване на учения-европеец се крие най-вече опасността за него. Защото, като се показва често всред хората, може да си навлече неприязнеността или дори яростта на някой мюсюлманин, ненспазвайки обичаи, които са му непознати.

Ако странноприемниците в Турция осигуряват безопасност, то човек не трябва да се доверява на някои епирски или гръцки ханове, където е обсипан от въпроси, като: Ц е л е т и ? кой си? К а п о в и е н ? откъде идеш? К у п о ш к о н ? къде отивате? Трябва предпазливо да се отвърща. Така ще се каже например: Не идваме отдалече (Н у к п о ш к о м л а р к). Някои албански странноприемници трябва, преди да се настаниш, да запиташ какво имат; тъй като понякога липсва дори и царевичен хляб, тяхното колуботни. Обичай е, преди да се слезе от коня, да се извика ханджията (Х а н д ж и ш и а д е т !, ханджио, излез!) и да се вземат сведения [за положението в хана]. И така ще кажете: А к е н и е л п ? А к е н и б у к ? А к е н и в е ? А к е н и л о м ? А к е н и с о г ? — има ли ечемик, хляб, яйца, мляко и пилета? Ханджията отговаря на всеки въпрос с К а или С к а, т. е. има или няма.

Що се отнася до малките размирици, които стават случайно в Западна Турция, човек не трябва да се плаши прекомерно, тъй като чужденецът няма нищо общо с тези к ю ч у к с е ф е р, т. е. малки войни. Престрелките могат дори да се прекратят заради него. А и малко смело дава резултат. По този повод си спомняме пристигането ни през 1836 г. при шкипетарите в Метохия, Горна Албания. Един бунт бе тъкмо потушен; цели села бяха изселени в Ромелия; виждайки християни с шапки да отиват на Изток, те [шкипетарите] се провикнаха: „Гяурите несъмнено имат надмощие, трябва да се подчиним.“ Изобщо човек не трябва

толкова доволни от разговора и обноските ни, че казваха: „Ако ние бяхме стопани, не бихме карали такива добри хора да заплащат [разноските в странноприемницата].“ Лицата на много албанци засияваха, когато им казвахме: л ю п ф л я ш к — желая да си поговорим.

ва да се обезсърчава от преувеличенията на някои консули, които биха искали Турция изобщо да не бъде опозната.

Що се отнася до сведенията, получени по път, трябва да се знае, че населението в Турция в повечето случаи няма представа за разстоянията; ако у нас селяните определят разстоянието, което трябва да се измине на далечина един изстрел с пушка, то славяните ще ви кажат: б л у з у; албанците — а п х е р; гърците — о х и м а к р у а, т. е. съвсем близо, за един път, който понякога е от 1 до 2 левги. Я к и н ъ т на мюсюлманите е много поточен, защото те са навикнали заради редовните си молитви да разделят дните на часове. Часовниците са рядкост и много християни в Турция нямат понятие какво значи един час. Те знаят само изгрев и залез слънце и понякога — пладне.

Трябва да се знае също, че повечето от жителите разделят годината само със сезоните и с някои празници. Поради липса на регистри за раждане те често не знаят точно на колко са години и особено в кой ден и през кой месец са раждани. Разговаряйки с някой славянин, човек често има възможност да забележи колко понятията му за миналото са ограничени. Създаването на света, Потопът (П о т о п), времето на латинците или римляните, времето преди и след битката при Косово в 1389 г.⁵⁹, Новото време, спомените на много старите хора са най-честите им исторически подразделения.

Нещо повече, в Албания и особено в Босна часовете или левгите са в същност с времетраене от 1 $\frac{1}{4}$, 1 $\frac{1}{2}$ и дори 2 часа. В Северозападна Босна и в Хърватско става съвсем ясно, че немската миля от 2 левги е била сведена до един турски час; това е довело до някои и други грешки в картите и до най-неприятни обърквания за пътниците.

Най-сетне турците, както и християнските им поданици не могат да различат един път из равнината от този през хълмове или планини; думата р а в н и н а се употребява и за единия, и за другия, стига пътеката да е лека за конника и да може да се препуска по нея с риск да си счупиш врата, макар че понякога представлява изкачвания и слизания в продължение на 1 до 2 часа. Те не могат да намерят един среден термин между К ю ч ю к Д а г на турците или М а л и Б р е г о в и или М а л а П л а н и н а на славяните, или В о г л и - М а л на албанците, М и к р о й в у н а на гърците и техните Б о ю к Д а г, В е л и к а П л а н и н а, М а д - М а л и М е г а л о й - В у н а, тъй че човек може да прекоси съвсем незначителни възвишения или дори само някои могилки в местност, посочена като хълмиста. Или пък означената голяма планинска верига не представлява друго освен една поредица от ниски планини. Само когато е отбелязан сняг по високите върхове, човек може да бъде сигурен, че се касае за значителни възвишения. Тъй като повечето от планинските вериги нямат общи имена, дяловете им взимат името на най-близкия град и

въпросите за тях обикновено водят до отговора, че това е Балканът или планината.

Същото е и със сведенията за дълбочината и ширината на някоя река или дължината на някой обект. Указанието да се отиде надясно* или наляво**, често трябва да се разбира от мястото, на което стои този, който ви упътва, а не от мястото, на което стои пътникът. И тъй в местностите, прорязани от пътеки, както например в Турско Хърватско и Северна Босна, особено на юг от Сава, между Босна и Вербас, указанието да се следва само десният път, т. нар. *Догру-йол* на турски, *Управо-пут* на славянски, *Исия* на гръцки, често е същинска подигравка. Когато човек се е задоволил с такива сведения, той е принуден понякога в ненаселени места [сам] да прецени кой от пътищата е по-използуван, за да реши коя посока да вземе. В такива случаи ние имахме много пъти възможността да се възхитим от дарбата на населението в Турция да се ориентира, като взима под внимание и следите от подковите на конете, които са минали преди кервана.

В Босна ни се случи дори да се объркаме толкова в гората между Витоля и долината на Лашва, че прекарахме буквално един цял ден, незнаейки как да излезем от този лабиринт от пътеки, които завършваха с гъсти сечища. Слънцето вече залязваше и ние бяхме много притеснени, когато случайно свирката на един овчар ни подсказа, че търсеният път е наблизко. Между Банялука и Дербенд ние имахме същите премеждия, макар че срещнахме тук-там хора; но по-голямата част от тях, взимайки ни за разбойници или за турски полицаи, побягваха при нашето приближаване или изчезваха като фантоми в горите, вместо да ни извадят от затруднението. Случвало ни се е дори ние да покажем верния път на спахий-конници, при все че те бяха взели за водач човек от народа (с. 449—469).⁵⁹

Превод: Ст. Койнаров (с. 444—450), Ел. Коледарова (с. 450—491).
Коментар: П. Коледаров и Б. Цветкова

* Тур. сагда, сръб. десно, арм. магяст, вл. дин дирепта, гр. детциа.

** Тур. солдан, сръб. лево, арм. мемчемок, вл. стиенга, гр. аристерос.

¹ Броят на чуждите пътешественици, посетили Османската империя през XV—XVIII в. и особено през XIX в., в същност никак не е малък. Защото само френските пътешественици преди Буе са няколко десетки.

² Касае се за многонационалната Австрийска империя.

³ През 1826 г. по заповед на султан Махмуд II е унищожен еничерският корпус.

⁴ Касае за публ. в. 1854 г. Сборник от маршрути — вж. тук по-горе.

⁵ Буе говори за следните пет езика: турски, сръбски, албански, гръцки и влашки (румънски), на които обикновено дава някои наименования и термини. Той е включил и бълг. ез., понеже го е ползувал и не е различавал твърде славянските езици, особено сръбския и българския.

⁶ Осемте народности вероятно са изброените преди това от автора — турци, гърци, сърби, албанци, власи, българи, босненци и херцеговинци.

⁷ Думата е вероятно за зачестилите националноосвободителни акции в тези земи, особено избухналите две въстания в Сърбия (1804, 1815).

⁸ Авторът има пред вид национално-революционните борби на гърците, достигнали своя връх по време на Гръцкото въстание (1821—1829).

⁹ Вук Стефанович Караджич (1787—1864) — сръбски филолог, етнограф и фолклорист, сръбски възрожденски деец.

¹⁰ За създаването и развитието ѝ има особени заслуги и френският славист Сиприан Робер (1808—1878), пътувал също из българските земи.

¹¹ Става дума за везирите Хюсрев Мехмед паша — 1839—1840 и Мехмед Емин Реуф паша — 1839—1840.

¹² А. Буе също се придържа към традиционната римска областна географска номенклатура и под „България“ разбира само една несъществувала в действителност провинция в античността и при османското административно устройство. Той определя земите между Черно море, Стара планина и Тимок (поради държавната сръбско-турска граница) — Добруджа, дн. Северна България, Софийско, Нишавско и долината на Българска Морава, т. е. двете Мизии — Горна и Долна.

¹³ Римската провинция Горна Мизия била разположена по десния бряг на Дунава между реките Цибрица и Колубара.

¹⁴ Имат се пред вид руските преселници-староверци, представители на различни верски секти (старообрядци, скопци и пр.), които поради гонения от страна на царската власт са се изселили в края на XVIII и началото на XIX в. в съседни и по-далечни страни. Настанилите се в делтата на Дунава и в Добруджа са известни под името „липовани“ („липоне“ на малоруски означава търговия) поради продажбата на ловената от тях риба, а според други — поради писмената на липова кора, където били записани техните обреди и обичаи. Липованите образували отделни общини и запазили някак от старите си институции (като напр. съдиите си).

¹⁵ Дн. с. Камено поле, Врачански окръг.

¹⁶ Проходът Вратник, известен през средните векове като Сидера.

¹⁷ Изопачено от Ичера, с. Сливенски окръг, а се има пред вид Мокренският, дн. Аврамоски проход.

¹⁸ Думата е за Руско-турската война 1828—1829 г. Твърденията на Буе за руско подстрекателство на тези движения не са твърде основателни, защото в Руско-турската война от 1828—1829 г. напр. поради опасенията на царско-помешчическите среди от размаха на народното движение през първата част на войната руското командване съзнателно отклонява спонтанните опити на българите да съдействуват с оръжие в ръка в помощ на руските въоръжени сили (вж. В. Д. Конобеев, пос. съч., с. 189 и сл.).

Като не може да пренебрегне фактите за голямото влияние на Русия сред балканските славяни, Буе, повлиян от официалната антируска позиция на френската политика, прекалено акцентува върху това, че руските управляващи среди се стремят да подчинят балканските освободителни движения на плановете си за господство в Леванта и дори да анексират балканските земи. В същност в руските политически планове е стояла задачата за създаване на самостоятелни балкански държави, опора на нейното политическо влияние в тази зона.

¹⁹ Това е Мустафа паша от могъщия феодален род на Бушатлиите, който произхожда от стария албански феодален род Дукакин. А. Буе има пред вид този немюсюлмански местен произход на Мустафа паша, като погрешно го свързва със Сърбия (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова, Кратка история Албаниа, с. 57 и сл.).

²⁰ Вж. за това тук бел. 288 на с. 439.

²¹ Проходът Ротертурпас, дн. Турну Рошу — проломът на р. Олта в Карпатите.

²² Отнася се до битката при Кенирмецо на р. Марош. Трансилванските войски били предвождани от Стефан Батори и Пал. Кинежи. През 1495 г. предводителят е Ст. Телеки.

²³ Според Пожаревацкия мирен договор.

²⁴ Според Белградския мирен договор.

²⁵ Отнася се до североизточните разклонения на Родопите.

²⁶ А. Буе се ръководи по съобщението на Г. Пахимер за участието на т. нар. „власи“ във въстанието начело с Асен и Петър в 1186 г., а този византийски писател назовава с това име поначало българите. Много автори от този период определят като „власи“ неуседналите скотовъдци, често без разлика на етническата им принадлежност.

²⁷ Османското име на Бистрица, дн. Халиакмон.

²⁸ Западноевропейското име на географски комплекс, съставен от Рила, Пирин, Западните Родопи и техните предпланини.

²⁹ Заселените в тези краища турци не са османски турци, а предимно юруци.

³⁰ Има се пред вид Пирин планина.

³¹ Славянското име на гр. Корча, НР Албания.

³² Качанишкият проход.

³³ Наречка планина, преименувана дн. Вернон — южната част от Западномакедонските планини, съставена от Вич, Снежник (дн. Синедикон и Буранос). Проходът от Костур за Кайляри (дн. Птолеманс) е между първите две планини. Следва да се различава от Немерчката планина, разположена на юг от средното течение на р. Воюса (дн. Вьоса).

³⁴ Неуточнено.

³⁵ Пл. Бабуна и седловината Плетвар.

³⁶ Планината Гребен, дн. прем. Хасня.

³⁷ Градец на десния бряг на р. Бистрица в Сервийско, Южна Македония, Гърция.

³⁸ Славянското име на гр. Гостивар във Вардарска Македония, СР Македония.

³⁹ Баба гора, дн. Баба планина в северната част от Западноалбанските планини.

Като краен и значително открояващ се масив над Пелагонийското поле е дало името си на комплекса от планини: Суха гора, Галичица, Лешница, Бигла, Пелистер, Баба, Турйе, Илинска и др., наречен от Теофилакт Охридски Багора и Багулатус от Фулхер Шартърски.

Вж. П. Коледаров, За местонахождението на средновековния град и областта Девол *Paleobulgaria*, 1980, кн. 2. Срв. В. Н. Златарски, Багора-Бабагора — *Bagulatus*. Сб. в чест на Ан. Иширков (Изв. на Бълг. геогр. д-во, т. I, 1933, с. 187—190), който ги отъждествява с Мали Шпатит и Мокра, между р. Девал и Шкумбини.

⁴⁰ Грука (произн. „грюка“) на алб. означава „проход“ и не е ясно кой от множеството теснини е имал пред вид Ами Буе.

⁴¹ Османо-турска деформация на гр. Горница, дн. гр. Корча.

⁴² А. Буе има пред вид въстанието в Южна Албания, организирано от привържениците на Али паша Янински (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова, пос. съч., с. 73 и сл.).

⁴³ Дн. гр. Саранда, НР Албания.

⁴⁴ Жителите на областта Македония, в основната им част българи.

⁴⁵ Средновековна крепост, твърдина на Георги Кастриоти (Скендербег), пръ дн. с. Коджаджик, в обл. Жупа, Дебърско, Вардарска Македония, СР Македония.

⁴⁶ Име на албанците.

⁴⁷ Старо българско име вероятно на Вирйея на р. Осум, югозападно от гр. Берат, НР Албания.

⁴⁸ Вероятно А. Буе има пред вид подписания в Лондон протокол на Англия, Франция и Русия (7. V. 1832 г.), с който се потвърждава независимостта на Гърция (Г. Палеолог—М. Сивинис, Исторически очерк народной войны за независимость Греции и восстановления королевства при вмешательстве великих держав России, Англии и Франции, II, СПб., 1867, с. 191—194).

⁴⁹ А. Буе неправилно чертае тези граници на гръцката народност. Специално районът между Мелник и Костур е населен с многобройно българско население.

⁵⁰ Явно е, че А. Буе не изхожда от предпоставката за националноосвободителните тежнения на населението от тези райони, а от перспективите за стопанското им развитие и преуспяване или конфигурацията на терена.

⁵¹ Изопачено от Скардус — античното име на орографския комплекс Шар—Скопска Черна гора.

⁵² Вероятно изопачено от Ваница, дн. Ванча Мало и Ванчо Голямо, села в Кожанско, Беломорска Македония, Гърция.

⁵³ Силно очистително (бел. Е. К.).

⁵⁴ Също, растение в Сев. Америка (бел. Е. К.).

⁵⁵ Кантарид — твърдокрило насекомо. Изсушеното му и стрито след това тяло се употребявало по-рано в медицината (бел. Е. К.).

⁵⁶ Лекарство за фрикции при болки (бел. Е. К.).

⁵⁷ Гръцки митически герой от войната с Троя, надарен със силен глас.

⁵⁸ Битка на османските турци, ръководени от султан Мурад I, и на балкански християнски войски, между които най-вече сърби, начело с княз Лазар Греблянович, който погива в сражението, след като сръбският велможа Милош Обилич убива султан Мурад I.

⁵⁹ Поместените тук три откъса от „Европейска Турция“ са извлечени от том I и IV на това съчинение, посочено в библиографията към тома под № 47.